

მოსე ჯანაშვილი.

საქართველოს

დედა-ქალაქი

ტ ვ ი ლ ის ი

ქუთაისი

ლაშქრის სტამბა * Типография Гвардейца

1899

საქართველოს

დედა-ქალაქი

ტფილისი.

თინა, რომი, ბაზილონი, მცხეთა, ბაღდადი, ტფილისი... მარტო ამ სახელების გაგონება ჩვენს მეხსიერებაში აშლის ხოლმე აუარებელ მოგონებას კაცობრიობის წარსულიდან. და ეს განა არა იმისთვის, რომ ამ ქალაქებში „ღმერთნი ღმერთობდნენ და მეფენი მეფობდნენ“, რომ მათ ეკირათ მთელის სახელმწიფოს სამართი საპე და რომ მათი სიძლიერე ანუ სისუსტე, ბედნიერება ანუ უბედურება მოასწავებდა თვით სახელმწიფოს აღყვავებასა და ანუ დაცემა-დაძაბუნებას! ამიტომაც, ისტორია რომელიმე სამეფოს ღედაქალაქისა არის იგივე ისტორია მთელის სახელმწიფოსი.

წარსულ დრო-ყამთა წყვდიადში იკარგება ქართველ ერის ზოგიერთ ქალაქების დასაბამი. პირველთავე

ქართველებთან ერთად, მრავალთა საუკუნეთა უწინარეს ქრისტეს შობისა, ჩნდებიან დაბა-ქალაქნი: ქართლი (არმაზი), მცხეთა, უფლისციხე, თბილისი, ეგრისი (ბელია), ქუთაისი, ჭყურეთი (ხორნაბუჯი იორალაზნის შესართავთან), ორბისი (სამშვილდე), მცხეთის-ციხე (შემდეგ ხუნანი გატეხილ ხიდთან დებედა-მტკვარზე), ჯეჯაციხე, პოსტან-ქალაქი (რუსთავი ყარაიას), გაჩიანის (სანადირო ქალაქი სომხითში), ბერ (ჩეღეთი, შილდა), თუხაჩასი („სპერის მდინარეზე, რომელ არს კოროხი“), წყნა (ჯაფახეთში), არტანი (ძველად ჰური და შემდეგ ქაჯთა ქალაქი), ურბნისი და კასხი.

მესამე-მეოთხე საუკ. ქრ. წინად ამათ მიემატნენ კიდევ: ღიმსა და შორაზნა (აშენა ფარნავეზმა), ხუთფისა, კოლა, ნელქარი (ნენქარი=ნეკრესი). მცხეთა ამ დროს „დიდი ქალაქი“ იყო და მისს უბნებად ითვლებოდნენ: სარკინე (სარკინეთის მთის სიმაგრე), ციხე-დიდი (ძეგვის ახლოს), ზანაფი და თვით ქალაქი ქართლიც, რომელსაც ეწოდა არმაზი და საცა იყო უმათერესი სალოცავი ქართველებისა—საფლავი ქართლოსისა და აგრეთვე ღმერთნი არმაზი, კაცი და კაი.

ქართლ (არმაზ)-მცხეთა ქართლოსის დროითგანვე „თავადობდნენ“ საქართველოში, და ეს თავადობა (რელიგიური და პოლიტიკური უპირატესობა) შერჩა მას მეექვსე საუკუნის ნახევრამდე და ამ დროიდან კი მისი „თავადობის ერთი წილი—პოლიტიკური უპირატესობა—მიითვისა ტფილისმა.

„ქართლის ცხოვრება“ ტფილისის აშენებას ვახტანგ გორგასალს მიაწერს. მას ეთანხმება ზეპირთქმულობაც: მთელი არე-მარე ტფილისისა ტყით მოცული იყო. ერთ დღეს ამ ტყეში ვახტანგ გორგასალი ნა-

ღირობდაო. მისმა მწევრებმა ხოხობი ააფრინესო. მისი ქორი ხოხობს გამოედევნაო და ორთავე ფრინველნი მალე გადიკარგნენო. მეფე მხლებლებითურთ ქორის საძებნელად წავიდაო. ბევრი ძეხნის შემდეგ ნახეს, რომ ქორი და ხოხობი ჩაცვივნულან ერთ წყაროში და ჩახარშულან. ქორი, თურმე, ისეთის სისწრაფით დასცემოდა ხოხობს, რომ ჰაერში თავი ვეღარ შეემაგრებინა და ბრკყალებში შებოქილ ხოხობითურთ ძირს წამოსულიყო და ხსენებულ წყაროში ჩავარდნილიყო. ეს არე-მარე მეფემ კარკად დაათვალიერა და ნახა, რომ ამ შკენიერ ადგილას იყო მრავალი წყარო: გრილი, ტფილი და ცხელი, და ყველას გოგირდის სუნი სდიოდა. მეფეს უთხრეს, ამ წყაროებს სამკურნალო თვისება უნდა ჰქონდეთო. ვახტანგს მოეწონა წყაროებიცა და მათი ადგილ-მდებარეობაც, ააშენა ქალაქი და სახელად, ტფილი წყლების გამო, ტფილისი უწოდაო.

მართალია, რომ ტფილისს სახელი სითბოსაგან დაენათლა. ცნება „თბილს“ უწინდელი ქართველები გამოსტკმინდნენ ნაირნაირად: ტუფლა, თბილა (და შეუმოკლებლად კი ტაფილი, თაბილა). და ამიტომ ვამბობთ. დავსწერთ „ტუფლასი“, „თბაღლასი“. გარნა თვით ქალაქის აშენებისას და შემდეგ ამისა კიდევ კარგა ხანს ეს სახელი შეუმოკლებლად ყოფილა ხმარებული და „ტიფლასი“ რქმევია. და ეს მტკიცდება მით, რომ მეექვსე საუკუნეში ბერძენთა მწერლები საქართველოს დედაქალაქს უწოდებენ ტაფლას-ად, და შემდეგში ასრევდნენ უწოდებენ ამ ქალაქს არაბნიცა და თურქნიც (თათარნი). სწანს, დასაწყისში ქართულადაც „ტიფლისი“ ყოფილა. ეისგან, თუ არა ქართველებისგან ისწავლიდნენ უცხოელნი ამ სახელს? და რომ „ტიფილი“ (იკვირ

„თბილი“), რომლისაგანაც წარმოსდგა „ტიფლისი“ („თბილისი“), შემდეგში შემოკლებულა და ტფილ (თბილ)-ად გამსდარა, ეს მტკიცდება ამ სიტყვის სვანურ-მეგრულ გამოთქმითაც: მეგრულად „ტიბუ“ და სვანურად „ტუბდი“ (და აგრეთვე „ათვი“ თბილს ნიშნავს *).

რაიც შეეხება თქმულებას, რომ, ვითომ, ტფილისი პირველად აეშენებოდა ვახტანგ გორგასალს, ეს სარწმუნო არ უნდა იყოს. ქართლის ცხოვრებაში ეპოქალობათ საბუთებს ჩვენის აზრის დასამტკიცებლად.

ტფილისი იხსენიება ფარნავაზის დროიდანვე (ფარნავაზი მეფობდა 302—237 წლ. ქრ. წინად). მის ცხოვრებაში სწერია: „საერისთავო ხუნანია არის ბერდუჯის მდინარიტგან ტფილისამდე და გაჩიანამდე, რომელ არს გარდაბანი“ (გვ. 31); და კიდევ ამის წინად: „მცხეთოსმა ააშენა მცხეთა და დაიპყრა ქვეყანა ტფილასთავს და არაგვიტგან ზღვამდე სპერისა“ (გვ. 20).

ტფილისი იყო საზღვარი მცხეთისა და ხუნანის სასპასპეტოებისა. გრდანი (გლდანი), ლილო, მარტყოფი ხუნანამდე იწოდებოდა გარდაბანად. და ამ გარდაბნის მხარეს იყო (და არის) ნაწილები ტფილისისა ისანა, კალა და შემდეგში იუქიატ.

ქართლის ცხოვრებაშივე ვკითხულობთ: „მოვიდეს სპარსნი სომხითს და მოაოხრეს. შემოვიდეს ქართლს. სპარსთა ერისთავმა ააშენა ტფილისი კართა შორის ციხედ მცხეთისა“. ვარაზ-ბაკურ მეფემ (379—394 წ.)

*) სე გვეუცხოება პროვინციალური სიტყვები. აი იუნდა მეგრული „წყარი“, რომელიც ნაშნავს წყალს. ჩვენებური „წყარა“ და მეგრული „წყარი“ ერთი და იგივეა.

სპარსთა ერისთავის ხარკის ძლევა აღუთქვა. და ამის შემდეგ სპარსებმა შეიფეს გადასცეს „უიხე ტფილისისა“ და წავიდნენ (ქ.-ტხ. გვ. 105).

ამ დროითგან ტფილისს, როგორც სტრატეგიულს სიმაგრეს, ემატება მნიშვნელობა. სპარსნი საქართველოს ასაოხრებლად რომ მოდიან, პირველად სკდნილობენ ფეხი მოიკიდონ ტფილისში.

ვახტანგ გორგასლის პაპის დრომდე ქართლი სპარსთა ერისთავის „განაგებელი იყო“ (გვ. 108), ხოლო ეს ერისთავები განაგებდნენ აგრეთვე რანს და მოვაკანს (იქვე). ქართველთა მეფეები ებრძოდნენ მათ და ერთ-ერთ ამ ბრძოლაში მოიჭრა ტფილისიც. ხოლო ვახტანგი რომ ტახტზე ავიდა, სპარსთა ყენი კვლავ შემოესია საქართველოს. იბრძოლეს დიდხანს. მეფე გამაგრებულ იყო მცხეთაში. „ქართლის ცხოვრება“ ამბობს (გვ. 134): „ოდესმე განვლიან ფონი მტკვრისა და შეიზნიან ფონსა ზედა კუდაღასასა, და რომელსამე დღესა მათ სპლიან და რომელსამე მათ“. ბრძოლა მორიგებით გათავდა. ორნივე მეფენი შეიყარნენ „ველსა ზედა კაღასასა, ხოლო კუდაღასა სოფელსა და კალაცა მოაბრებულ იყო მაშინ მეფეებმა ერთმანეთი მოიკითხეს და გადაწყვიტეს, რომ „ორთავე ერთი (სპარს-ქართველნი) თავ-თავის სჯულსა ზედა ვარდაუკალ დაშთეს“.

ამის შემდეგ გავიდა რაოდენიმე წელიწადი და ვახტანგი შეუდგა გაოხრებულ ტფილისის შენებას. „მეფე აშენებდა ქალაქსა ტფილისს და საფუტველი ოდენ დაედდა“ (გვ. 146), რომ ყენმა, ხოსრო I-მა (გამეფდა 531 წ.) მოციქულის პირით შემოუთავდა: „მოკვდა მამა ჩემი და მეფედ მყო მე ერმან მიხმან... მოვალ მე წინაშე შენსა და შენ წარმიტღვ ზენ შესე-

ლასა ჩვენსა საპერსეთს და მომეც ასული შენი ცო-
ლად“ (იქვე). მეფემ უარი შეუთქალა. ყენი გამოე-
მართა საქართველოსკენ. განჯით გადმოვიდა ივრის ხეო-
ბაში. მოაოხრა ქიზიყი, ველისციხე და იორზედ დადგა.
ვახტანგი გამაგრდა უჯარმაში. მტრები სასტიკად შე-
იპნენ იორზედ. ვახტანგმა ყენს მოუკლა შვილი და
გაუწყვიტა მრავალი მეომარი, გარნა თვითონაც დაიჭ-
რა. ყენი იორზედ ველარ დადგა და რუსთავს მივიდა.
იქითგანაც აიყარა, მოაოხრა ტფილისი, არმაზის არე-
მარე და სამცხით კარნუ ქალაქს (არზრუმს) წავიდა.
იგი შიშობდა ბერძენთა იმპერატორი არ შექცეოდა
უპატრონოდ დარჩენილ სპარსეთს.

მაშასადამე, უწინარეს ყაშს ტფილისი ყოფილა
სოფელი, შემდეგ იგი ციხე-სიმაგრედ შექმნილა (379
წ.) და მერე ქალაქად ვახტანგ გორგასლის დროს *).

ვახტანგის შვილი დაჰი სცდილობდა გაედიდებინა
ტფილისი. მან „განასრულნა ზღუდენი ტფილისისანი
და, გითარ ებრძანა ვახტანგს, იგი შექმნა სახლად სამე-
ფოოდ“. (ქართ.-ცხ., გვ. 150). „და დაჰის დროსვე ტფი-
ლისს კაცნი დასხდებოდეს და მათ წმიდაჲ ეკლესიაჲ
(სიონი) აღაშენეს“ **).

მეფე ბაკურის დროს საქართველოს თავს დაატყდა
დიდი უბედურება: სპარსთ თვისი უფლება დაამკვიდრეს
ქართლსა, სომხეთსა, სივნიეთსა და გუასპურაგანს და

*) ვახტანგ გორგასლას ცხოვრება, საქართველოს ის-
ტორიის მეცლევართაგან ქორთნიგონის არევისა გამო, „ზღაპ-
რულ აზმად შიანნათ „ქართლის ცხოვრების“ მტრებს. მისი
ისტორია საკმაოდ გამოჩვეული გეაქვს და ცალკე დაუბეჭდავია.

**) სჰმა ქრ. ე. თაყაიშვილისა, გვ. 30).

ბაკური რომ მოკვდა, სპარსელებმა ქართველებს არ მისცეს ნება ჰყოლოდათ თვისი მეფე. ამიტომ ბაკურის შვილნი გამაგრდენ კახეთის მთიულეთს და მათნიმონათესავე მფლობელნი კლარჯეთის კლდეებში. ამასთანავე თვისთვითად განდგნენ ერისთავნი და ხარკს აღწევდნენ სპარსთა მეფის ორმუხდ IV-ის (579—591 წ.) შვილს ქასრე II ამბარვესს (591—628 წ.), რომელსაც ეპყრა რანი და მოვაკანი. ამ უბედურ დროს „მცხეთაჲ ათხელდებოდა და ტფილისი ეშენებოდა, არმაზნი შემცირდებოდეს და კალაჲ განდიდნებოდა“ (სამიქრ., გვ. 34).

შემდეგ ამისა საქართველოს ტახტი რომ იპყრა გურამ ბაგრატიონმა, „ტფილისის მკვიდრთ იწყეს ეკლესიის გება. ნახევარსა იქმოდა ყოველი ერი და ნახევარსა ერისთავნი“ *) (სამიქრ., გვ. 34). ქართ.-ცხ. გვ. 164). „გურამმან გმნააჲლა საფუჴეელი ტფილისის სიონისა, ხოლო შემდგომად გურამისა განასრულესაღშენებაჲ ტფილისის სიონისა: ნახევარი ერთმან ვინმე ქვრივმან დედაკაცმან და ნახევარი ყოველმან ერმან“.

სტეფანოზ I-ის ეამს ტფილისი უკუე ისეთი დიდი და ვრცელი ქალაქი იყო და ისეთი ძლიერი ციხე ჰქონდა, რომ იგი იტევდა დიდძალს ხალხსა და ჯარს, და შეეძლო კარგა ხანს გაჰმაგრებოდა ძლიერა-მოსილს მტერს—საბერძნეთის იმპერატორს ერეკლეს. სომხის

*) სემეატის ქრონაკაში სწერაჲ: „გურამისა—სე ტფილისის მკვიდრთა ეკლესიის გებაჲ იწყეს, რომლისა ნახევარსა ყოველა ერა აშენებდა და ნახევარსა ერთი ვინმე დედაკაცი“ (სამიქრ., გვ. 45). თეიმურაზის ვარიანტით, „გურამმა განააჲლა საფუჴეელი ტფილისის სიონისა“ (აქვე, გვ. 46).

მწერალი უბტანესი ამბობს, რომ 595 წ. უკვე ტფილისი იყო უდიდებულესი სატახტო ქალაქი საქართველოშია, იგი იყო სასწაულებრივ შენებული, საუცხოვო და შესანიშნავი *).

ამავე დროს სპარსეთში მეფობდა იგი ქასრე II ამბარევზი, რომელსაც მომხრეობდა სტეფანოზი. მიზეზი სპარს-ბერძენთა ომისა ის იყო, რომ ქასრემ დაიპყრო მთელი მცირე აზია და ეგვიპტე, გაჟლიტა 90,000 სული ქრისტიანე და თვით საბერძნეთსაც მუქარა შესთვალა. მანება და ძლიერმა ერეკლე იმპერატორმა დიდძალი ლაშქარი გადმოსხა მცირე აზიას და ზედიზედ დაამარცხა ქასრე. მერე იგი წამოვიდა ალბანისაკენ და დაიწამთრა მულამს (625 წ.). გზა-და-გზა მან შემუსრა ცეც'ლის-მსაქურთა ტაძრები. ქრისტიანე ერნი სიხარულით ეგებებოდნენ ერეკლეს. მეორე წელიწადს იგი შეე'ია სპარსეთს და თავზე კაკალი დაამტვრია მტრებს, მაგრამ შიგ შუაგულის სპარსეთში შე'ვლა ვერ გაბედა, უკან დაიწია, გამოვლო ტიგრ-ევფრატის ხეობანი და ფაზისს მოვიდა და შეიერთა ხაზართა ლაშქარი და მათი ხაყანი ზიბელი, რომელსაც თავის ასულის ევდოკიას სურათი აჴენა, რადგან იგი იმპერატორს სი'ედ უნდოდა. ერეკლე და ზიბელი მოადგნენ ტფილისს. აქედგან ერეკლე 70,000 მეომრით შეესია სპარსეთს, დაამარცხა ქასრე, რომელიც გადააჴენა მისმავე შვილმა სიროესმა და თვითონ გამეფდა. გაქცეული ქასრე შეიპყრეს და ციხეში ამოჰხადეს სული.

ამ ამბებს, მოთხრობილს მსოფლიო ისტორიკოსის ჰიმბონის მიერ (ტ. 4, გვ. 509—524), უფრო დაწვრი-

* Собр. сох. о Арм., т. VI, стр. 271.

ლებით გადმოგვცემენ ქართველთა და სომეხთა მემკვიდრეობა.

ქართლის ცხოვრებით, სპარსთა მეფე ქასრემ რომ დაიპყრო მცირე აზია და იერუსალიმი და წარიტაცა „ძელი ცხოვრებისა“, მაშინ სტეფანოზი განუდგა ბერძნებს და მიემხრო ქასრეს. იმპ. ერეკლე დიდის ჯარით წამოვიდა პირდაპირ საქართველოსკენ და შემოვიდა სამცხეს, მოვიდა აწყვერს და თაყვანი სცა იმ ხატსა, „რომელი წმ. ღვთის-მშობელს გამოესახა და მიეცა მოციქულის ანდრიასათვის და მას მოესვენა და დაესვენებინა მცირესა ეკლესიას შინა აწყვერს“ (ქართ.-ცხ. გვ. 166). სტეფანოზს გაემაგრებინა ციხე-ქალაქი და მტერს მოელოდა ტფილისში. კეისარმა გამოულო ქართლი და მოადგა ქალაქს. სტეფანოზი, „მხედარი ქველი და შემმართებელი ღვთა ყოველთა გამოვიდის კართა ქალაქისათა და ებრძოდის ბერძენთა“. ერთს შეტაკებაში დასრულეს სტეფანოზი და მოჰკლეს. ერეკლემ აიღო ტფილისი, ზოლო ციხის-თავი გაუმაგრდა მას და მალე დგან შემოჰყვილა: „ვაცისა წვერნი გასდენ და ვაც-ბოტისა კისერ გაქვს“. ერეკლე ფრიად განრიხნდა და სთქვა: „ამ კაცმა ბასრობით მიწოდა ვაცბოტად, გარნა არა არს მისი სიტყვა ცუდ“. მერე მოატანინა წინასწარმეტყველის დანიელის წიგნი და ამოიკითხა შემდეგი ადგილი: „გამოვიდეს ვაცი დასავლისა და შემუსრნეს რქანი ვერძისა აღმოსავლისანი“ *). ამ წინასწარმეტ-

*) შატბერდის ერესულში სწერია: „ესმო ციხისთავმან კალაღო ტფილისისათა შეუესა ჭერაქლეს ვაცბოტობათ“ (სამი ქრ., გვ. 35), ხოლო სუმბატის ქრონიკაში: „...გასდენ წვერნი ვაცისანი და ვაცბოტისანი“ (იქვე, გვ. 46). სუმბატის

ყველბამგაახარა კეისარი და იმედი მისცა, რომ გამარჯვება მას დარბობდა. მაგრამ რადგან თვითონ ეშურებოდა სპარსეთში შესასვლელად, ამიტომ მოიწვია ბატონიშვილი ადარნასე, ერისთავი კახეთისა, მას მისცა ტფილისი და მთავრობა ქართლისა და უბრძანა აელო ტფილისის ციხე. ადარნასეს შემწედ უნა ჯიბლა და თვითონ წავიდა გარდაბანს. ადარნასემ და ჯიბლამ გატეხეს ციხე ქალაქისა და დაატყვევეს ციხის-თავი, რომელსაც პირი გაუკეს დრაჰკანით, მერე ტყავი გაჭადეს და მიაწიეს ერეკლეს გარდაბანს.

აქვე დავურთავთ ცნობას ამავე საგნის შესახებ კალანთ კათვანიდან, რადგან ეს მემკთიანე იძლევა ზოგიერთ წვლილს, რომელსაც არ იხსენიებენ სხვა წყარონი.

ჩრდილოეთის კავკასიის მთიულნი თავის ხაყანის ჯიბუს წინამძღოლობით, არბევდენ მეზობლად მდებარე ქვეყნებს. ერეკლემ ზავი შეჰკრა ჯიბუსთან და მოიწვია იგი წინააღმდეგ ქართველთა. ამის შემდეგ მჰენვარე მდინარის ტალღამ გადმოხეთქა და მოედვა საქართველოს; მტრები შემოერტყნენ და მიესივნენ გაყვინიზებულსა, სააღეს-მიცემოსა, სახელოვანსა და დიდებულ ქალაქ ტფილისს. შეიტყო-რა ყოველივე ესე იმპერატორმა ერეკლემ, შეაგროვა ყოველნი ძალნი თვისის ძლიერებისანი და დაუყონებლივ მოვიდა თავის მოკავშირესთან. მათ ძღვნები შესძღვნეს ერთმანეთს და მეტად გაიხარეს. აქ უნდა გენახათ შიში და ზარი იმ კაცთა, რომელნიც შემწყვდეულნი იყვნენ ციხეში;

ქრ.: „ადმოვიდეს ჟადი დასავლისა და შემუსრეს რქანი აღმოსავლასა ვერძისანა“ (იხ. დაბადება, დან., თ. 8, გვ. 3—4).

უბედურება უბედურებაზედ ატყდებოდათ. შეიტყო-რა ხოსრომ (ქსარე II-მ) ორთა ხელმწიფეთა მოსვლა, იერიშის მიტანამდე მოაწია შემწყვდეულებსა და ქალაქს ხელოვანი და მანე მებრძოლი, თვისი სპასპეტი შარგაპაგა და მათთან 1000-მდე რჩეული მხედარი თვისთა ამაღლის კაცთა და დარაჯთაგან. ქალაქის მკვიდრთ, დაინახეს-რა მათდა მეშველად გამოგზავნილნი ძლიერნი და ხელოვანნი მეომარნი, გამხნევდნენ და დაცინვა დაუწყეს ორთავე მეფეებს. თუმცა იგინი ხედავდნენ უამრავ ლაშქრობას ჩრდილოეთისას და დასავლეთისას, რომელნიც მთებსავით ჩასდგომოდნენ ქალაქს გარეშემო; აგრეთვე ხედავდნენ ოთხთვლებიან მანქანებს და სხვა ფილაკანებს, (გამოგონილს რომაელთა ოსტატებისაგან), რომლებითაც იგინი ნიშან-ამოღებით სტყუარცნიდნენ ციხის კედლებს და აყრევინებდნენ დიდრონ ქვებს; თუმცა იგინი ხედავდნენ დიდრონსა ნავტიკებს, გატენილებს ქვითა და ქვიშით, რომლებითაც მტრები აგუბებდნენ მტკვარს და წყალს ქალაქში აბრუნებდნენ, გარნა, მეუხედავად ამისა, იდგნენ უშიშრად, ერთ-ერთს ამხნევებდნენ და მტრების მიერ დანგრეულ კედლებს ხელახლა აშენებდნენ და ამაგრებდნენ. ორივე მეფის ლაშქარი რომ დაძაბუნდა, უკუქცეულ და ქანც-გაწყვეტილ იქმნა, და არა მცირედი რიცხვი მათის ქვეითის ლაშქრისა გასწყდა ბრძოლაში. მეფეთ დაიწყეს თათბირი და ამბობდნენ: „რად უნდა დავლუპოთ ჩვენი ჯარი; მართალი არ არის განა, თუ შევკარით ძლიერი, მისს სახლსაც წარვსტყვენით, ვითარცა გვსურს. მაშინ დიდმა და მოსისხლე იმპ. ერეკლემ მოისაზრა და მოახერხა, თუ რა უნდა ექმნათ, და უთხრა კაცსა, მისდამი საშველად მოსულსა: „დაბრუნდი ჯარითა შენითა მშვიდობით

ქვეყანასა შენსა ამ წელიწადსა, ვინაიდგან ვხედავთ მოღალულობასა შენსა. შენ ძალ არ გიქს სიცხესა ამა ზაფხულისასა მიაწიო ასურეთის ქვეყანამდე, საცა არის სპარსეთის დედა ქალაქი ტვიგრისის მდინარეზედ. მეორე წელიწადის დადგომისას, გაივლიან-რა ცხელი თვეები, დაუყონებლივ მოდი აქავე და ჩვენ შევასრულებთ ჩვენს სურვილს. მანამდე მე არ დავიშლი ბრძოლას სპარსეთის ხელმწიფესთან და არ დავაცდი თავ-ზარი არ დავცე მისთა ქვეყანათა და ქვეშევრდომთა, და მანამდე ვიხმარ ეშმაკობას, ვიდრე მას არ მოჰკვლენ მისინივე. ქალაქის მკვიდრთ შეიტყეს-რა, რომ მტერი დაღალულან და უკუნქცევა განუზრახავთ, უმეტესად გაგულისდნენ და თავისივე დასალუბავი თამაში მოიგონეს: მოიტანეს ღიდი გოგრა, გამოსახეს მასზედ სახე გუნთა მეფისა,—აღაბი სიგრძით და აღაბი სიგანით; წამწამების მაგიერად გაუკეთეს რაოდენიმე მოკვეთილი ტოტი; წვერის ადგილი გაატიტვლეს საზიზღრად; ნესტოები წყრთის სიგანისა გაუკეთეს, ტუჩზედ აქა-იქ ჩაურქეს ბილი. განა ვის შეეძლო ეცნო იგი (მახინჯი)! მოიტანეს ის და დასდეს ციხის კედელზედ პირდაპირ მტრისა და ყვიროდნენ: „აი, თქვენი ხელმწიფე, დაბრუნდით და თაყვანი ეცით მას, ეს ჯებუ ხაყანია!“ და ხელში იღებდნენ ლახვრებს და სჩხვლეტდნენ და ჰგმირავდნენ გოგრას; ასრევე დასცინოდნენ და ყბად იღებდნენ მეორე მეფესაც; რომელსაც გაჰკიოდნენ: „შენ ხარ საძაგელი და მამათმავალი“. ამის გამგონე მეფეები ბრაზით სკდებოდნენ, მრისხანებდნენ, ჯავრს გულში იკლავდნენ, თავს აქნევდნენ და ფიცულობდნენ, რომ ყველა თვისს ქვეშევრდომებს ამოსწყვეტენ, და ჯავრს კი არ შეარჩენენ მტერს იმ შერცხვენისათვის,

რომელიც მიაყენეს მათ. და ორნივე მეფენი გაბრუნდნენ და მუქარით წარვიდნენ. (გვ. 107—109).

(ქასრეს მოკვლის შემდეგ)... უცხად მოუბერა ძრიელმა ბორიამ და ეცა დიდსა აღმოსავლეთის ზღვასა. გამოვიდა ველური ჩრდილოეთის ნადირი (ქაზარეველნი და მათი მეფე) სისხლის მწოველის თავის შვილით შადითურთ. მან უწინარეს ყოვლისა პირი თვისი მიუბრუნა საქართველოსა და ქალაქ ტფილისს, და მასში წინანდელ ვაშკაც კაცთაგან არავინ დაუხვდა და ჰპოვა მოხერხებული დრო მაგიერი მიევო მისის გაწბილებითათვის. როდესაც იგი გარს შემოვრტყა ქალაქს და ბრძოლით შეავიწროვა მოქალაქენი, მაშინ ესენიც თავს დაესხნენ მას და გამწარებულად იბრძოლეს ორი თვე, თუმცაღა ამაო იყო მათი ბრძოლა წინააღმდეგ მოწეწნულის სასიკვდილო გარდაწყვეტილებისა. შიში მათის სისხლის დაქცევისა, რომელიც უკვე მოვლინებულ იყო, ფრიად ჰქენჯნიდა მათ. მაშინ დაიდრიალა საშიშარმა ნადირმა, ტყვე ჰყო და ანუ წყალსა შინა დაახრწო მრავალნი მდაბიონი, ტყენი აღავსო ნადირითა და ჯარი თვისი ნაძარცვით. იპრეს მახვილნი თვისნი და ერთად მიესივნენ კედლებს და მთელი ეს სიმრავლე აირია, გადალახა ართმანერთი, ამალღდა კედლებსა ზე, და შავმა ჩრდილმა დაჰფარა უბედურნი მკვიდრნი ქალაქისანი. შემაერთებელნი კავშირნი დასწყდათ, მკლავები დაუძაბუნდათ; იგინი დამარცხებულ იქმნენ, განშორდნენ კედლებს, გარნა ბერნი მათგან, ვითარცა ჩიორანი, მომწყვდეულნი მონადირეთა გალიაში, ვერ მივიდნენ თვის სახლებში, რომ მიეტანათ თავზარდამცემი და სამწუხარო ამბავი და ებრძანათ თავიანთ საყვარელ ცოლებისათვის დამალულ იყვნენ და ანუ

ეზრუნათ ნაშობთა თვისთათვის. მშობელთა არ ეცალათ ეფიქრათ შესახებ თვისის მშობლიურ მოვალეობისა. პირიქით, ერთურთს ეჯახებოდნენ და სცდილობდნენ თავშესაფარი ემოვნათ სახლთა სახურავებზე ანუ განჯინებში. გარნა მრავალნი ჩაიმაღლნენ წმ. ეკლესიათა აკლდამებში და მიეყრდნენ წმიდათა წმიდანის კვარცხლბეკს. ოჯერა და გმინვა დედათა ისმოდა ისე, ვითარცა ზღავილი ურიცხვ ცხვართა ფარისა. მათ ფეხდაფეხ მისდევდნენ მომკალნი უწყალონი, რომელთა ხელნი რუებრ ადენდენ სისხლს, ხოლო ფეხნი სკყლეტდნენ წაქცეულთა გვამებს. როდესაც შესწყდა ხმაურობა, გმინვა და კვნესა და როდესაც აღარც ერთი აღარ დარჩა ცოცხლად, მაშინ მხოლოდ სცნეს მტერთა, რომ მათნი მახვილნი გაძლნენ. მაშინ მოიჟვანეს ორნი მმართველნი, რომელთაგან ერთი იყო სპარსთა მეფის მოხელე და მეორე ქალაქის ადგილობრივი მკვიდრთაგანი, ქართველთა მთავართა შთამომავალი. შეიპყრეს იგინი და მიჰგვარეს მეფე ხაყანს და ამაღ უბრძანა თავისიანებს თვალები დაეთხარათ ტყვეთათვის, რადგან მათ, მეფის გამოსაჯავრებლად მისი სურათი გამოსახეს უთვალეზოდ, და შემდეგ იგინი დაახრჩო დიდის ტანჯვით, და გააძრო მათ ტყავი, რომელიც გამოაქნევინა და გააფსებიანა თივით და ჩამოჰკიდა ციხის კედლებზე. მტერმა გაძარცვა მთელი ქალაქი, საყდრები და სახლები, შეაგროვა დიდძალი და უთვალავი ტალანტი ოქრო და ვერცხლი და წავიდა თავის ქვეყანაში, ხოლო თვისი შვილი შადი წარგზავნა აღრვანის (ალბანია) (იქვე, გვ. 119—120).

ხაზართა მეომარნი, ტფილისის დარბევის შემდეგ, ისე გამდიდრდნენ, რომ ხმარობდნენ მხოლოდ „ვერცხ-

ლის ფიაღებსა და დოსტაქნებს, ოქროთი დაფერი-
ლებს* (იქვე გვ. 126).

ჯერ ყველა ეს ამბები არც კი დაწყნარებულიყო, რომ არაბები შემოესივნენ მცირე აზიასა და იქიდგან სომხეთსა და საქართველოს. ქაზარეველნი და საქართველოა ერთი ამოდ ებრძოდნენ არაბებს. მოავიას ბრძანებით ჰაბიბი, მოსლემას შილი, ნჰმ წ. იპერს დოვინს, ნახქევანს, ჯაია-ძორს და ტფილისს, საცა აცენებს მაჰმადიანთა მეციხოვნეთ. ტფილისი არაბთა მოხარკე ღდება. იგივე არაბნი იპყრობენ ხუნანს, გარდაბანს, სამხეს და შავშეთს. 717 წელს საქართველოს იმონავეს იეზიდი, მოადგილე ხორანის მმართველის სულეიმანისა. 731 წელს ხალიფა ჰიშამი, ნაცვლად თავის ძმის მოსლემისა, მედართმთავრად კალასიაში ნიშნავს მერვან ბენ მოჰამედს (მურვან-ყრუ). ამავე წელიწადს (731 წ.) ხაზარნი აოხრებენ ტფილისს. ამის მიზეზად შეიქმნა არაბთა მოწამის შეწინიერი ასული შუშან. ამ შუშანის ცოლად შერთვა მოინდომა ქაზარეველთა ხაჯანმა და თვისი სურვილი განუცხადა არაბთა შვილებს იოანესა და ჯუანშერს. ამათ უარი შეუთვალეს, რადგან „არა ინებეს შეკონება დიას თვისისა წარმართისაგან“. ხაზართა მეფემ იწყინა. თვისი სპასპეტი ბლუჟან დიდის ჯარით ჩამოგზავნა კახეთს საცა ერთს ციხეში შეფარებულ ივნენ ჯუანშერი და შუშან. ციხე მტრებმა აიღეს, დაატყვევეს ორთავე ბატონიშვილნი, წამოვიდნენ და დაეცნენ ტფილისს, რომელიც შემოურეს საფუძელითურთ 731 წ. და დარიელისკენ გასწიეს. შუშანმა წარმართის ცოლობას სიკვდილი ამჯობინა. ბეჭედში აქნდა სამსაღა. დარი-

ელას რომ მიაწიეს, ამოწოვა სამსალა და მოკვდა.

შემდეგ ამისა მურვან-ყრუ შედის კახეთში, ამარცხებს აღანებს 735 წ. ხაზარებს 737 წ. და ლეკებს 739 წ. (ვახუშტი, გვ. 114, შენ. 1). ამავე დროდგან შემოდის საქართველოს სახელწოდება ჯურზ, ჯორჯან.

786 წ. 6 იანვარს ქალაქ ტფილისს დაედგა ნათელი წმ. აბოს მოწამებრიკის გვირგვინისა. ამ რიცხვს, ღღესა პარასკევსა, არაბთ საპყრობილითგან გამოიყვანეს აბო, ურმით მიიღვანეს მეტეხის ციხის ძირს, ავლაბრის მეორე ხიდთან, „ადგილსა, რომელსა ეწოდების სალოდებელ, რამეთუ მუნ არს საფლავები კაცთა მის ქალაქისათა და მუნ გარდამოიღეს იგი ურმისა მისგან და დაღვეს იგი ქუტყანასა და მოიღეს თიკა და შეშა და ნავთი და დაასხეს გუბამა მას ზედა წმიდასა. და აღაგზნეს ცეცხლი და დაწუნეს ხორცი მოწამისანი ადგილსა მას, რომელ არს აღმოსავლეთით ციხესა ქალაქისა, რომელსა სადილეგო ჰრქვიან, პირსა ზედა კლდისასა, კბოდესა მტკვრისასა, რომელი განვლის აღმოსავლით ქალაქსა“. (სამოთხე, გვ. 346).

აშოტ კურატპალატის ჟამს (787—826 წ.) რომდენათმე მოუძღურდნენ არაბნი. აშოტმა თვისი უფლობა განამტკიცა, „სახლად მისა იყო ტფილისი და ბარდავი“ (ჯანჯა) და „ტფილისს არღარავინ დარჩა სარკინოზთაგანი, თვინიერ აღიშუაბის ძისა“.

ხოლო 788 წ. აშოტი და აფხაზთა მეფე თეოდოსი შეებნენ კახეთის მთავარს გრიგოლს, რომლის მომხრე იყვნენ ტფილისის ამირი აღიშუაბის ძე, მთიულნი და წანარნი. შეიბნენ ქსანზედ. აშოტმა გაიმარჯვა. მას დაემორჩილა ქვეყანა კლარჯეთი დვან ქსნამდე. მაგ-

რამ მალე არაბებით მოვიდა ხალილ იზიდის ძე ზმან ხელახლა დაიპყრა სომხითი, ქართლი და ჰერეთი. აშოტი გაიქცა, მაგრამ მტრებმა დაამარცხეს იგი და დაჰყლეს არტანუჯის პეტრე-პავლეს ტაძარში.

ალიშუაბის ძის შემდეგ ტფილისში ამირობდა საჰაკი ი. მანგლის ძე. მერმე მოვიდა მოჰმედ ხალილას ძე. მას არ დაემორილა ტფილისის ამირა საჰაკი. მოჰმედმა ქართლის მეფედ დასვა ბაგრატ აშოტის ძე და მის შემწეობით შეეჭა საჰაკს სოფელ რეხას. საჰაკს შეეწივნენ კახეთიდან გარდაბანელნი. სატიკი ბრძოლა მოზდა. ვერც ერთმა მხარემ ვერ გაიმარჯვა. მოჰმედი აიყარა და ბარდავს წაიდა.

ამის მცნობა ამირა მუმლმა ბაღდადელმა დიდის ჯარით გამოუწავნა ზულა თურქი, რომელმაც ალაოხრა სომხითი და მოადგა ქ. ტფილისს, „რამეთუ არა მორილობდეს“ და მოჰკლა ამირა ტფილისისა საჰაკ და შემუსრა ტფილისი და დაწვა ცეცხლითა და მოაოხრა ყოველნი არენი მისნი. ამ ბუღამ თავზარი დასცა მთელს კავკასიას, მაგრამ იგი ბაღდადსე დაიბარეს და მის აღვილას ხალიფამ ამირად დასვა მოჰამედ ხალილას ძე, ამის შემდეგ ისე შიხის ძე, მერე აბრაჰამ, შემდეგ იგივე მოჰამედ, მერე გაბლუკ, რომელიც შეიპყრა მეფე გურამმა და წარუზაგნა საბერძნეთს. ამის შემდეგ საქართველოს სცე-ბედი და მათან ტფილისისაც, თუშცა აქ ამირები კიდევ უფლობდნენ, დიდს წარმატებაში შევიდა (ქართლ. ცხ. გვ. 191).

ზემოთხსენებულ საჰაკის მოკლის შესახებ მემოტიანე თომა არწრუნი სწერს: *) „ამირა საჰაკს არაბთ

* Сопр. свѣд. о Кавк., т. VI, стр. 274.

შესწამეს ღალატი. არაბთ ეგონათ საჰაკი სცდილობს დამოუკიდებლობა მოიპოვოსო. ამიტომ ხალიფამ გამოგზავნა სისქლის მწოველი ბულა თურქი. არაბთა ლაშქარი ზოადგა ტფილისს, აიღო იგი და ცეცხლი წაუკიდა. ცეცხლი სწრაფად აბრიალდა, რადგან შენობანი ღისა იყო. ამირა საჰაკმა წამოისხა წავის ტყავი, ხელში დაიჭირა კვერთხი, გამოვიდა ქალაქის იმ კარებიდან, რომელიც იყო სამშვილდისკენ მიმავალს გზაზედ, მაგრამ იგი შეიპყრეს და წარუდგინეს ბულას. საჰაკის ცოლმა, შეიტყო-რა თვისის ქმრის შეპყრობა, მოინდომა ეშველა მისთვის. იგი მეტად ლამაზი იყო და ღვინებითა და თვისის სიმშვენეირით მოჰიბლა ბულა. მისს ქმარს მიენიჭა სიცოცხლე, მაგრამ დროებით. ბულა ეტრფიალა საჰაკის ცოლს და მოინდომა მეუღლედ დაესვა იგი. ამიტომ მან უბრძანა თავის ჯალათებს მოეკლათ საჰაკი. საჰაკს თავი გააგდებინეს. შემდეგში ბულა მოკლულ იქმნა საჰაკის ცოლის მიერ“.

არაბებმა თვისის მფლობელობის უახს ფრიად შეზღაღეს ზნეობა ტფილისის მკვიდრთა. თ. არწრუნი ამბობს, რომ უადგილოდ მიმანია წერილობით აღნიშნო ყველა უსამართლობა ამ ქალაქისა და მისნი ბოროტებანი, რომელნიც გარდაემეტა სოღომისა და იერიქოსას. (იქვე, გვ. 274).

არაბთა მწერლების თქმით ტფილისს „ჰქონდა თვისი ობსერვატორია. ეს ობსერვატორია, აღბად, ციხეში, კალაში, იყო. ტფილისი კავკასიის მხრივ მესამე ქალაქად ითვლებოდა: ბარდა, დარუბანდი, ტფილისი. ეს ქალაქი შემოჭლუდული იყო ორის გაღანით და შეფენილი იყო მტკვრის აჭეთ-იქით მაღლობებზე. მდინარის ერთს ნაპირას სცხოვრობდნენ „ურწმუნონი“

(ქრისტიანენი), რომელთა ტაძრების გუმბათებიდან მო-
ისმოდა ზარის რეკა; მეორე ნაპირას ესახლნენ მაჰმა-
დიანნი და მათის მიზგივებიდკან მოღებო იწვევდნენ
„მართლ-მორწმუნეთ“ სალოცავად. სახლეის ბანები
ერდო-ერდო მიჰრიალიყვნენ მთის ფერდობებზე. გო-
გირდიანი ცხელი წყლის წყაროები შეადგენდნენ ქა-
ლაქის სიმდიდრეს. ამ აზანოებით სარგებლობდნენ მხო-
ლოდ მაჰმადიანნი. თფილისს ჰქონდა საკმაო აღებ-მი-
ცემა. ტფილისიდან გაჰქონდათ: თაფლი, ხორ-
ბალი, ხაღები, მატყლეულის ნაქსოვები, გაპენტი-
ლი ბამბა, ბარკის საქონელი და მონები“. (იქვე. გვ. 274).

ბაგრატ III-ის გამეორთახსეჟლას ქაშა (980—1014
წ.) საქართველო მეტად ძლიერდება. მემკვიდრის სუმ-
ბატის (მე-XI საუკ.) სიტყვით (სამი ქრ., გვ. 65), ბაგ-
რატ „ეუფლა ტაოს, მამულსა თვისსა, და დაიპყრა
ყოველი კავკასია თვითმპყრობელობითა ჯიქეთიდგან
ვიდრე გარანგეთამდე, ხოლო ადარბადაგანი (ადრბე-
ჯანი) და შარვანი (შირვანი) მოზარკე ყო სომხითისა
ხელმწიფებითა და... მოიყუანა კლარჯეთის მეფენი
სუმბატ და გურგენ, პატიმარ-კუნა იგინი ციხესა შინა
თმოგვისასა და აღიხუნა ქუყყანანი მათნი“. ტფილისის
ამირად მარტო აწრდილი-ლა დარჩა წინანდელის ამი-
როპისა.

1038 წ. ბაგრატ IV-მ აღუა შემოარტუა ტფი-
ლისს. ქალაქის მკვიდრთ გაუპირდათ შთაქეტილ ქა-
ლაქში ცხოვრება და განიზრახეს ქალაქის კარები გაე-
ლოთ მეფისათვის. ტფილისის ამირმა გააკეთებინა ტი-
ფეი, რომ გაქცეულიყო განჯას. მაგრამ ბოროტმა
კაცებმა შუღლი ჩამოაგდეს მეფესა და მის წარბინებულ
თანამოღკაწის ლიპარიტ ორბელიანის შორის. ამიტომ

ბაგრატმა ამირად ტფილისისა იგივე ამირა დამტკიცა და თვითონ განშორდა ქალაქს. მალე მოკვდა ტფილისის ამირა და მოქალაქეთ მოიწვიეს მეფე ბაგრატი და გადასცეს მას ქალაქის კლიტენი. მეფე „შევიდა ტფილისს და დაჯდა სახლსა საამიროსა და დაიპყრა კალა-ტფილისი, ხოლო ისანი არა მოსცეს და ბრძოდნენ ძლიერად“. ამ დროს მეფეს ეწვია კახეთის მეფე გაკი თავის ლაშქრით. ბაგრატი მათ დაუხვდა ისნის ველზედ, „ითაყვანნა იგინი და განუტეუნა მშვიდობით“.

ამავე ხანებში მეტად განძლიერდნენ თურქნი, რომელთაც დაიპყრეს მთელი მცირე აზია და საქართველოს აღმოსავლეთ-სამხრეთი ქვეყნები. თურქთა სულტანი არფასარანი უგრძნეულად შემოვიდა საქართველოში, დაიპყრა თრიალეთი, აიღო ახალქალაქი და ანისი. მას მიემხრნენ განჯის მთავარი ფადლონი, კახეთის მეფე აღსართანი და შემოჰყვნენ ქართლს (1068 წ.). სულტანი დადგა სოფელ კარბს და მერე იქიდგან წამოვიდა, დაიპყრა ტფილისი და მისცა იკი ფადლონს, და თვითონ წავიდა განჯისაკენ. მას ჰყვანდა 500,000 მეომარნი (ქართ. ცხ., გვ. 231), რომელნიც აოხრებდნენ ქართლს. მისი დაბრუნების მიზეზი ის იყო, რომ ბაგრატმა შემოირიჯა იგი. გაზაფხულის ჟამს აღელდა მტკვარი ისე, რომ წყალი ველარ ეტეოდა მის კალაპოტში. დიდწყლოზამ წალეკა მტკვრის ნაპირები, და მტრის აქ დარენილ მეომართაგან მრავალი დააჭრო. ამავ დროს ფადლონი მეტად განლალდა, გაამპარტავნდა და უსჯულოებას მიჰყო ხელი. იწყო „ტფილისისა სიახლესა სადამე გამოკვანებასა ხელოსანთასა“. მეფე ბაგრატი მოვიდა აფხაზეთიდან და დადგა დიდგორს,

საზაფხულო აგარაკს. ფადლონმა არად ჩააგდო მეფის დიდგორს დგომა, შეჰყარა 33,000 მეომარი, მივიდა ტფილისს და დადგა ველსა ისნიასა. აქ დასტოვა თვისი კარვეზი და თვითონ შეესია ქართლს და რბევა დაუწყო. ბაგრატმა წარგზავნა თვისი მხედრობა შესაპყრობად მტრისა. ფადლონი დამარცხდა და ტყვე-ქმნილ იქმნა. იგი „გასვეს ძელსა“ და დაიპყრეს ტფილისი, ესაცა „გაამირებასა ლაშობდა შიგან ქალაქს მდგომ ინმე“, ბაგრატმა ტფილისი მისცა სიითლარაბას, რომელიც დმანისს იდგა და თვითონ დაისაკუთრა ციხენი: რუთაუი, ფარცხისი, აგარანი, გრიკოლ-წმიდანი და ქავაზნი და მიიღო 44,000 დრაჰკანი და დაიტევა მქევალნი (ფადლონის ძმის-წული და განჯის სამნი თავადნი). (გვ. 233). გარნა ფადლონი სულტანის მიერ წარმოგზავნილ აღზახის შუამდგომლობით განათავისუფლდა მეფემ და გაისტუმრა განჯას. მაგრამ ფადლონმა არ მოისვენა. ბაგრატი რომ იმერეთს იყო, ფადლონი მივიდა და დაიპყრა ციხენი ქავაზნი და აგარანი. განრისხებული მეფე გადმოვიდა ქართლს. მისი შვილი გიორგი დიდის ჯარით დაეცა ფადლონს, დაამარცხა იგი, მიჰყვა გაქცეულ მტერს, მიადგა განჯას, დაიპყრა იგი და „აღიღო ტყვე და ნატყვენავი ურიცხვი“ (გვ. 233).

ტფილისის აღება ციხეებიანად წილად ხვდა დავით აღმაშენებელს. პირველსავე დღეს თვისის ქალაქში შესვლისას მეფის ბრძანებით ჩამოაბრეს 500 მაჰმადიანი. ეს მეფე გულჩვილი კაცი იყო და პატივით ეპყრობოდა ყელა ტომის კაცს, და თუ 500 მაჰმადიანი ჩამოაბრებინა, ეს აღბად იმიტომ, რომ თავჯარი დაეცა და შეეშინებინა საქართველოს მოსისლვე მტერნი, რომელნიც არბევ-აქცევდნენ, ჟღეტავდნენ და აწიოკებ-

დენ ერს, გაუმადლარ მკალსავით სძოვდნენ მის ნაყოფ-
ნაშრომს. თუ რაბამ დიდი უნდა ყოფილიყო მაშინდელი
ქართველი კაცის ზიზი და მძულვარება. მტრისადმი,
საპიროა მოკლედ და ქრონოლოგიურად აღწერს სხო-
ის ბრძოლანი, რომელიც გადიხადა მეფე დავითმა, ვი-
დრე იგი აიღებდა ტფილისს.

დავითი რომ გამეფდა (1089 წ.), მტრებს მაშინ
ეპირათ ასისფორნი, კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შავ-
შეთი, აპარა, სამცხე, ქართლი, არჯეთი, ჭყონ-დიდი,
ტფილისი, მუხრანი, რუთავი, აგარანი, სამშვილდე,
რანი, შაქ-შირვანი. მათვე ივანობის დღეს (1080 წ.)
დაეწვათ ქუთაისი, არტანუჯი და კლარჯეთის უდა-
ნონი.

1105 წ. მეფე დავითმა დაამარცხა განძის ათაბაგი,
დაიპყრა და შემოიერთა კახეთი.

1110 წ. აიღო სამშვილდე და ძერნა.

1115 წ. მუხნარი (მუხრანი).

1116 წ. თებერვალს კლარჯეთი ბასიანამდე და
კარნიფორამდე.

1117 წ. ციხე გიში (ნუხი) და შირვანის ქალაქი
ქალაქორი.

1118 წ. დაიპყრა რახსის (არეზის) ქვეყანა, აგრე-
თვე ლორე და აგარანი (ივლისის თვეში) და მეორე
დღეს ცის-კარი.

1120 წ. 14 თებერვალს შემუსრა თურქთა ძალი
ბოტორასი, იქიდგან წავიდა და აიღო შარვანის ქალაქი
ყაბალა, მერე 7 მაისს დაიპყრა შარვანი არაბია-ლი-
ქათით ქურდევანამდე და შიშტლანთამდე; ნოემბრის
თვეში მეფემ მოსრა თურქნი აშორნას დასევკელამეჯს
და ჯარა დაუტევა მოტირალი კარავთა მათთა“.

1121 წ. მარტის თვეს მეფემ ამოსწყვიტა თურქ-მანნი მტკვარსა, გაგსა და ბერდუჯს შორის მდგომარენი; ივნისის თვეში მეფემ დაიპყრა არაბია და ბარდავი (განჯა); აგვისტოს 18 სამი საათის ბრძოლაში დავითმეფემ შემუსრა თურქთა ურიკხვი ლაშქარი და დაიპყრა თრიალეთი, მანგლისი და დიდგორი.

1122 წ. მეფემ აიღო ტფილისი.

1123 წ. მაისს დაამარცხა თურქთა სულტანი და წაართვა შამახია და შემუსრა რანის სულტანი აღრუნლული; ივნისის თვეში აიღო გულისტანი.

1124 წ. მარტს აიღო დმანისი; აპრილის თვეში დაამარცხა შაბურან დარუბანდელი და წაართვა ციხენი ღასანი და ხოაზაონდი; მაისს დაიჭირა სომხითის ციხენი ვაგი, ტერონაკალი, ჭავჭავიანი, ნორიბედი, მანასგომნი, ტალინჯაქარი; ივნისს განულო ჯავახეთი, კოლა, კარნიფოლი, ბასიანი სპერამდის და აქაურობაში დაშთენილი თურქობა მოსრა და ტყვე ჰყო; გამოულო ბუხათაყური და დასწვა ოლთისი; მოვიდა და დადგა ბოჟანას-წყაროზედ; აგვისტოს 23 წავიდა ანისის ასაღებად და დაიპყრა იგი.

ყველა ამ ომების დროს მეფემ ამოჟლიტა, დააბლოკებით, 600,000 სული მაჰმადიანი, და ამდენი კაცის ცოდვა ედება თვით მათ სულთნებს, რომელნიც დავითს დაცინვით იხსენიებდენ, - ტყვეთა მეფედ ჰხადოდენ, ქართველთა გეარტომის გაქრობასა და ძირიანფესკიანად ამოუდებას ემუქრებოდნენ.

შორს-მხედველმა მეფემ ტფილისზე იერიში მიიტანა მხოლოდ მაშინ, როდესაც დაიპყრა მის გარეშე მო მდებარე ძლიერი ციხეები და სიმაკრენი, რომელ-

ნიც ზურგს უმაგრებდენ და გაპირვეის ჟამს შეელოდნენ ხოლმე.

ამ სახით, ტფილისი განთავისუფლდა მტერთაგან 1122 წელს და 400-ის წლის მონების უღელი განაგდო. ქართველთა სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა მის გამო, რომ მათ დაუბრუნდათ დედა-ქალაქი, შვენიერი ტფილისი. მტრების მფლობელობის ჟამს ტფილისის ქართველობა დიდს შეწუხებაში იყო. მემატიანე ამბობს (ქართ. ცხ., გვ. 254), რომ „ქალაქი საცხე იყო სისხლითა ქრისტიანეთათა; ოდესმე ჰყუიან ღაღავი და თვინიერ მიზეზისაჲა მოსრნიან რაოდენნი ჰყოცნიან ქრისტიანენი; ღოღო ოდესმე ქარავანსა თანა შემოყალილთა თურქთა ზედა განსცნიან შემომავალ-გამომავალი ქრისტიანენი და ტყვეობად სიკვდილსა მისცნიან, და ესრეთ ისეროდა ქვეყანა მრავალჟამ“. ესრეთი ყოფა ქრისტიანეთა ეძინებოდა სულსა დავითისასაო, დასძენს მემატიანე (გვ. იგივე) და მოვეითხოვს, რომ ერთხელ დიდი ქარავანი შემოვიდა ტფილისს. ქარავანი განჯისა იყო. მას მოჰყვნენ მრავალნი თურქნი. მათი ნახირი მოეფინა ავლაზრიდან ლოქინამდე მეფე იდგა აკვალას. 15 კაცი წარგზავნა ლოქინს და უბრძანა მოეტაცნათ და მოესრათ მტერთა ნახირი. მათ ერე ჰყვეს. მტრებმა შეეუტაეს. 100 თურქი მოეწია ნახირის მომტაცებელთ. სასტიკად შეიზნენ. ამ დროს მეფე წიგნს ჰკითხულობდა. შეიტყო-რა ხმაურობა, წიგნი დასტოვა, შებრძანდა ცხენზე და „მსწრაფლ შთაბრიალდა ვითარცა არწივი და დააბნია ვითარცა კაკაზნი, გაჟლიტა მტერნი, რომელთაგან მცირე ნაწილმა ძლივს შეასწრო ქალაქს.

რაც კი ქალაქში მაჰმადიანობა დარჩა, იმათ პა-

ტივით ეპყრობოდა დავით მეფე. არაბთა მწერალი ალ-აინი ამბობს: „მაჰმადიანებმა დავითს სთხოვეს ქრისტიანები ჩვენთან ერთად აბანოში წუ შემოვლენო და შეურაცხყოფას წუ მოგვაყენებენო. დავითმა ესრეთი თხოვნა შეუსრულა მათო. მეფე დავითი და მისი შვილი დიმიტრი ყოველდღე მეფითში იარებოდნენ და ისმენდენ სამეფო ლოცვას და ყორანის კითხვასაო. მეფე უხვად აჯილდოებდა მაჰმადიანთა მოძღვრებსა და ქადაგებსო. მან ტფილისში ააშენა ქარკასლები და სადგურები მოქადაგეთა, მოლათა და მგოსანთათვის, რომელთაც ულუფასაც უნიშნავდაო. თუ ამათგან ვინმე ტფილისის დატოვებას მოისურვებდა, მეფე გულსავესებით ხელს უმართავდა და მგზავრებს ფულს აძლევდა. მაჰმადიანთ უფრო მეტს პატივს სცემდა მეფე, ვიდრე თვით მათნი მთავარნიო * (ვახუშტი, გვ. 185, შენ. 1).

დავითის დროს ვის ხელში იყო ტფილისის ვაჭრობა, არა სწანს; მხოლოდ მემატიანე გაკვრით მოიხსენიებს (გვ. 249), რომ 1121 წელს, ე. ი. მაშინ,

*) ქართ. ცხ.: „აღაშენა ღვათიმან ქსენონი ადგილსა შემსგავსებულსა და შეკნიერსა, რომელსა შანა შეკრიბისა მანთო თვითო სსიითა სენითა განცდილნი, და მოუშვადა მათ ყოველთავე სასმარი უხაკლულად და უჩუბით და განუშინა შესავალი და საღვაწნი; ხალა თვათ მაგიდას, მთიხაღნის, მთაკითისნის და აშბარს უუენას თვითოყუელსა, ჭიფუყუენებდას მამებრ, სწყალობდის და ჭნატრიდას, განამსნეობდის; მონასს სეღითა მისცის მათ ცხედრებსა, სმასლეებსა და სკეპელთა, თქროსა კმასაუთფელსა; განაცის ყოველი სქმე მათი დიდად შეკნიერად და ღვათის მსახურებთა“. ესრე ახსნათუის ღვათის მემატიანე ჯერ ისევ ტფილისას ადგილის წინაჲ.

როდესაც ქალაქი ისევ თურქმანთ ეპირათ, ტფილისი-
სა, განჯისა და დმანისის ვაჰრებმა, დაკითხისაგან შევიწ-
რობებულესმა, შეიღებეს ზოგმა პირი და ზოგმა ხელები
და წავიდნენ წინაშე თვის სულთნის და მიუთხრეს
მას თვისი გაპირება.

დაკით აღმაშენებელი გარდაიცვალა ტფილისში,
საიდგანაც მისი გვამი წაასვენეს და დაასაფლავეს გელათს.
(ვახუშტი, გვ. 187).

გიორგი მეჩამისა და მისი ასულის თამარ მეფის
დროს ტფილისი დიდს წარმატებაში შევიდა, მოშენდა
და ლამაზად მოეწყო. ქალაქის განდიდებასა და გაშე-
ნებას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ მეფენი აქ
სცხოვრობდნენ აქვე იყო საცხოვრებელი ბინა საქარ-
თველოს დიდებულთა, დარბაზისეულთა, სეფე-წულთა,
მოხელეთა და ლაშქართა; აქედგანვე მეფენი გაისტუმ-
რებდნენ ხოლმე ლაშქარს დასაპყრობად სხვა და სხვა
ქვეყანათა და ერთა, და ეოველი გამარჯვება მტრებზე
ქალაქს ავსებდა აუარებელის სიმდიდრითა: ტყუითა, ძრო-
ხითა, აქლემ-ჯორითა, ოქრო-ვერცხლითა, თვალ-მარ-
გალიტითა, ხალეზითა და ფარდავებითა და სხ. და სხ.
ამისა გამო ქალაქის ვაჰრობაც ფრიად გააღებულნი
იყო. ტფილისის მოვაჰრეთ საქონელი შეჰქონდათ შიკ
საქართველოს დაბა-სოფლებშიაც და მეზობლის ქვეყ-
ნებშიაც: ოსეთს, ციბალს, ჩაჩანს, დაღისტანს, ჩერქეზს
და სხვ. რომ ერეთი დამოკიდებულება ჰქონდა ტფი-
ლისს გარეშე მდებარე ქვეყნებთან, ამას ნათელს ჰფენს
ის გარემოება, რომ თამარისათვის ქმრის ჩამოსაღვანად
ყოფაღვთილგან, წარგზავნეს ქალაქის მკვიდრი და დი-
დებულ ვაჰართაგანი ზანქან ზორაბაგელი, რომელმაც,

უქცელია, საქართველო-ყოფილეთის სამხედრო გზა
უფრო კარგად იცოდა, ვიდრე სხვათ.

1189 წ. თამარი აღვიდა ტახტზედ და ეკურთხა
მეფედ. გვირგვინი რომ დაადგეს თამარს და ხმალი
შემოარტყეს, შეიკმნა საერთო სიზარული, აკრეს
სპილენძ-ქურთა, ბუკთა, ქოსთა და წინწილთა და იყო
ზარი და ზეიმი ქალაქა შინა. თაყვანი სცეს, დალოცეს
და აღიდეს“.

ტფილისში მეფის სასახლე იყო ისანს (მეტეხის
ციხეში), რომელიც გადმოჰყურებდა მთელს ქალაქს.
მკვიდრთა სახლები შეფენილი იყო მტკვრის მარჯვ-
ნიესა და მარცხნივ აღმართებსა და გორაკებზე. ჭლი-
ერი ციხის რკალი გადავლებული იყო მეტეხის გო-
რაკისა და მტკვრის გაღმა სოლოლაკის მთის მწვერვა-
ლებზე, საიდგანაც ჩამოდიოდა ანჭისხატის ეკლესიამ-
დის და მტკვრამდის. სოლოლაკი, ვანკი, მთაწმინდა,
ვერა, კუკია, ჩუღურეთი და ავლაბარი ციხეს გარეთ
იყვნენ. სოლოლაკი გაშენებული იყო ბაღ-ვენახებით.
ვერა, კუკია, ჩუღურეთი, შორეული ავლაბარი და
ნავთლული ქალაქის ნახირთა სამოკრად ზნაფუქვრებად
ითვლებოდა. ყველა ამ ადგილებში მხოლოდ აქა-იქ
მოწანდნენ თითო-ორი ეკლესიები. კუკიის ბოლოს
დიდუბში იყო მეფეთა სასახლე და იქვე საცდარი
ღვთის მშობლისა. თამარ მეფემ ამ ტაძარში დაიწერა
ჯვარი და აქვე გადიხადა თვისი ქორწილი. ეს მოხდა
1193 წელს.

ქორწილის დღეს დიდუბეში შეიყარა დიდძალი
ხალხი, ლაშქარი, დიდებულნი, ხელის უფალნი, სამღვ-
დელონი და საერონი. თავდარიგის მიმცემი იყო თა-
მარის მამიდა რუსუდანი, ქვრივი ხვარასნისა და ერა-

ყის სულთნისა. ჯერის წერის შემდეგ ლხინი გაიმართა „სრასა დიდუბისასა, სანახებსა ტფილისისასა. ქორწილი ქმნეს შესატყვისი და შემსგავსებული ხელმწიფობისა და შარავანდელობისა მათისა“. ერი'ს შესაქცევად და გასართობად მოწვეულნი იყვნენ მსახიობნი, მგოსანნი და მუშაითნი. ერი დიდს შვებასა და ლხინს მიეცა. ლელას უხაროდა, რადგან ღღეს მათს დედოფალს ცხოვრების ამჟანაგი გაუხდა, ღღეს მათ მიენიქათ ახოვანი ხელმწიფე დავით სოსლანი ბავრაციონი. უხაროდათ ობოლთაცა, გლახაკთა და ქვრივთაც, რადგან იგინი ნუჟეშინის-ცემულ და გამდიდრებულ იქმნენ; უხაროდათ მოვალეთაც, რადგან იგინი განთავისუფლებულ იქმნენ ვალებისაგან; უხაროდათ სამღვდლოთაც, რადგან ზელმწიფე ნეფე-პატარძალმა ეკკლესიებს მიანიჭეს აურაცხელი საბოძვარი; უხაროდა ლაშქარსაც, ვინაიდან მათ ჰპოვეს საიმედო წინამძღოლი და სპასალაროსპასალარი.

ქორწილის შემდეგ ორნივე „მნათობნი“, ორნივე „მზენი განმანათლებელნი ყოველთანი“, შემოვიდნენ ტფილისს და დასხდნენ „ტახტსა ბედნიერსა“.

ამავე ქორწინებას ასრე აღწერს საერო ლექსი:

საქართველოს დედოფალი, დედა ქართველისა იამარი,
სიმშენაერით მოსილი, ამომავალი მზის ღარი,
დავით სასლანის მეუღლე, რომელს უმშვეს მან მხარა;
დიდუბეში იქორწინა, სადაც რომ საყდარი ჯრი;
სადიმობა გაუმართა, — მოიწვია თვისი ჯარი;
ასი სული ცხვარი დაკლა და ორასი ნიშ-სარი;
ღურჯი სუფრა გაუმალა, იქნებოდა ასი მხარი;
ქვრივ-ობლებისა უწყადობა ოქრო-ვერცხლი დიდი ძალი.

ახლა, როდესაც თამარს გამოუჩნდა პატრონი და საქართველოს დიდი ხელმწიფე, ძნელი იყო ისეთი განდგომილებების მოხდენა, როგორც ესა ჰქმნა ამას წინად „ჯორის სახელ ორ-გონება“ ყუთლუ-არსდანმა, რომელმაც მიიბირა უაზნონი, დაიდგა „კარავი ველსა ისანიასა, სანახებსა საგოდებელსა“, და ჰფიქრობდა აქედგან თავისუფლად და დამოუკიდებლად ემართა ერი. ამასთანავე მან მიიჩემა ამირსპასალარობა და „განემზადა სომეხთა მეფისა ადგილას ღორეს დაჯდომა“. (ქ. ც., გვ. 281). თამარმა შეაპრობინა იგი, გარნა მისნი მომხრენი გარს შემოადგნენ ისანს და სცდილობდნენ, რათა გააშეკებინონ ყუთლუ-არსიდან და არა მიუშვან ვნებად მისსა. თამარმა არ ინდომა დაღუპვა - ჯორის გონება: კაცისა და მისთა მომხრეთა. მან ორთა დიოფალთა პირით ყუთლუს მოსთხოვა მორილობა. მეამბოხენი დაწყნარდნენ, მოვიდნენ წინაშე თამარისა და დაკრდომით თავიანთი სცეს მას, და მიცეს პირი ერთგულებისა. ის ორნი დიოფალნი იყვნენ: ერთი ხვაშაქი ცოქელი, დედა ქართლის ერისთავის რატიისა და მეორე კრავაჯაყელი, დედა „აწ მყოფთა“ სამხივართა.

შემდეგ ამისა დაჯდა თამარი საყდართა ზედა ზემადღებულთა და იურვა ქვეყნის საქმეთათვის და გაამწესა ვაზირნი, სპასკეტნი, ამირ სპასალარი, მექურჭლეო უზუცესი, მსახურთ უზუცესი, ამილახორი, ჩუნჩერახი (მზარეულთ უზუცესი), ერისთავნი.

დიდს ლაშქრობისას ქართველთა ჯარი შეიყრებოდა ხოლმე ქალაქსა და მის სამხრეთის მარცხ ტაპასმელამდე, ყარაღაჯამდე და ბერდუჯამდე (მდინ. დეჰედა). ჯარი რომ თავს მოიყრიდა, ატყობინებდნენ თამარს, რომელიც მიბრძანდებოდა-რა სალაშქრო ბანაკს, ლო-

ცავდა ჯარს და ისტუმრებდა საზრძოლველად. ქლევამოსილის ლაშქარის დაბრუნებისას თამარი უზვდებოდა ჯარს ტაბახმელასა და აგარონს. იკითხავდა ყველას ცალკე-ცალკე და იწვევდა ქალაქში. თუ ტყვეთა რიცხვი და დავლა-ალაფი დიდი და უზომო იყო, ყველასა და ყოველივეს ჩაარიგებდნენ ხოლმე დიდ-უბის ველზედ ტფილისიდან ავქალა-გლდანამდის და შემდეგ მათ დასახედავად გამობრძანდებოდა თამარ დედოფალი. აი მაგ. შანჭორის ომიდან (1195 წ.) რომ დაბრუნდა ლაშქარი, მაშინ ამ დიდუბის ველზედ ქალაქის კარიდან გლდანამდე გამოფენილ-ჩარიგებულ დაწყობილი იყო ღროშა ხალიფასი, შემდეგ ათაბაგისა, მერე ტყენი 12,000, ავაზა 40, ცხენი 20,000, ჯორი 7,000, აქლემი 15,000, ყოველი კიდებული; ხოლო „სხვათა სიმდიდრეთა და სატურქლეთა, ოქროთა და ლართა ვინმეცა უძლო აღრიცხვად“. ცველა ამის დახედვის შემდეგ დაბრუნდნენ ქალაქს ყოველნი მოქალაქენი, აღსაყენი ოქროთი და სამკაულითა, მრავალ-სახე კურკლითა, თვალთა პატოიანითა და უსასციდლო მარგალიტითა, ჯაპვითა, მუზარადითა, ხმლითა, ფერად-ფერად ნაქოვითა, ოქრო-ქოვილითა, მრავალ-ფერ სურნელითა, სპილენძითა. და კიდევ იმდენი დარჩა, რომ „სეფენი აზნაურნი“ ანაკოფიიდან გულის-ტანამდე აღივსნენ ტყვითა რწეულითა და საგანძურნი აღევლინათ ოქროითა და ურიცხვითა პატოიანითა ქვითა. ხან და ხან ტყვე იმდენი მოჰყავდათ, რომ ტყვე კაცი იყიდებოდა ნალისა და ჩამის ფასად, ხოლო თვალი პატოიანი იმდენი მოჰქონდათ, რომ მას არა თვლიდნენ, არამედ „სარწყავით რწყვიდნენ“.

ქალაქში მოტანილ ალაფით თამარი აშენებდა და ამკობდა სასახლეებს და ტაძრებს, დედოფალი დიდს საბოძვარს იმეტებდა პალესტინას, სინას, შავ-მთას, ათონს და სხ. ტაძრებისათვის. 1187 წ. თამარმა სულთან სალადინს შეაძლია 200,000 დინარი იმ ჯვარში, რომელიც სარკინოზთ მოეტაცნათ იერუსალიმიდგან და რომელზედაც ჯვარცმულ იყო მაცხოვარი.

თამარს ტფილისს გარეშე ჰქონდა სასახლენი შემდეგს ადგილებში: ნაჭარმაკევს (ეს სასახლე იყო სალხინო და საზაფხულო), თოღას (კახეთში), დედოფლის წყაროს (ქიზიყში), გეგუთს, ანუ ციხე-დარბაზს (ქუთაისის ახლოს), აკარანს (სომხითს), გელათს, ვარძიას (სამცხეში), თამარის-ციხეს (ბათუმის ახლოს), ლაზურს (მთიულეთში), ბოჭორმას (ფშავეთში), კოლას (სამცხეში), ცხუმს, ოცხეს (აბასთუმანი), ბეთანიას (ტფილისის ახლო), საცა თამარმა ააშენა ტაძარი, რომლის „გასაოცარი ქანდაკება ამტკიცებს, თუ რა მაღალ ხარისხამდე იყო აღყვანილი მაშინდელი საეკლესიო ხელოვნება“, ამბობს ბაქრაძე. *) აი როგორ აგვიწერს თამარის სასახლეს მისი თანამედროვე შეთელი:

„თუ ვუქო სრანი,
მე ამას რანი,
გავლ-ა-ვანისა შემკულობანი,
მტილ-სამოთხენი;
თვალთ სამ-ოთხენი,
ზედ ავაზანთა შექმნულობანი,
კართა სტოვანი,
ერთა სტოლანი,
იპპოდრომისა განხმულობანი,

*) ვახუშტ. გვ. 218.

სახმრად ლანკანთა,
თანა პინაკთა,
ბადახშნით ხელ-ჰყვეს შექმნულობანი.
ტახტ-საჯდომელნი,
მკამკამებელნი,
სარდიონითა ხურუშმს შემკულნი,
მისაყრდნობელნი,
ძნელ-საცნობელნი,
სამოთხით ნაძლტნი თვით უდნობელნი;
ოქრო-ვერცხლებრივ,
ჰბრწყინავს ცეცხლებრივ,
კედელ-ყურენი ფიქლით ძერწილნი;
ბივრილიონით,
ლიგვრილიონით
ურთიერთობით შორის შთათხილნი.
...გვირგვინოსანსა,
პორფიროსანსა,
უხდების პურობა სკიპტრისა ხელსა,
ვინც იწყოს რიცხვი,
იქმნას ურიცხვი,
გოარი მათგან დანათვალითა,
რიყე თტაღისა,
წინ ნათაღისა,
წყალნი მგზებარობს შიგან ალითა;
ჰსჩანს მარგალიტი,
არ თუ ალიტი,
ოდენ ბურთისა საბურთაღითა;
აქუს ზარდახჩანი,
მას ხე-ბაღჩანი,
ლუსკუმებრ მათთვის დასაკრძალითა.

იაგუნდისა, სხუა რად უნდისა? ჯამები იყვის ლაღ-
ფირუზისა,
იყვის კურჯელთა, სხუათ უცხო ფერთა, სიმრავლით
დება თვით ურიცხვისა;
ბევრად ძეს გორი, ერთა საგორი, ზოდო ოქროსა,
მისგან თლილისა;
ისმის მგოსანთა, ვით საფირონთა, ხმანი ებნისა და
წინწილისა.
გუნდ მწყობრი დასი, მას ბევრ ათასი, ჰყავს დიდებულ-
თა დიდ-გვარ თავადთა.
...თვით ბჭეთა ბჭელი, მტკიცე ბეჭელი, მეწდე სიტყუათა
სიმართლისათა,
...სწავლის მოძღვარი, საშეგების ღვარი, სიწმინდისაა
ცხოვრების თვალი...
ჰსჯულისა ლარი, ქვეყნისა ლარი, გამდიდრებული ფრი-
ად ყოვლითა.
...არ გასტეხს ფიცსა, თვით დანამტკიცსა; ჰე ჰედ
იყოსა ანუ თუ არად.
ერი რჩეული, ნიკთა წვეული, მისგანვე იქმნეს კეთილ-
სახმარად“...

თამარიცა და მისი მამაც გარდაიცვალნენ ტფი-
ლისში. გიორგი მეფემ რომ მიიძინა საუკუნოდ, მაშინ
თამარი ისნის სასახლეში მარტოდ მარტო იყო, ხოლო
მისი მამიდა რუსუდანი, თამარის გამზრდელი, იყო
სამშვილდეს. დიდებულნი და პატრიარქი წავიდნენ
და მოიყვანეს რუსუდანი. სასახლეში რომ შემობრძან-
და მამიდა, თამარი დახვდა მეტად დაღონებული და
ვაეპით მტირალი. დაიტირეს მეფე და იგლოვეს ერთს
წელიწადს „ბნელსა შინა მჯდომარეთ“,

თამარი ნაქარმაგევის სასახლეში იყო, რომ გამო-
აჩნდა რაღაც სენი, რომელმაც ლოგინად ჩააგდო. იგი
ტახტზე დააწვინეს და მოიყვანეს ტფილისს, ხოლო
აქედგან წაიყვანეს აგარანს მაგრამ ვერც ჰავამა და
ვერც მკურნალებმა ვერა უშველეს-რა. თან-და-თან
სენი უძლიერდებოდა. იგი ისევ ქალაქს მოიყვანეს და
აქ გარდაიცვალა „მზე ქართველთა“ 18 იანვარს 1213
წელს. შეიტყუა-რა ერმა მისი განსვენება, ძაძითა და
ფლასით შეიმოსა და იგლოვა დიდი დასაკლისი. გვამი
მეფისა ჩაასვენეს კუბოში და მიიტანეს მცხეთას და იქ
დასდევს რაოდენიმე დღეს, რათა ერს თაყვანი ეცა
საყვარელის დედოფლის ნაშთისათვის. მერმე წაასვენეს
გელათს და დაასაფლავეს საგვარეულო სამარხში.

მოგვყავს აქვე თუშ-ფშავ-ხევსურთა მიერ თამარის
დატირების ნაწყვეტი ერთ გალექსილ საქართველოს
ისტორიიდან:

მოადგნენ თუშ-ფშავ-ხევსურნი მეფისა სახლსა ჩეულნი,
„გვიჩვენეთ ჩვენი პატრონი!“
შეუძღვნენ, სრასა შევიდნენ, ვით მტერზედ გამარჯვებულნი.

როს განიცადეს კუბო და ოქროსა ტახტსა დებული,
„რა არსო ესე, რა არსო?“ შეიქმნენ განციფრებული.
«იქნება მეფე ძილად წევს! იყავით დაწყნარებული,
ნურჲინ ყაყანებთ, დაჩუმიდით, ვიყვნეთო გაჩუმებული!»

„რად არ ასდგები, ბატონო, შენ არ ხარ ჩეულ ძილისა.
ამ სიგრიდელ შენი ტახტს წოლა ჩვენ არ გვატხოვსო გმირისა,
მოვსულვართ შენნი ერთგულნი, არ მხსოვნნი შენგნით ჭირისა,
ვა-თუ ჩვენ მიერ გწყენოდეს, გყო მოხსენებად ძეირისა!“

მოიხადეს თავსა ქუდი, იარაღი შემოიხსნეს,
იწყეს მოთქმა საშინელი, არღავისა დაეკითხნეს...

მოსტჰიან ხმასა მთიულნი, ფანტურით საწყლად სტირიან:
„ვაჰ, ჩვენო ძმანო თუშ-ფშაენო!“ — უბატონობას ჩივიან, —
«ხევსურნო ციხის ამღებნა!» — ხმა 'მალა ამას ყვირიან, —
„აწ ვინა გვიყოს თამარის მაგიერობა! — ყივიან.

„ვაჰ, მთ-ს ხალხნო, ბატონი გვიწყრების, გვწყრების გულითა,
არც ჩვენი ესპის სიტყვის თქმა, გაგვრიდა შორად სულითა,
ხომ ჰხედავთ. ჩვენნო მოძმენო, მეფე არს ჩვენზე ლულითა!
ვიციტ, შენს უკან არ ვარგ ვართ, ვიკმენით ყოვლნი კრულითა!“

„მშვიდობით, დიდო მეფეო, მშვიდობით გმირად მბრძოლო და,
მშვიდობით, ეროგულთ მოწყალევე, მშვიდობით, ობოლთ მზრდე-
ლო და.
მშვიდობით, ბრძენო სიტყვითა, მშვიდობით, მტერთა მკვლელო და!
ვით გესალმებით, არ ვიციტ, სად გაქვს საცხოვროდ ბოლოდა!“

„რად ესალმებით, მოყმენო!“ — ურთიერთს ეუბნებოდეს:
«თან წაგვიყვანე, ბატონო, გული შენთანა გვყვებოდეს,
იქნება მარტოს მტერი გზედეს, თუშთ ხმა არ გეყურებოდეს.
ჩვენთინ სირცხვილ არს, ფშავ-ხევსურ რომე არ შენთან კვდე-
ბოდეს!“

„მშვიდობით, თუშთა იმედო, მშვიდობით, ფშაველთ მყვარო-და,
მშვიდობით, ხევსურთ საუნჯევე, მშვიდობით, მტერთა მშხარო-და,
მშვიდობით. არაგველთ ძალო, მშვიდობით, ქსნელთა მძღვარო-და,
ერთობლივ გიორგიელთა, მეცხვარ მწყემს წინამძღვარო-და...»

საქართველო და მასთან სატახტო ქალაქი ტფი-
ლისი, დამტკბარნი და განდიდებულნი დიდთა მეფეთა
ძლევა-მოსილობით, იმედით შეჰყურებდა მომავალს.
მრავალთა დიდ-დიდთა გამარჯვებათ მოუპოვეს ერს
ქონებრივი და ზნეობრივი ძალა, რწმენა თვისის მარ-
ჯვენისა და თვისის სამშობლოს სიმტკიცისა. ქართვე-
ლთა მეფეებმა აღუფრთოვანეს სული არა თუ მარტო
ქართველებს, არამედ თათარ-არაბთაგან ყოვლად და-
ჩაგრულ და შევიწროებულ სომეხთაც. ვარდან დიდი
ამბობს: „...გიორგი მესამემ დვინი აიღო 1163 წ. და

აქ ნახა, რომ მეჩითების მინარეთებზე ელაგა ოდესმე თათართაგან მოხარშულ ქრისტიანეთა (სომეხთა) თავები. გიორგიმ ამოსწყვიტა მრავალნი მაჰმადიანნი, მათვე ჩამოალაგებინა თავის ქალანი, ოქრო-ქსოვილ ფარჩებში შეახვევინა, კუბოებში ჩააწყობინა და მერე მათვე მუყრებს (ქადაგებს) ზურგზე წამოჰკიდა ეს კუბოები და ფეხშიშველთ წამოაღებინა ქალაქ ტფილისს (ვახუშტი, გვ. 208. შენ. 3).

ამ გვართა შემთხვევათ არ შეეძლოთ არ აღეთრთოვანათ მრავალ-ტანჯული ერი და მერმისის სასოება არ ჩაენერგათ მის სულ-გულში.

უეჭველია, საქართველოს სამეფო დიდ იმპერიად შეიქმნებოდა და ტფილისი ამ იმპერიის სასაყდროდ გახდებოდა, თუ კიდევ ასიოდე წელიწადი მაინც თავისუფლად ყოფილიყო. როგორც ვუწყით, ტფილისის აღებიდან (დავით აღმაშენებლის მიერ) ვიდრე მის გაოხრებამდე ჯალალედდინისაგან გავიდა სულ 104 წ. (1122 წლიდან 1226 წ.) და ამ დროს განმავლობაში საქართველოს საზღვრებად შეიქმნა; კასპიის ზღვა, დარუბანდი, დალისტანი, ჩაჩანი, ყიბჩაღეთი, ჩრდილო ოსეთი, ჩერქესი, ჯიქეთი, ტრაპიზუნტი, საცა თამარმა დააარსა ცალკე იმპერია და მისცა იგი ალექსი კომნიანოსს, კარნუ ქალაქი (არზერუმი), კარი (ყარსი), დვინი, ანისი და არეზის მარცხენა მხარე კასპიის ზღვამდე; ასე რომ ამ საზღვრებში ქართველთა მეფეებმა შემოჰკრიბეს მრავალნი სამეფო-სამთავროები, რომელნიც ბაგრატ შესამემდე ცალ-ცალკე სცხოვრობდნენ, და ამ გაუქმებულ სამთავრო-სამეფოების გვირგვინოსანთა უფლება თავიანთ ხელმწიფებას შეჰმატეს. ეს გაუქმებულნი სახელმწიფონი იყვნენ: აფხაზეთი (შემო-

უერთდა საქართველოს 985 წ.), ტაო და კლარჯეთი, კახეთ-ჰერეთი, ჩრდილო სომხეთი, აღრიბეჟანი, ბარდა, შაქი, შარვანი; დარუბანდი. და თუმცა კავკასიონის მწვერვალი შეიქმნა მიჯნად საქართველოსა, გარნა კავკასიონის ჩრდილოეთ მხარეს მოსახლე ერთაც ჰქონდათ საეკლესიო და საპოლიტიკო დამოკიდებულება ქართველებთან.

დიახ, უმეტესი განდიდება მოელოდა ტფილისსა და საქართველოს, მაგრამ მონგოლებმა (თათრებმა) აღარ დააბაღეს.

სულ მცირე ხანს (თამარის სიკვდილის შემდეგ) იშვებდა საქართველოს მეფე ლაშა გიორგი, მეოთხე სულ რაოდენიმე წელიწადს „მხიარულითა პირითა ლაშა მოვლიდის სამეფოსა თვისა: გარდავიდის აჯამეთს განსაგებელად საქმეთა, ნადირობდის ცხუმს და აუხაზეთს, და განაგნის საქმენი, სთველთა შთავიდის ტფილისს, საზამთროდ დადგის დუინს სომითისას, ზაფხულით აღვიდის თავად მტკვრისად და დადგის კოლას, და მოვიდინა მის წინაშე მოხარკენი“. (ქ. ცხ., გვ. 341)...

აზიის შუაგული—ჩინეთსა, ციმბირსა და კასპიის ზღვას შორის—ქველადგანვე ითვლებოდა აკვნად მწყემს ურდოებისა—თათართა (მონგოლთა ანუ გუნთა), ოსმალთა (თურქთა) და სკვითთა. იგინი იყვნენ ბრიყენი, უმეცარნი, სკამდენ ცხენის უმს ღორცს, სცხოვრობდნენ კარვებში, ხოლო ლაშქრობის დროს მთელის თავისის ბარგი-ბარხანითა და ცალ-შვილით აიშლებოდნენ ხოლმე და საომრად წავიდოდნენ: ჩინგის-ყაენმა (1206—1227 წ.) შეჰყარა რამდენიმე მილიონი თათრობა და თურქმანობა და გაემართა მთელის მსოფ-

ლიოს დასაპყრობად. 1210—1214 წელს მათ დაიპყრეს 90 ქალაქი ჩინეთისა და მათ შორის სატახტო ქალაქი პეკინი. 1218—1224 წელს 700,000 მონგოლი მიესია ხორაზმის სასულთანოს, გაჟლიტა 160,000 ხორაზმელი. სულთანი მოჰამედდ გაიქცა, მაგრამ მალე დაიღუპა კასპიის ზღვის კუნძულზედ; ხოლო მონგოლებს დარჩათ ოტრარი, კოგენდი, ბუხარა, სამარყანდი, ხორაზმი, ჰერიტი, მერვი, ნიშაბური, ბალხი, ყანდაარი და ხორასანი. მოჰამედის შვილი ჯელალედდინი სასტიკად შეება მონგოლებს, მაგრამ დამარცხდა და გაიქცა. მცირე ხნის განმავლობაში (1227—1295 წ.) მონგოლებმა დაიპყრეს მთელი აზია და ევროპის უმეტესი ნაწილი და თავჯარი დასცეს აღმოსავლეთსა, დასავლეთსა, სამხრეთსა და ჩრდილოეთს.

ჯელალედდინის დამარცხების შემდეგ ჩინგისხანის შვილებმა გამოსწიეს დასავლეთისკენ, შემოუარეს კასპის ზღვას, გადმოიარეს მდ. ვოლგაზედ და დარუბანდის კარით საქართველოს შემოესივნენ (1120 წ.) და დაიწყეს სომხეთის აოხრება. ლაშა გიორგიმ შეჰყარა 90,000 მეომარი და თავს დაესხა ბერდუჯის (საგომის) ნაპირას დაბანაკებულ მტერს. ქართველნი იძლივნენ, გამოიქცნენ და მოვიდნენ ტფილისს მწუხარენი. მტერი დაედევნა მათ, მოაწია სამშვიდ ლომდე და უკანვე გაბრუნდა და შეესია აღრიბეჟანს, და 1222 წ. ისევ შემოება ქართველობას, რომელთაც გაუჟლიტა 30,000 მეომარი *) და შემდეგ ამისა დარუბანდის კარით წა-

*) კ. პ. პატკანოვი. История монголов по арабским источникам, გამოც. I-ლი, გვ. 2—3, 70. კირაკოსის თქმით მონგოლთა პირველი შემოსევა საქართველოში მოხდა 1121 წ.

ვიდა ყარაყორუმს, მონგოლთა სატახტო ქალაქი, რომელიც შუაგულს აზიაში იყო.

ამისთანა უბედურებამ მთელი საქართველო და მასთან ერთად ტფილისიც დიდს მწუხარებაში ჩააგდო, რადგან საქართველოს „დროშა უძლეველი დავით აღმაშენებლისაგან აქამომდე, ძლეულ იქმნა“. ამ მწუხარებამ თან გადიტანა ლაშა გიორგი (13 იანვ. 1223 წ.) და გამეფდა მისი დაჟ რუსუდანი.

გარნა დამარცხებული ჯელალედდინი ისევ შეეხება მონგოლებს, მაგრამ ძლეულ იქმნა და 140,000 კაცით გამოიქცა ჩვენკენ. სპარსეთი დაემორჩილა თათრებს. ჯელალედდინი შემოვიდა ადრიბეჟანს, აიღო განჯა და იქიდან შემოესია სომხეთს (24 იანვ. 1225 წ.) და დაიწყო რბევა და ოხრება ქვეყნისა. რუსუდანმა 70,000 მეომარი ჩააბარა იოანე მხარგრძელს ჭწარგზავნა მტრის წინააღმდეგ. მტერი იღვა მდ. გარნისზედ და მას შეეხება ქართველების მეწინავე რაზმი, რომელსაც მეთაურობდნენ შალვა და იოანე ახალციხელნი. შენივთდა ომი ფიცხელი და სასტიკი. ქართველების მეწინავე რაზმი იძლია; შალვამა და იოანემ სთხოვეს იოანე მხარგრძელს მოშველება, მაგრამ მოღალატე სპასალარმა არ უშველა და გამოიქცა. ჯელალედდინმა გასწყვიტა მოწინააღმდეგენი და შემოუთვალა რუსუდანს: „ცალკ-ცალკე

გზა და გზა იგინი ქლეტავდნენ ხალხსა, პირუტყვსა და ძაღლებსაც კი. მათ მოაწიეს ტფილისამდე და გაბრუნდნენ შამქორისაკენ. ლაშა შეეხა მათ ხუნანს, მაგრამ დამარცხდა. თათრებმა მოხვეჭეს ალაფი და წავიდნენ თავიანთ ურდოში, რომელიც იყო ბარდავსა და ბელაქანს, საიდგანაც იწიეს ქვეყნის რბევა-ოხრება (იხ. II გამოც. იმავე ისტორიისა, გვ. 1—3).

ვერ მოვერევი თათრებს, შევერთდეთ და ერთად ვბრძოთ“. მაგრამ რუსულანმა იცოდა, რომ ჯელალედდინს საქართველოს გაძლიერების სურვილი კი არა ჰქონდა, არამედ აქ მეფობა უნდოდა, ამიტომ უარი შეუთვალა. ჯელალედდინმა სომხითის რბევა-აოხრობით და მამაკაცთა ჟლეტით გამოვლო სომხითი და მოადგა ტფილისს, რომელიც ფრიად გაემაგრებინა დედოფალს და თვითონ იმერეთს წასულიყო. ჯელალედდინი ვერ აიღებდა ამ ქალაქს, დასქენს მემატთანე, თუ შინა-გამცემი არ გამოჩენილიყო. ამ დროს ქალაქში იყო სპარსელთა რაზმი, რომელმაც შინა-გამცემლობა იკისრა და მტერს ქალაქის კარი გაუღო. ყაენი შემოვიდა ქალაქში 9 მაისს 1226 წ. და... დაღეწა შენობანი, გაჟლიტა 100,000-მდე ქრისტიანე ერი (ამათ შორის 70.000 სული იყო ქალაქის მუდმივი მკვიდრი მოსახლე და დანარჩენი სოფლებიდან შემოხიზნული), ჩამოაგდო სიონის გუმბათი, ზედ ტახტი დაადგა და იქიდგან უყურებდა ქალაქის ქუჩა-შუკებში რუგბრ მომდინარე სისხლის ნაკადულებს; ხოლო ეს არ იკმარა დიდმა „მეფემ“, სიონის ღვთის-მშობლის ხატი პირაღმა დააგდო ავლაბრის ხიდზედ და რომელი ქრისტიანიც არ დააფურთხებდა მას და ფეხით არ გასთელაუდა, მას თავს აგდებინებდა და მტკვარში ჰკრიდა. ტფილისის განადგურების შემდეგ ყაენმა შეუსია ჯარი კახეთს, ქართლსა, სამცხესა, ანისსა და ააოხრა. სპარსნიო, ამბობს კირაკოსი, არა თუ ტფილისში, არამედ ყველგან სასირცხოს ტყაენებს სჭრიდნენ მამაკაცებს, დედაკაცებს აუპატიურებდნენ, ეკლესიებსა და სახლებს ანგრევდნენ, ჯვრებსა და ხატებს ღეწავდნენ“ (გვ. 8).

ჯელალედდინი საქართველოს აოხრებაში იყო გარ-

თული, რომ შემოესმა, თათრები მოდიანო. იგი წავიდა აღარბადაგანს და შემწეობა ითხოვა ხალიფასაგან. მაგრამ თათრების სიახლოვემ შეაშინა და ისევ ტფილისისაკენ გამოემართა. რუსუდანმა შეჰკრიბა დიდი ჯარი და ტფილისიდან ბოლნისს წარგზავნა და თავს დაასხა იქ მდგომარე მტერს. პირველი გამარჯვება ქართველებს დარჩათ, მაგრამ მეორე შებმაზედ იძლივნენ და გამოიქცნენ. მტერი შემოვიდა ტფილისს (1229 წ.) და რაც გადაჩენოდა შეუმუსრავი, შეჰმუსრა *). გარნა მტაცებელს ყვენსაც ფიალი მალე გაეცსო სამსალითა. 1230 წ. მონგოლებმა ალყა შემოარტყეს განჯას და აიღეს 1225 წ., შემდეგ 1226 წლის ზაფხულს შემოესივნენ საქართველოს. ჯელაღი გაიქცა ტფილისიდან ყარსისაკენ, მაგრამ მას დაეწივნენ მონგოლნი ბასიანს, მისი ჯარი გაიფანტა, იგი მარტო დარჩა და მოკლულ იქმნა მწყემსისაგან. თათრები გამობრუნდნენ, მოაოხრეს ვალაშკერტი, ხლათი და მოვიდნენ განჯას (1227 წ.) ზღადიპურეს დარუბანდს აქეთი ქვეყნები: შარვანი, მულამი, ყაბალა, ჰერეთ-კახეთი, სომხითი. რუსუდანი ტფილისს ვეღარ დადგა და ქუთაისს წავიდა, ხოლო გოქა მუხადეს „ამცნო, უკეთუ მოვიდნენ თათარნი, მოსწვი ტფილისი, თვინიერ პალატისა და ისანთა, რათა სადგომად არღარა იპყრან, ვითარ ხვარაზმელთა“, და მუხადემაც შეასრულა ბრძანება დედოფლისა: მოახლოვდნენ-რა თათარნი, „მოწვა სრულიად ქალაქი და თვით პალატი

*) ნასაჟი ამბობს, რომ ვეღაღდის მიერ შეორედ ტფილისის აღების მიზნით ის იყო, რომ მას მიერ ტფილისის გამკედ დაყენებულს შერეულ-მუელქს ქარაყელთა აუჯანყდნენო (ვახუშტი, გვ. 228. შენ. 1).

და ისანნი, და ესრეთ მოოხრდა ქალაქი ტფილისისა“.

თათარნი შემოვიდნენ ქალაქს და იწყეს მისი შენება, ხოლო მათი რაზმები, „მსგავსად მკალთა“, მოედნენ ლიხს აქეთს საქართველოს—კახეთს, ქართლს, სომხითს, სამცხეს, ჯავახეთს, არტანს, კოლას, ტაოს, კლარჯეთს, ანისს და დვინს და ნაყარტუტა აადინეს ქვეყანას. გაიჟლიტა იმდენი ქრისტიანი, რომ მათი მოკლული გვამით გაივსო „ყოველნი ალაგნი: ქალაქნი, სოფელნი, ველნი, ტყენი, მთანი და კეენი, თვინიერ სიმაგრეთა, და თუ სადამე დარჩომილ იყო ასეთი ალაგი, სავსე იყო ტყეებითა და გოდებითა“. „მამადედანი ხედვიდეს მოკლულთა შვილთა და შვილნი მამადედათა მკვდართა მდებარეთა, სხვანი ძმათა და ნათესავთა და დათა თვისთა იავარად წარსხმულთა, ცოლთა და შვილთა და ყოველსა სიმდიდრესა მათსა წინაშე მათსა განბნეულსა. ესეოდენნი ზარნი იქმნეს თათართაგან, რომელ უმრავლესნი ქართველნი ციხეთა და მაგართა ადგილთა დაუტეობდეს და შეივლტოდეს. ყოველნივე კავკასიად, მთიულეთს“ და სხ. ამისთანა ყოფამ სრულიად დაარღვია საქართველოს ერთობა: რუსუდანი იმერეთს გამაგრდა, „ძლიერნი ერისთავთა ერისთავნი“ (ამერეთისანი) ცალკე-ცალკე განდგნენ და ანუ სრულიად მოოხრდნენ: შველასა და შეწვენას არაჰაიდგან მოელოდნენ, რადგან საქართველოს გარეშემოთათრებს ეკირათ და თვით ბიზანტიასაც ფრიად უჭირდა, ვინაიდგან მთელს მცირე აზიას გაუბატონდა სულტანი ყიასდინ, ქმარი თამარისა, რუსუდანის ასულისა, რომელიც დღე-დღეზე მოელოდა თათართა თავს-დასხმას. საქართველოს სახსნელად და კირთა სალხინებლად ერთილა საღსარი იყო დაშთენილი—შერიგება და და-

ზავება თათრებთან. ეს ზავი კიდევ შეიკრა. რუსუდანის ძე დავითი, მონგოლთაგან ნარინად (სეფის პირად) წოდებული, გამოცხადებულ იქმნა მეფედ საქართველოსა, და მიეცა მას ტფილისი და სამშვილდე. რუსუდანი ჩამობრძანდა ტფილისს, მიეგებნენ მას წარჩინებულნი მისნი და - ესრეთ კვალად ეგო სრული სამეფოა ბრძანებასა ქვეშე რუსუდან დედოფლისა“.

გარნა რუსუდანის ხელმწიფობაში იყო მხოლოდ აჩრდილი მეფობისა, ვინაიდან ქვეყანას ჰმართავდნენ და განაგებდნენ თათართა ნოინნი, განჯას დაბანაკებულნი. რუსუდანის ძე დავითი ნოინებმა წარგზავნეს ყარაყარუმს მანგუყაენის წინაშე, რათა სამეფო იერლაცი (სიგელი) მიეღო მისგან. რუსუდანის ასული თამარი ქმრის ძალმომრეობითა და გვემით იძულებულ იქმნა გათათრებულიყო. რუსუდანის ძმის წული დავითი ყიასდინ სულტანს ჩაეგდო ორმოში და უკვე ხუთის წლის განმავლობაში მზის სინათლე არ ენახა. უნუგეშოდ დარჩენილი დედოფალი „ნაღელითა და ტირილითა მწარედ იღეოდა“. იგი დასნეულდა და გარდაიცვალა ტფილისს, საიდგანაც მისი გვამი წაასვენეს გელათს და დაკრძალეს სამარხსა „მამათა მათთა“.

უმეფოდ და უნუგეშოდ დარჩნენ ქართველნი. აღარ იცოდნენ, რა ექმნათ. „თვითოეული თავადითა-ვისა თვისისათვის გააგებდა და ზრუნვიდა, თვითოეული მთავარი ერთსა რომელსამე ნიინს (თათართა ზეგ-

ლარბეგს) მიემხრო. ამასთან ნოინებმა გაჰყვეს საქართველო და დანიშნეს „ბევრის“ (10,000) მთავარნი: ეგარსლან ბაკურციხელს მიათვალეს ლაშქარი კახეთ-ჰერეთისა, კამბეჩიანისა ტფილისიდან შამახიმდე, გრიგოლ სურამელს ქართლი, გამრეკელსა თორელს ჯავახეთი და სამცხე არზრუმამდე, ცოტნე დადიანსა და რაქის ერისთავს „ყოველი იმერი სამეფო“, ვარამ გაგელს სომხითი. ამის შემდეგ ნოინებმა წაასხეს ქართველნი და თათარნი და წავიდნენ აღმუთის დასაპყრობად. ეს ომი შვიდს წელს გაგრძელდა. ამასობაში ზემოარეხსენებულნი ეგარსლან, „კაცი საკვირველი და მხედრობისა ცოდნითა აღსავსე, ესრეთ განდიდნა, კნინლა და მეფობისა სახელისა დებადმდე, და ყოველი ქართველთა ნათესავი ბრძანებასა მისსა ჰმორწილებდეს, ვითარცა მეფესა და თვით ყოველნი მთავარნიცა და დიდი და პატიოსანი შანშე მანდათურთ-უხუცესი და ვარამ გაგელი“.

შამს მყოფ თურქმანთ შეიტყეს რა ქართველთა ჯარის წასვლა აღმუთის და უმეფოდ დარჩენა საქართველოს, 60,000 მეომართ შემოესივნენ ვალაშქარს და იწყეს მისი რბევა-ოხრება. მანდატურთ უხუცესმა შანშემ შეჰკრიბა 30,000 მეომარი, დაეცა მტრებს, სძლია, და განაბნია. ეს ომი ის იყო გათავდა, რომ სამესხეთოს

შემოესია ეზინკის სულტანი ურიცხვის ლაშქრით, მოვიდა ბანას, შემოესია ოლთისს. შავშელნი, კლარჯნი, კოლა-არტანელნი და ციხისჯვარელი და სამცხის სპასალარი ყვარყვარე 10,000 მეომრით შეეზნენ მტერს და სახელოვანად გაიმარჯვეს. (ამ სახელოვანს ომს უწოდეს „ბანის ჯვარი“).

ქვეყნის გაქირებას ბოლო აღარ უჩანდა. ამ შფოთით აღსავეს დროა ქართველთა მთავარნი შეითქვენ, შეიყარნენ კოხტის-თავს (ჯავახეთში), და მოინდომეს სამშობლოს განთავისუფლება. ეს მთავარნი იყვნენ: შანშე ჯაყელი (ყვარყვარე სპასალარის მამა), ევარს-ლან, ცოტნე დადიანი, ვარამ გაგელი, ყვარყვარე, შოთა—კუპრო, თორელი გამრეკელი, სარგის თმოგველი, ამერნი და იმერნი. გარნა ნოინებმა შეიტყეს და შეიპყრეს შეთქმულნი, ხოლო ამათ თავი იმართლეს ცრუ ჩვენებით: „ჩვენ ამაღ შევიყარენით, რომ განვაგოთ თქვენი ხარკი“. მათაც შეიწყნარეს ესრეთი განმარტება და განათავისუფლეს შეპყრობილნი.

მოთავე ქართველებმა საქიროდ დაინახეს მოეცვანათ ლაშას ძე დავითი და მეფედ დაესვათ. ამიტომ ქარმალან ნოინს მოახსენეს: ნარინ დავითი წარგიგზავნიათ ყარაყურუმს, დედოფალი რუსუდან გარდაგვეცვალა, უმეფოდ დავითით, ერთურთს ავეშაღენით და, ვეკობთ, რომ ვისმე დავემორჩილოთ, თუ არა ჩვენთა მეფეთა შთამომავალს. ხოლო ლაშას ძე დავითი პატიმრად ჰყავს სულტანსა ყიასდინს. გთხოვთ იგი გამოიხსნათ და გაამეფოთ ჩვენზედა“. ქარმალანმა შეუსრულა თხოვნა. შვიდს წელიწადს ჯურღმულს მწყვდეული დავით სოლლანი მოიყვანეს საქართველოს; მას სიხარუ-

ლით მიეგებნენ ყოველნი, გარდა ეგარსლან ბაკურციხელისა. ნოინებმა დავითს ვერ დაუმტკიცეს მეფობა და წარგზავნეს მანგუ ყაენის წინაშე ყარაყურუმს, საცა იგი, ნარინ დავითთან ერთად, დაშთა მ წელიწადს, ხოლო საქართველოში მანგუმ 60,000 მეომრით გამოგზავნა ყაენად თვისი შვილი ულო. აღარბადაგანს მას გამოეცხადნენ ყველა ნოინები და ეგარსლანი, რომელსა უკვე „უმეტეს მეფისა მორჩილებდენ ყოველნი წარჩინებულნი საქართველოსანი“.

მალე მანგუ ყაენი მოკვდა და ყარაყურუმს გახელმწიფდა მისი შვილი ყუბულ-ყაენი, რომელმაც ორთავე დავითები გამოუგზავნა ულუ-ყაენს და შემოუთვალა, რომელსაც გნებავს, იმას მიეცი საქართველოს მეფობა და გინდ ორივენი გაამეფეო. ულომ უკანასკნელი არჩია, მეფობა დაუმტკიცა მათ და წარმოგზავნა ქართლს. იმერნი და ამერნი მიეგებნენ მათ აღტალს, თაყვანი სცეს, მოიყვანეს და დასვეს იგინი „ტახტსა მამათა მათასა ტფილისს“. მეფენი ძმურად ეპყრობოდნენ ერთმანეთს, მსახურებდენ ულო-ყაენს და ხარკს აღლევდნენ მას. მეფეთა შორის უპირატესობა დავით სოსლანს ეკუთვნოდა; პირველად იმისთვის, რომ იგი იყო ლაშას ძე და მეორეთ იმიტომ, რომ იგი დავით ნარინზე უზუცესი იყო. ულუ-ყაენს უფრო უყვარდა სოსლან დავითი, რომელიც ქართველთა ჯარით აღმუთს წარგზავნა. ნარინ დავითი ყაენმა დაიბარა ბარდავს, მაგრამ იგი გაიქცა იმერეთს, სადაც სიხარულით მიიღეს და გაამეფეს ქუთაისს.

თუმცა ტფილისი უმეფოდ დარჩა, მაგრამ იგი ამ დროს ძლიერ გადიდდა და გამშენდა. დავით მეფე რომ სალაშქროდ წავიდა, აქ დასტოვა „განმგედ“ სა-

მეფოისა და სახლისა თვისისა ჯიქური, რომელმაც ისანს ააშენა სამეფო პალატი „განგებითა დიდითა“; ამის გამგეობის ჟამს „სრულიად სამეფოსა შინა მპარავი და ავაზაკი არა იპოვებოდა და თუ სადა გამოჩნდის, ძელსა ჩამოჰკიდებდა. ამანვე „მხეცის ბუნება“ კაცნი—ფხოველნი „მოხარკე და მეჯორე“ ჰყენა.

ალმუთის ლაშქრობა დასრულდა ბრწყინვალე გამარჯვებით. ქართველთა და თათართაგან შემდგურვილ იქმნა მტერი და მთელი აუარებელი სიმდიდრე მოალაფებულ იქმნა. ქართველნი მეფითურთ დაბრუნდნენ ტფილისს. ყარაყურუმის ყაენის ბრძანებით ამ დროს მოვიდა არღუნი და მამე ხარკი შეაწერა საქართველოს და ამასთან დაეით სოხლანის სამეფოს შეაწერა ლაშქარში გამოსაყვანად „ცხრასა გლეხსა სრულია მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი“, და ამ ანგარიშით გამო'ნდა, რომ მეფეს სალაშქროდ უნდა გამოეყვანა 90,000 მეომარი. არღუნმა ხარკის მოსახვეჭად ტფილისში დასტოვა სპარსელი ხოჯა-აზიზი, კაცი უდიდრი, და „განაწესა: რაცა განისყიდებოდეს ტფილისისა ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ აიღებოდეს“. ხოჯა-აზიზი ფრიად ერთგულად ასრულებდა არღუნის ბრძანებას და თვით მეფესაც ხარკს ახდევინებდა: „თუ სამხარეულოსა მეფისასა ცხვარი გინა კრავი ისყიდებოდა, მასზედაცა ხორაჯა წაუღებდა, რომელსა იგი ტაღმად უწოდდეს“, დასჯენს მემატთანე. ესრეთი შევიწროება მეფემ ველარ მოითბინა და განიგულა განდგომოდა თათრებს. ამ დროს ყაენმა დავით მეფე დაიბარა სალაშქროდ ეგვიპტის სულტნის წინააღმდეგ. მეფე წავიდა ჯავახეთს და იქ გამოაცხადა თვისი განდგომა; მას მიემხრნენ იქაურნი ქართველნი. ულომ

დაამარცხა ეგვიპტის სულთანი და მოვიდა ყარაბაღს და აქედგან შეუსია რაზმი საქართველოს. თათრებმა განვლეს ტფილისი, წავიდნენ და შეებნენ ქართველებს. მეფე დამარცხდა და წავიდა შავშეთსა და კლარჯეთს და იქიდგან ქუთაისს. ნარინ დავითმა სიხარულით მიიღო იგი. მეფეები მორიგდნენ და შუაზედ გაიყვეს საქართველო და აგრეთვე გაიყვეს: „საქურქლენი ორად, ტფილისი ორად, ქუთაისი ორად, თავად-ერისთავნი ორად, და ესე ვირე ნიკოფსიიდგან დარუბანდამდე“. ულუ-ყაენმა შემოირიგა მეფე დავითი და მისცა მას ტფილისი და ხოჯა აზიზიუ ხელში ჩაუგდო. მეფე მოვიდა ტფილისს და შეირთო ცოლად კორმადან ნოინის ასული ესუქან.

ამ დროს საქართველოში მოვიდნენ (დარუბანდის კარით) ორნი დედაკაცი—ლიმ და აჩავ და თან მოიყვანეს მრავალნი თავადნი და აგრეთვე მცირე წლოვანნი შვილნი—ფარეჯან და ბაყათარ ოსნი. მეფემ ესენი დაასახლა ზოგი ქალაქ ტფილისში, ზოგი დმანისს და ზოგი ჟინვანს.

ულო რომ მოკვდა, გაყეენდა მისი ძე აბალა. მას შემოებრძოლა ბერქა-ყაენი დარუბანდისა. მან გადმოვლო შირვანი, კახეთ-ჰერეთი და მოვიდა ტფილისამდე, ააოხრა ქვეყანა და დადგა გარესჯის მთებში. აქ დასნეულდა და დაბრუნდა.

დავით სოსლანის უფროსს შვილს ერტვა გიორგი. იგი იყო ფრიად კეთილი, მხნე და აზოვანი. 18 წლისა რომ შეიქმნა, დასნეულდა და აღესრულა. გვამი მისი დაასვენეს სიონის ტაძარში, დაიტირეს მოქალაქეებმა და სამეფო სახლობამ და მერე წაასვენეს ღდასაფლავეს მცხეთას. ეს მწუხარება მეფემ ვერ აიტანა და მალე

თვითონაც გარდაიცვალა (1270 წ.) გამეფდა მისი ძე დიმიტრი, თავდადებულად წოდებული, უხვი, მოწყალე. მან განამშვენა და დაამშვიდა ქალაქი ტფილისი. მემკვიდრე ამაღობს, რომ მეფესა ჩვეულებაჲ აქონდა: აღილის საფასე და აღდგის ღამე, და მოვლის ქალაქს და მოიხილნის გლახაკნი, დავრდომილნი და ოპოლნი და თვისითა კელითა მისცემდის ყოველთა. მეფემ სასახლეში, ისანს ააშენა მონასტერი—მეტეხთა ღვთისმშობლისა და შეამკო. შემდეგ ტრაპიზონის იმპერატორის ასული მოიყვანა ტფილისს და შეირთო ცოლად, ხოლო თვისი და თამარი მიათხოვა არღუნის შვილს. საქართველოში პურისა და ღვინის მოსავალი დიდი იყო და ქალაქში უხვობა დასიიაფე ყოვლისავე. გარნა სიხარული ხალხს გაუმწარა საშინელმა მიწის ძვრამ, რომელმაც დააქცია საყდარნი, მონასტერნი, ციხენი, სახლნი, კლდენი დაიშალნენ, „მიწა განიპო და წყალი, მსგავსი კუპრისა, აღმოიპრა; ხენი მაღალნი დაეცნიან და ირყეოდიან“. დაიქცა აწყვერის საყდარი და მცხეთის ტაძარი. სამცხეს მოსწყდა ურიცხვი სული. გლოვა და ზარი იდგა ყოველგან.

აბაღა ყაენმა თათართა და ქართველთა ლაშქარი მეფე დიმიტრითურთ წარგზავნა ეგვიპტეს დასაპყრობად. აქ ისეთი სიგმირე და ძლევა-მოსილობა გამოიჩინეს ქართველებმა და უმეტეს მათმა სარდალმა დიმიტრი მეფემ, რომ განაკვირეს არა თუ მოწინააღმდეგე მტერნი, არამედ თვით მოკავშირე თათარნიც. როცა ლაშქრობიდან დაბრუნდნენ, თათრებმა აბაღა ყაენს მოახსენეს, რომ მეფე დიმიტრი „თენგარემეთუ ქაურ-ქურბაჲ, ბულარმეთუ ბუიღლაჯი“, რომელიც მონგო-

ლთა ენით ნიშნავს: „ვითა ღმერთი გრგვინვიდეს, ვითა აქლემი ბულრობდეს“.

აბალას შემდეგ გაყენდა მისი შვილი არლუნი. მას განუდგა ბულა, რომელსაც მიემხრნენ სხვა-და-სხვა ნოინები. არლუნმა მტერნი დაამარცხა და გაუღიბა მოწინააღმდეგე ნოინებიც. მეფე დიმიტრისაც მოლა-ლატეობა შემოსწამა და დაიბარა ურდოს. დიმიტრი ფრიად დაღონდა. მოუწოდა ტფილისს მოწინავე ქართველთა და ითათბირა მათთან: „მე შემძლიან, ეუბნებოდა კრებას მეფე, წავიდე მთიულეთს და თავი ვიხსნა განძვინებულ მტრისაგან. გარნა ამას არ ვიზამ, რადგან თუ გავიქცევი, სამეფოს ამიოხრებს. დეე, დავიღუპო მე და არა მთელი საყვარელი ჩემი სამეფო. თავს ვდებ სამშობლოს სადღეგრძელოდ“. მსმენელნი ტიროდნენ. აბრაამ კათალიკოზმა და ეპისკოპოსებმა დალოცეს მეფე, შეავედრეს ღმერთს და გაისტუმრეს. ყენი მრისხანედ დაუხვდა მეფეს. გაამარცხინა იგი და საპრობილეში ჩაადგო. ხოლო თავისი კაცი გამოგზავნა ქალაქს, ააწერინა მეფის ქონება და წააღებინა ურდოში. მეფის სიმდიდრე იყო უთვალავი, უამრავი. ამის შემდეგ მეფე გამოაყვანინა საპრობილიდგან, აცემინა არგნითა და გადასცა ჯალათებს, რომელთაც წარჰკვეთეს თავი (1289 წ. 12 მარტს). მეფის გვამი ქართველებმა გამოისყიდეს, იმ დროს იქ მყოფ ტფილისის მოვაქრეებს გამოათანეს. იგი დამარხეს მცხეთას და შეირაცხა წმიდათა შორის.

1289 წ.—1318 წლამდე მეფობდნენ ვახტანგი II, დავით VI, გიორგი და ვახტანგ III. ამ დროს მონგოლებმა ისე გააოხრეს ტფილისი და ამერეთი, რომ დაუნგრეველი შენობა აღარ დარჩა, აღარსად იყო თესვა,

გახშირდა სვრა და ხოცკა. ქვეყანას მოველინა ისეთი შიმშილი, რომ „მძორსა“ არა წმინდასა ურიდად კამდეს. საესე იყვნეს უბანნი, ფოლორცნი, გზანი, მინდორნი, ქალაქნი და სოფელნი მკვდრებითა; ყრმანი მკერდთა დედათა ძუძუთა ლეშეთა წოვდიან“.

ეს ვაება დასრულდა გიორგი ბრწყინვალის მეფობაში (1318—1346 წ.). ასი წელიწადი იყო, რაც თათარი ფლობდნენ საქართველოს (ამერეთს, იმერეთი თავისუფალი იყო მათგან). ამ დროს განმავლობაში საქართველოში მყოფნი მონგოლნი თანდათან დასუსტდნენ, გახრწნეს თვის შორის ერთურთის სიმტკიცე, დაარღვიეს ერთობა, ნოინები და ყაენები ერთურთს გადაეკიდნენ და გადაემტერნენ. ასრე, ამ ბარბაროსებმა თვითვე მოამზადეს ნიადაგი თვისის დამარცხებისა და დაღუპვისა. ოღონდ საკირო იყო საქართველოს გამოსჩენოდა ნიკიერი და შემმაერთებელი მეფე, რომ მტერნი შემუსრვილ-იყვნენ და ჩაცვივნულ-იყვნენ იმ თხრილში, რომელსაც იგინი ერთურთსა და დამონებულ ერთ უთხრიდნენ. ესრეთი მეფეც მოველინა საქრისტიანოს. და ეს იყო დიმიტრი თავდადებულის შვილი გიორგი, ბექას ასულის ნათელასაგან დაბნელებულ საქართველოს გასანათებლად შობილი.

ნოინებმა რომ მოჰკლეს მუსაილყაენი და თვისთვითად განდგნენ, გიორგი ბრწყინვალემ შემოიკრიბა ლაშქარი, შემუსრა თათართა ძლიერება და გარეკა იგინი საქართველოდგან. მოიწვია საქართველოს დიდებულნი ცივის მთაზედ ღ ურჩნი გაჟლიტა ღ მათ მაგიერ ერთგულნი კაცნი განამწესა. შემდეგ დაიპყრა რანი, შირვანი, დარუბანდი, ოსეთი, იმერეთ-აფხაზეთი, სამცხე-კლარჯეთი, სომხითი; მოიყვანა მთიულთა ჰაეროვანნი კაცნი ტფალისს და შეუდგინა მათ სამართალი. ასრე, გიორ-

გი მეფემ „სიბრძნე-გონიერებითა თვისითა დაფანტული ივერია კვალად შემოიკრიბნა და დაიმონნა, ვითარცა დავით აღმაშენებელმან, განაქნა და აღაშენნა ქვეყანანი, სჯული და სამოქალაქო წესნი განაბრწყინვა, ეკლესიანი დარღვეულნი აღაშენნა, განაახლნა, რანი, შირვანი და მოვაკანი მოხარკე ჰყო თვითად“. დიდებული მეფე გიორგი გარდაიცვალა ტფილისს (1346 წ.).

მონგოლების საქართველოდგან გარეკის შემდეგ გავიდა 60 წელიწადი და ქალაქი ტფილისი, გამშვენებული და განდიდებული მეფეების მიერ, ისევ გაანადგურა ცნობილმა ლანგ-თემურმა. ამ „შხეცის ბუნება“ კაცის მძვინვარებას საქართველოში გვიხასიათებს მისი ცხოვრება.

„ქართლ. ცხ.“ თქმით თემური გვარტომობით იყო ჩინუზი სამარყანელი. ჩინგიზთა გვარი შთამომავალი იყო ერთის მდიდარ ქალის—(ჩინუზისა*), რომელიც უქმროდ და დაუწინდავად მიდგომილ იქმნა და შვა ძე თემური. მამა ახლად შობილისა იყო სული ბნელისა.

გიბბონის სიტყვით, **) თემური დაიბადა სამარყანდის ახლო მდებარე სოფელს ზებზარს; იგი იყო ბერლარის გვარისა; მისი წინაპარი ყარაშარ ნეკიანი იყო ჩალათაის ვეზირად. იგინი დაუნათესავდნენ მონგოლთა იმპერატორებს ***). ზებზიბარს მათ ჰყვანდათ

*) ჩინ-უიზი, ე. ი. ჩინელი ქალი.

**) Эд Гинзбург. История унгула и разрушения римской империи, ч. VII, гл. 170 და სხვ.

***) ყარაყურუმის ყაენნი: ჩინგისა, ოქრატა (ოქონთან), ქუქ, მანგუ, ეუბუღ; საქართველო-საბერძნეთის ყაენნი: უღო,

„თუმანი“ (10,000 ლაშქარი). თემური დაიბადა იმ დროს (1335 წ., ე. ი. 11-ის წლით ადრე გიორგი ბრწყინვალის გარდაცვალებისა), როდესაც მონგოლთა იმპერია აირია, ჩალათაის შთამოება მოისპო, ემირებმა იწყეს განცალკევება და როდესაც უაზგარის ხანები გეტებითა და ყალმუხებით შემოესივნენ მონგოლიას. თემური ჯერ თორმეტი წლისა იყო, რომ საომრად გამოვიდა, 25 წლისა იყო, რომ შემუსრა გეტები. გარნა მცირე ბრძოლაში მტრებმა გაიმარჯვეს, თემური 7 კაცით გაიქცა და 60 დღის განმავლობაში დაწანწალებდა უდაბნოებში. გეტებმა აიკლეს და შეაძრწუნეს მისი სამშობლო. მან ველარ მოითმინა უდაბნოში ყოფნა და სამშობლოში დაბრუნდა. მას მიემხრნენ მოგვარტომე ერნი. თემურმა დაამარცხა მტრები და გარეკა. 34 წლისა იყო თემური, რომ მთელი ერის „ყურულთამ“ (კრებამ) იგი გამოაცხადა მონგოლთა იმპერატორად (1370 წელს).

იმავე გიბზონის სიტყვით *) თემურმა დაიპყრა ქარიზი, ყანდაარი, სპარსეთი ოქსიდგან ტვიგროსის მდინარემდე და სპარსეთის სრუტემდე. შირვანისა და ალბანიის მფლობელმა (საქართველოს მეფემ) მას თავი დაუკრა და მიაართვა ფარზეული, ცხენები და ძვირფასი ქვები. მან დაამარცხა ედესისი თურქმანნი, რომელნიც თაყვანს სცემდნენ შავს ვერძს. ქრისტიანე ქართველებმა უარჰყვეს მაჰმადიანობა და ბატონობა თემურისა. თე-

ქე მანგუ ყანისა, აბაღა უღუს ქე, აჰმაღა აბაღას ძმა, არღუნ აბაღას ქე, ქელთუქონ, არღუნას ძმა, ყაზან არღუნას ქე, ხარბანდი, უღ ჯათ სულტანი და მუსაით ყანის.

*) იქვე, გვ. 178

მურმა სამ გზის ილაშქრა ამ ქვეყანაში და ეს ლაშქრობა ქართველობაზედ მას ჩაუთვალეს „ყაზაუთად“ (საღვთო ომად). მფლობელი ტფილისისა შეიქმნა მის მოკავშირედ და მეკობრად. დაპყრობილ იქმნა აგრეთვე ყიბჩაღეთი. ამ ქვეყნის მთავარი თოხთამიში ჩრდილოეთ მონგოლიის მფლობელად დასვა (1390-1396 წ.). ამ თოხთამიშმა უღალატა მას, შეჰყარა მხედრობანი ბოლგარიისა, ჩერქეზებისა და რუსეთისა და 90,000 კაცით შეესია შუაგულ მონგოლიას და გადასწვა თემურის სასახლეები. გარნა თემურმა სძლია მას, მივიდა ყიბჩაღეთს, დაიპყრა ეს ქვეყანა და რუსეთი, გადასწვა აზოვი, სერად და აშტახ რანი. 1398-1399 წელს მან დაიპყრა ინდოეთი და დაიბანაკა მდ. განგეს ნაპირზედ. აქ დუმისას მიიღო ცნობა შესახებ ქართველებისა და ანატოლიის ერთა აჯანყებისა. ინდოეთი დახარკა, დაბრუნდა სამარკანდს, შეჰყარა ლაშქარი უთვალაკი, უამრავი, წამოვიდა დასავლეთისკენ და პირველად ქართველთა ქრისტიანებს დაეცა. ხოლო ქართველების ძალა, აქაური შეუვალი მთები იყო და მაგარი ციხეები. თუმცა ზამთარი იყო, გარნა ყველა დაბრკოლებანი გადალახა თემურის სიმხნემა და რიხიანობამ. ქართველები დაემორჩილნენ მას (1398 წ.) და აღუთქვეს: ზოგმა ხარკის ქლევა და ზოგმა ყურანის რწმენა, გარნა არა მცირედმა ნაწილმა სჯულის ღალატს წამებით სიკვდილი არაია. საქართველოს მთებიდგან რომ ჩამოდიოდა თემური, ოსმალთა სულთნის ბაიაზეთის ელჩნი გამოეცხადნენ, გარნა ამ ელჩობიდან არა გამოვიდა რა, და ორის წლის შემდეგ (1400 წ.) შეიპყრნენ თემური და ბაიაზეთი, რომელთაჲან პირველს თავის სწორი და დარი არავინ მიაჩნდა დედამიწაზე. ხოლო მეორე დარწმუნე-

ბული იყო, რომ მასზე ძლიერი ხელმწიფე არსად იყო. თემური შეესია მცირე აზიას, აიღო ქალაქი სივა (სე-ბასტია) და ცოცხლად დაამარხინა 4,000 სომეხი. აქედ-გან ჩავლო ასურეთი, აიღო აღეპპო, რომელიც მოირ-წყა აღამიანთა სისხლით. კ'ცთა მოკვეთილ თავებისა-გან თემურმა ააგებინა მაღალი გოდლები და კოშკე'ი. ასრე იქცეოდა იგი ყველგან. მანვე დედამიწასთან გა-ასწორა დამასკი და ხარკად დაადო 10,000,000 ოქრო. შემდეგ აიღო ბაღდადი და ააგო გოდოლი 90,000 კაცის მოკრილ თავებით. აქედგან იგი ხელახლა შევიდა საქართველოში და მერე 800,000 მეომრით თავს და-ესხა ბაიაზეთს, რომელსაც ჰჰვანდა 400,000 მებრძოლი და ამას გარდა 40,000 იენგიჩარი და 20,000 ევრო-პელი. თემურმა დაღეწა და მტვრად აქცია მტრის ძლიერება, შეიპყრო ბაიაზეთი და გალიაში ჩასო, ხო-ლო მთელი მისი ბარგი-ბარხანა და აუარებელი სიმ-დიდრე ხელთ იგდო. თემურის შვილი-შვილმა მაჰმედმა დაიპყრა მთელი მხარე აზია ჴღვამდე. ამ ამბავმა თავ-ზარი დასცა. ევროპასა, აზიასა და აფრიკას. თემურმა განიზრახა დაეპყრო მთელი ევროპა, რომლის ხელმწი-ფენი ძრწოდენ შიშით და მოციქულს-მოციქულზე უგ-ზავნიდნენ თემურს და სთხოვდნენ შეწყალებასა და ხარკის აღებით დაკმაყოფილებას. თემური კი არა ჩქა-რობდა. მისი სურვილი იყო დაეჭირა მთელი აფრიკა, გიბრალტარის სრუტით გადასულიყო ევროპას, დაე-მოწავა იგი და რუსეთით შინ დაბრუნებულიყო. გარნა ეს ლაშქრობა არ მოხერხდა. ეგვიპტის სულთანი მო-წიწებით დაემორჩილა თემურს, გამოუგზავნა სირაქლე-მები და მრ. ძღვენი, აღუთქვა ხარკის ძღვევა, მეფითე-ში ლოცვა მის სადღეგრძელოდ და ფულის კრა მისის

სახელის ზედ-აღნიშვნით. ევროპიის მაგიერ მან ლაშ-
ქარი წარგზავნა ჩინეთის დასაპყრობად, თვითონაც
აიბარგა, შევიდა საქართველოში, დააბოლოვა მისი
დაპყრობა, იზამთრა არეზის ნაპირას და სპარსეთით შინ
დაბრუნდა და გარდაიცვალა 70 წლისა 1405 წელს.
ასრეა გიბზონით.

აი, ასეთ ძლიერ ხელმწიფისათვის პასუხი უნდა
გაეცა მონგოლთა წინანდელ ყაენებისაგან ახლად გან-
თავისუფლებულ საქართველოს, ახლად-შეკავშირებულ
შეერთებულ ქვეყანას; ჯერ ისევ სუსტს საქართვე-
ლოს უნდა ებრძოლა ლანგ-თემურთან 17 წლის გან-
მავლობაში (1586-1403 წ.). მწარე იყო ეს სასმელი,
გარნა, სხვებთან ერთად, უნდა შეესვათ მისგან ქარ-
თველებსაც. აქ საჭიროა ჩვენი მატთანის სიტყვაც და-
ვუროთო.

სპარსეთის დაპყრობის შემდეგ თემურმა გამოსწია
საქართველოსკენ, შემოვიდა სომხითს, მოსრა ერი,
დაანგრია სიმაგრენი, მაადგა კარს (ყარსს), დაანგრია
იგი და იქ დაიბანაკა საზამთროდ. ხოლო ზამთარი იყო
ფრიად ცინვიანი. ამ დროს საქართველოში მეფობდა
გიორგი ბრწყინვალის შვილი-შვილი ბაგრატ V (1360-
1395). სამცხის ათაბაგი ბექა, მზილველი თემურის
ძლიერებისა, განუდგა ბაგრატს, გამოეცხადა თემურს
და ზორჩილობა აღუთქვა. თემურმა დააჯილდოვა იგი,
უკანვე დააბრუნა და უბრძანა, მესხნი ამიერიდგან აღარ
ემორჩილებოდნენ ბაგრატსო. ასევე განდგა ვირშელი
შურდიას-შვილი, რომელიც ეახლა თემურს და წამო-
უძღვა მას. ამის გამგონე მეფემ იმერეთს გაგზავნა თვისი
შვილი გიორგი, რათა იქაც არ განდგომილიყვნენ.
ხოლო თვითონ შეუდგა მცირე კოშკების მაგრებას და

ხალხის დახიზნვას. თვითონ ცოლ-შვილით დადგა ტფილისს და გაამაგრა იგი. ერისთავი ვირშელი შურდიას-შვილი დაკათალიკოზი ელიას შევიდნენ ბეხუშის ციხეში „დედაწულითა, ჯოგითა, ცხვრითა, ყოვლითა საყდრის შეილითურთ და ხიზნითა“. თემურს ეგონა, ბაგრატიც გამომეცხადება და დამემორჩილებაო. რა სცნა მისი გამაგრება, განძვინდა „მძლავრი იგი ზვაჲ და ამპარტაჲნი“. მოვიდა და გარემოადგა ტფილისს და თვის სპასპეტებსა და სპასალარებს უბრძანა ბრძოლა ძლიერი და თავის გაწირვა. მეფეს თან-ჰყვა რჩეული ქაბუკები, თუმცაღა მრავალნი თავადნი წინაღვე თავთავიანთ ციხეებში გამაგრებულიყვნენ და მეფეს არ ახლდენ. მეფე შეიჭურვა ჯაჲ-ჭურითა და გამოვიდა ქალაქ გარედ და შეუტია მტრებსა ისე, ვითარცა „მიეტევების გავაზი გუნდსა წეროთასა და ვითარცა ლომი მროწეულსა ზროხათასა“. შეიჭმნა ომი სასტიკი, მოსწყდა მრავალი თათარი, გარნა თემურს ძრა ვერ აქნევინეს, რადგან მტერს ჰყვანდა ურიცხვი ლაშქარი. ქართველნი დაილაღნენ და ტფილისის ციხეში შემობრუნდნენ. ასრე იბრძოდნენ ექვსი თვე. გაძნელდა ციხის აღება. დიდი იმპერატორი იხერხებოდა ჯავრითა. ბევრის ფიქრისა და ძიების შემდეგ მან უბრძანა, თათრებს გაეკეთებინათ რკინის ჩელტები (ლასტები) და ჩელტებ აფარებულებს იერიში მიეტანათ ქალაქზე. თათრებმა ასრე ჰქმნეს. ქართველებმა ვერა გააწყეს-რა. თათრები შეცვივდნენ ქალაქში და იავარ ჰყვეს ციხეში მყოფნი, რომელნიმე მოსრეს, რომელნიმე დაატყვევეს და მათ შორის მეფეცა და მისი მეუღლე ანნაც, ასული ტრაპიზონის იმპერატორის მანუელ III-ისა. მეფედედოფლის შეპყრობისა გამო თემური ფეხზე აღარ

იღგა, მის სიხარულს საზღვარი აღარა ჰქონდა. მეფეს აძულებდა იგი მიეღო მაჰმადიანობა. მეფეც დამორჩილდა, მხოლოდ გარეგნობით. თემურმა ქალაქში თავის ჯარი ჩააყენა და თვითონ წავიდა ყარაიას სანადიროდ. მეფე-დედოფალიც თან ახლდენ. ნადირობა-განცხრომის შემდეგ წავიდა ყარაბაღს და იქილგან გამოგზავნა სპასალარი და უბრძანა დაერღვია ეკკლესია-შენობანი, გადაეხუა დაბანი და სოფელნი. სპასალარიც მოვიდა (1393 წ.) და მოიცვა ტფილისი და გარემო მისი. მტერნი არ ინდობდენ ყრმებს, დედებს, მოხუცებულებს და სამღვდლოთა დასს. ანგრევდნენ ტაძრებს და ციხეებს. სწვიდნენ მღვდლებს. ამავე დროს გაძარცვეს მცხეთის სვეტი-ცხოველი და მერე დაანგრიეს სრულიად ზღუდე პალატებითურთ; შემდეგ დაბრუნდნენ და გზაგზა გადაბუგეს ყოველივე, რაც შეხვდათ. აგრეთვე დასწვეს ქვაბთახევის მონასტერი. აქ იმალებოდნენ მრავალნი ქრისტიანნი, ბერნი და მონაზონნი. იგინი გამოიყვანეს, ეჭვნები დაჰკიდეს და აცეკვეს (ამ დროს ერთმა დედაბერმა წამოიძახა: „ვაჟ ჩვენს დედაბრობასა, ეს რა გვექლარუნებია!“), შემდეგ შერეკეს ტაძარში და ცეცხლი წაუკიდეს. აქედგან წვითა, ტყვევითა და ობრებით ჩაიარეს და მივიდნენ რუისს, დაანგრიეს ციხენი, გოდოლნი და სიმაგრენი და ძირიანად აღმოუვრეს რუისის ეკკლესია. გაანადგურეს-რა ქართლი, ახლა კახეთს შეესივნენ, შემუსრეს, მოცეცხლეს, დაატყვევეს ერი და წავიდნენ შაქს, საცა იყო ლანგთემური და მიულოცეს გამარჯვება. აქვე გამოეცხადნენ მას ყოველნი კავკასიანნი, ლეკნი, შირვანელნი და გილან-მაზანდარელნი და მორჩილობა აღუთქვეს. გახარებული თემური მეფე ბაგრატს ჰპირდებოდა, თუ მაჰმადიანობას

ირწმუნებ, მეფობას დაგიბრუნებო. ბაგრატმა უთხრა: „მიმიღია მაჰმადიანობაო. მომეცე ლაშქარი, რათა წარვიდე და მთელი ჩემი სამეფო გავამაჰმადიანო“. თემურს იამა და 12,000 მეომრით წარმოგზავნა. მეფემ საიდუმლოდ აცნობა თავის შვილს, ჯარი დაამზადე და თავს დავესხი ვიწროებშიო. გიორგიმაც აგრე ჰქმნა. დამალა ჯარი ნანიშნებს ვიწროებში. რა მოაწია მეფემ თათრებით გამოცვივდნენ ქართველნი და გასწყვიტეს ყველა თათარნი. მერე მივიდნენ, აიღეს ტფილისი. (1393 წ.) და ამოუღიტეს მეციხოვნე თათრები. ეს ამბავი რომ მიუწიდა თემურს, დიდად შესწუზდა, „იშთვებოდა სულითა და განიხერხებოდა შურითა“. დანიშნა იქვე შაქს, მეორე წელიწადს მარტის თვეში წამოვიდა ბარდავს, აქ დასტოვა მძიმე სატვირთავნი, ნავეებით გადმოიყვანა ლაშქარი კახეთს და გამოემართა საქართველოს ასაკლებად. გიორგი ბატონიშვილი და მისი მამა ქართველთა ლაშქრით მიეტევნენ თათრებს ომანის-ხევის ახლოს და ისე სასტიკად შეებნენ (1394 წ.) „ვითარცა ლომი ჯოგთა კანჯართასა და ვითარცა მგელი ფარათა თხათასა“. იქმნა ომი ძლიერი. ქართველებმა უკვე მისდრიკეს თათრები, მაგრამ ამ დროს თემურმა შემოუტია ყოვლის თავის ძალით. იძლივნენ ქართველნი, გამოიქცნენ და მთებს მიაშურეს. მტერი შემოვიდა ქართლს, საცა არავინ დახვდა, რადგან ყველანი მთებში შეხიზნულ იყვნენ. მტერმა მოახრჩო მოულობრებელი და ყარაბაღს დაბრუნდა. ამ დროს გარდაიცვალა ბაგრატ და გამეფდა გიორგი. თემური მესამედ შემოესია საქართველოს აურაცხელის ჯარით და მოაწერა გიორგის: „საქართველო ჩემია და ჩემ ნებადაურთველად

გამეფებულხარ. გამოცხადდი წინაშე ჩემსა, რომ სრულიად არ აღვაოხრო საქართველო“. გიორგიმ მისწერა: „უფალი ამპარტავანთა შემუსრავს და მდაბალთა მოსცის მადლი. ჩვენ ბაგრატიონნი დავითის ტომისანი ვართ, არავის ვემორჩილებით, გარდა ღვთისა, ჩვენი უფლება საუკუნოა, გარნა მეფობა შენი აქაც მსწრაფლ წარმავალ არს და უმკვიდრო და მუნ შენთვის დამზადებულ არს ცეცხლი უშრეტი. მოდი და გაძელ ჩვენის სისხლით და ჩვენის ძვლებით. თუ არ მოხვალ, მე მოვალ“. განძინდა თემურ და მოვიდა (1396 წ.). მიეტევნენ ქართველნი „ვითარცა ცეცხლი თივათა“, შეიქმნა ომი ძლიერი, ქართველებმა გაუღიტეს მრავალი მტერი და შეაძრწუნეს თემურის ლაშქარი. მაგრამ თემურმა გაამხნევა მთელი თვისი ჯარი და მოაწვა დაღალულ ქართველებს. ესენი დამარცხდნენ და უკუიქცნენ.

თემური მოადგა ტფილისის ფრიად გამაგრებულ ციხეს. ლომებრ იბრძოდნენ მეციხოვნენი, გარნა დამარცხდნენ. მტერმა აიღო ქალაქი და მერე შეესია ქართლს და დადგა მუხრანს და დაუწყა ოხრება ქვეყანას. დასწვა, გადაბუგა იგი და დაბრუნდა ბარდავს. აქედგან ხელახლა შემოესია საქართველოს სპასალარნი ხოჯამისალი და ამირქონშა, რომელთაც ხელახლა აღაოხრეს ქართლი და დაბრუნდნენ. გაკირებაში მყოფ მეფემ მორჩილება აღუთქვა თემურს. მან მისწერა, გამომეცხადეო. მეფემ არა ქმნა. თემური შემოვიდა ქართლს, გადავიდა სამცხეს, იავარპყო, მოვიდა მანგლისს, და ორი თვე დადგა. აქ მიესალმნენ მას ახლად მოსულნი ფრანგთა მეფის კაცნი და მოართვეს ძღვენი სახელმწიფო. და აქვე დგომისას მისმა მეომრებმა მოართვეს მას კეისრის რუკი-ქმნილი შვილი, რომელიც შეეწყა-

აიყარა ღ შვეიდა არაგვის ხეობაში, დაამტვრია და აიღო ციხე-სიმაგრენი და იავარ ჰყო, ხოლო ხიზანი ვერ იპოვნა. აქედგან გაბრუნდა, წავიდა და დაიპყრა სხენ და სხვა ქვეყნები, საიდგანაც საქართველოს შემოუსია თვისნი შვილნი უსენი, ფირმაჰმედ და ამირ შიხ-აბუ-ბეჰირ. ამათ აიღეს ერინჯანგის (ალინჯის) ციხე, და-ატყვევეს ციხის-თავი და წარუგზავნეს მამას, ხოლო თვითონ მანგლისს მოვიდნენ. გიორგიმ წაჰგლიჯა თათ-რებს ალინჯის ციხე (1400 წ.). და თავზარი დასცა მტრებს. თემურმა შვილები დაიბარა და წარგზავნა ბაღდადის დასაპყრობად. ამ ქალაქის დაპყრობის შემ-დეგ იგი ისევ საქართველოში შემოვიდა, აიღო ალინ-ჯის ციხე და იქვე დაიბანაკა (1401 წ.) მეფემ აახლა ძმა და მორჩილება გამოუცხადა. თემურმა პატივი სცა მას და გამოისტუმრა, ხოლო თვითონ წავიდა ბარდავს და იქილგან ისევ მანგლისს მოვიდა. აქ გამოეცხადნენ მას ათაბაგი ივანე აღბულას ძე, სომხითის, სამცხის და კარის თავადნი. გიორგიმაც მიართვა ძღვენი თავის ძმის კოსტანტინეს ხელით. თემური აიყარა და წავიდა ქურთისტანის დასაპყრობად და იქილგან განიზრახა სა-ქართველოში შემოსვლა და ძირიან-ფესვიანად აღმოფ-ხვრა მისი. მეფემ ისევ აახლა ელ^ი, მორჩილება გამო-უცხადა და ფეშქაში მიართვა. თემურმა არც მეფის თხოვნა შეიწყნარა და არც ფეშქაში მიიღო, არამედ მეფეს შემოუთვალა, თუ საქართველოსთვის სიკეთე გსურს, შენ თვითონ გამოცხადდი ჩემ წინაშეო, ხარკი დაიდევ და შენს რჯულზედვე იყავიო. ესრეთი შეთუ-ლილობა წარმოუგზავნა მეფეს და თვითონაც აიყარა

და გამოსწია ჩვენკენ. მის მოსვლამდე მინდვრის კირ-
ნახული აიღეს ქართველებმა და მეფითურთ სიმაგრეებში
შევიდნენ. თემური ურიცხვის ჯარით ქვემო ქართლი-
დგან შიდა ქართლს შევიდა ოხრებითა, წვითა და დაქ-
ცევითა, გარნა ვერსად აღამიანი ვერ ნახა. აქედგან
წავიდა და გარემოადგა ბირთვისის ციხეს, რომელშიაც
გამაგრებულ იყვნენ წარმინებულნი თავადნი (30) სული.
ციხისთავად იყო ნაზალი და მათვე ჰყვანდათ მრავალნი
ახნაურნი და მსახურნი. საქმელი, სასმელი მრავლად
ჰქონდათ. ციხე მიუვალს ადგილას იყო და მეტად გა-
მაგრებული. რამდენჯერაც მიესეოდნენ თათართა მეო-
მარნი მეციხოვნეებს, იმდენჯერ გამოცვიოდნენ ხოლმე
შიგნიდან და მუსრს ავლებდენ მტრებს. მრავალი მტე-
რი გაჟლიტეს ერთ მუკა ქართველებმა. თემური ძრწოდა
შიშითა და ბრაზით. საქმე რომ გაუქირდა, გარემოიცვა
ციხის არე-მარე და მის გარეშემო მაღალი ციხეები და
კოშკები ააშენებინა. შიგ ჩააყენა თვისი ლაშქარი და
უბრძანა ძლიერად ბრძოლა. ქართველნი უშიშრად
იყვნენ და მტერს დიდს ზარალს აძლევდნენ. ასრე
გაგრძელდა ბრძოლა დიდ ხანს. საუბედუროდ
ძლევა-მოსილებით განლაღებულ მეციხოვნეთ ტალა
(ყარაული) არა ჰყვანდათ ციხის იმ მხრივ, საცა იყო
ციხეში ამოსაძრომი გვირაბი. თემურის ჯარში იყო
ვინმე ბეგიჯან, რომელმაც იცოდა ამ გვირაბის ადგილ-
მდებარეობა. თემურმა გააკეთებინა ბამბეულის თოკი,
ამ თოკით კიბე დააწვნევინა. ეს ბეგიჯანი ღამე აიპარა
კლდეზე და დაწნული კიბის წვერი მოამაგრა გვირაბის
შესავალს. იმავე ღამეს თითო-თითოდ ავიდნენ თემური-
სანნი, შევიდნენ ციხეში და კარები გააღეს. იმავე წამს
თათრები გარედანაც და შიგნიდანაც მიესივნენ ქარ-
ველებს. შეიქმნა ომი ფიცხელი; აბჯართა ცემა-კვეთე-
ბისაგან იდგა გრიალი და ქუხილი. ქართველებმა გაა-

პეს მრავალკაცი რაზმი მტრებისა, გაჟლიტეს ურიცხვი თათარი, გარნა ამოა იყო მათი ბრძოლა: თათარნი ბევრნი იყვნენ და საბოლოო გამარჯვება მათი იყო. ასეც მოხდა. ქართველთა უმეტესობა დახოცეს, დანარჩენნი შეიპყრეს და ხელშეკრულები წარუდგინეს თემურს, ხოლო მათი უამრავი სიმდიდრე-ქონებანი მოჰპყრეს და მიუტანეს თქიას მბრძანებელს. თემური მეტად გახარებული იყო. ქართველთა ტყვენი სამარყანდს გაგზავნა (1402 წ.). ციხეში ჩააყენა თავისი რაზმი მაჰმედის მოთავეობით და თვითონ აიყარა დაწავიდა შამს, შეება სულთან ბაიაზიტს, დაამარცხა იგი, შეიპყრა და ჩასვა რკინის ყაფაზაში. კეისარმა მოართვა თემურს ძღვენი და მისცა ხარჯი. აქედგან თემური შივიდა თურქისტანს, სალმობიერ იქმნა და „ბოროტი იგი ბოროტად წარწყმდა“. მემათიანე ასრე აბოლოებს თემურის ისტორიას: „შვიდ გზის იავარ-ჰყო საქართველო ბოროტმან და ღვთიას მიერ რისხვეულმან“, რომელიც იმდენად უღვთო და უღმობელი იყო, რომ ჩვილ ყრმებსაც, როგორც უკვე ვსთქვით, არ ინდობდა. ზეპირგადმოცემით, ამ თემურმა ტფილისის აღების შემდეგ შემოაგროვებინა მოქალაქეთა ბავშვები, მიწაზე დააყრევინა იგინი და მერე კევრი შეაჰმევიდა და ამ კევრს გაათელიდა მრავალი უსუსური და უმანკო სული. იმ ადგილს, საცა ასეთი კალო გაილეწა, დაერქვა „კალოუბანი“ და აშენდა ეგრედ წოდებული კალოუბნის ტაძარი.

თვალი რომ გადავაფლოთ ეხლა მონგოლთა მფლობელობის ეამს, ჩვენ ვერც კი აღენუსხავთ იმ დიად ვნებას, რომელიც დაჰმართა მათმა ბატონობამ ქართველებსა და მათს სატახტო ქალაქს. თათრებმა სულ

120 წელიწადი იმფლობელეს საქართველოში (1325—1220)+(1402—1387)=120) და ამ დროს განმავლობაში:

ა) თამარის აღყვავებული საქართველო (უმეტესად ამერეთი) გაღწეეს, გადაბუგეს, გაძარცვეს, გადასთხარეს, გააშიშელეს, გააფერანეს;

ბ) თამარის დროს მკიდროდ დასახლებული ერი, რომლის რიცხვი $4\frac{1}{2}$ მილიონი იყო მარტო ამერეთში, ზოგი გაქლიტა მტერმა, ზოგი ტყვედ წაასხა, ზოგი შიშიანობამ, უსმელ-უქმელობამ, ყინვა-სიცივემ და მრავალთა, ომიანობის მიერ მოვლენილ უბედურებათ იმსხვერპლეს; და უმეტესად კი დაიღუპნენ ისინი, რომელნიც რჩეულნი და ქვეყნის მარილნი იყვნენ, ესე იგი, მხნენი, ძლიერნი, ახოვანნი, ნიკიერნი, მწიგნობარნი, უშიშარნი, ერთი სიტყვით იმისთანა გაგებულნი კაცნი და გმირნი, რომელთაც მტერთან ბრძოლა სამშობლოს სადღეგრძელოდ „ლხენად და თამაშად“ მიაჩნდათ.

გ) ზნეობა ერისა შეირყა: თათართა მეოხებით შემოვიდა სოდომური სიბილწე, მოისპო ძმობა, ერთობა, პირიანობა; გახშირდა ორპირობა, ღალატი, განდგომილობა, სიმცონარე, და ასე იყო არა თუ საერო წოდებაში, არამედ, ხშირად, სასულიეროშიაც *).

დ) მეფეთა უზენაესი ხელმწიფება შეაუსტდა, დაძაბუნდა, დაქუცმაცდა, განაწილდა; დამკვიდრდა და-

*) აი ერთი მაგალითი. დავით მეფის იმერეთში მეოფობისას ბასილი ჭკონდიდელმა და უჯარმელმა ურცხვად შეაჯინა მეფის საწოლი: თანაეყო ესუქან დედოფალს და ფრიადი აწეინა სეფეთა ქვეყანისათა. მეფე რომ ტფილისს დაბრუნდა,

მოუკიდებელი ათაბაგობა სამცხისა, თვითმპყრობელობა იმერთა მეფისა, გურიელობა, დადიანობა, დადიშქელიანობა, შარვაშიძეობა და სხ. მოსწყდა საქართველოს ანისი, დვინი, კარი, კარნუქალაქი, დარუბანდი, ლეკეთი.

ე) აშენებული და ერ-მრავალი ქალაქები—ტფილისი და სხვ. დაილეწნენ, დაიწვნენ და მათთან ერთად მოისპო ვაქრობა და სააღებ-მიმცემო კავშირი მეზობელ ხალხებთან.

ვ) შეიკამა და გადაშენდა შინაური პირუტყვი, ხედაგი, ცხენი, ფრთოსანი და სხ. და მათი მოშენება ახლად უნდა დაწყებულიყო.

ზ) გონებითი საზრდო—აუარებელი რიცხვი ხელნაწერებისა მტერმა გადასწვა და ანუ დახიკ-დაფხჩ-რიწა.

ერთის სიტყვით, მონგოლთა წაშაყების შემდეგ საქართველო (ამერეთი) წარმოადგენდა უდაბნოს, საცა მოფანტულ-მიფანტულ და მიყრილ-მოყრილ შენობათა ნამუსრევნი, დაკოდილ-დაკლულ კაცთა ლეშნი და მათ გარეშემო ვაებით მოტირალ და ქანც-გაწყვეტილ ერის გარჯა მკვდართა დასამარხავად, სახლთა და ეკლესიათა ასაგებად, კარ-მიდამოს მოსაწყობად, სათესად, ბალღენახთა გასაშენებლად, გადათხრილი არსების შესაკეთებლად და სხ. და სხ.

ასეთი შედეგი აქვს და ექნება უმცროს და ბრიყვ ერის მფლობელობასა და მძლავრობას: იგი უდაბნოდ

შეასმანეს ბასილა და იგი ქელზე ჩამოკიდებულ აქმნა შუა ქალაქში. სოლო ესუქან დედოფალმა შურა აგო და შეუფ მოაწამლვინა („ქართ. ცხ.“ გვ. 394, 409).

და ახალშენად ჰქცევს მოშენებულსა, აღყვავებულსა და პატარძალივით მორთულს ქვეყანას!

დიახ, მონგოლთა ჭრილობა ისეთი ღრმა და პირფართო იყო, რომ საქართველომ ამიერიდგან ველარ შესძლო განკურნება, ერთობისა, ძმობისა და მყუდროების დამყარება. იგი, რასაკვირველია, ამას შესძლებდა, თუ არ გამოჩენილიყვნენ ახალნი მქვინვარე მპყრობელნი და მათ წინანდელ ჭრილობისათვის ახალი ჭრილობაც არ მიემატებინათ.

მონგოლთა წაშაგების შემდეგ კიდევ გაკიდა 60 წელიწადი და ახლა საქართველო აიკლეს სპარსელებმა და მათ შემდეგ ოსმალებმა. ამ სამოც წელიწადში (1402 წლიდან 1463 წლ.) ამერეთი ისევ მოშენდა. ალექსანდრე მეფემ (1413—1442) და მისმა მოხელეებმა ხალხი გამოიყვანეს სახიზნებიდან, ააშენეს სოფლები, ქალაქები, ციხეები, ეკლესიები; შემოჰკრიბა მონაზონნი, მღვდელნი, მგალობელნი; შეეწია თავადთა, აზნაურთა, გლეხთა, დიდთა და წვრილთა და მკედრეთით აღადგინა ქვეყანა. მანვე ააშენა მცხეთის სვეტიცხოველი, განამშვენა, შეამკო, უბოძა მამულები, გაუშინა შემოსავალი. დაშოშმინდა ერი, დაწყნარდა, დაბინავდა. მრავალი ტყვედ წაყვანილი ქართველი გამოისყიდა, მოიყვანა და დაასახლა. აღადგინა აგრეთვე ტფილისი, რომელსაც შემოაღო გაღაჟანი, გაამაგრა და ააშენა ახალი სახლები. საზოგადო საქმეების გასაკეთებლად მთელს ერს გამოჰქონდა თავისი წვლილი — ორმოც-ორმოცი თეთრი (=2 მან.) ყოველს კომლს. ეს კომლეული ზარკი შემოიღო ალექსანდრე მეფემ 1431 წ. და მანვე ამოჰკვეთა 1440 წ.

ალექსანდრეს ძე გიორგი VIII რომ დაჯდა ტახტზე

მოვლებული იყო არშეებითა. მას ეცვა აგრეთვე სხვა საცმელი—ოქსინოსი. თავზედ ეხურა აღისფერ ხავერდის ქუდი, ძვირფას მარგალიტებიან-თვლებიანი. სეფე-ქალის მარჯვენით იჯდა მისი დიდელა, ხოლო მარცხენით დედა. მათი საცმელი ხავერდისა იყო "... ელჩებს მოეწონათ ელენე და მეფეს ეხვეწებოდნენ მოგვეცი წავიყვანოთო. მეფემ უახრა, ჩემი ქალი ჯერ მცირე-წლოვანია და ამას გარდა ქართველებს ჩვეულებად გვაქვს ქალი არ დავწინდოთ, ვიდრე მთხოვნელი სამგზის მაქანკალს არ გამოჰგზავნისო.

ლუარსაბ II დროს (1605—1616 წ.) ტფილისის მოურავად იყო გიორგი სააკაძე (თარხნიშვილი). ლუარსაბი მეფედ ეკურთხა ტფილისს. მან ამოსწყვიტა (1609 წ.) თათარხანის 30,000 მეომარი. მეფეს გადაემტერა შაჰაბაზ I, რომელიც 1615 წელს შემოვიდა ქართლს, ღიქნით შეიპყრა მეფე, მოიყვანა ტფილისს, ციხეში თავის ჯარი ჩააყენა, მეფე ყარაიას წაიყვანა, ანადირა და იჭიდგან წაიყვანა სპარსეთს და ჩასო გულაბუალას და მერე მოაშთობინა (1622 წ.)

1616 წ. შაჰაბაზი ხელახლა ეწვია საქართველოს. აიკლო ტფილისი, ააოხრა კახეთი, ერწო, ათიანეთი, დაანგრია ციხე-ქალაქნი, ეკლესია-მონასტერნი, გაჟლიტა 70,000 სული ქართველი, 100,000-მდე დედაბუდიანად აპყარა და წარგზავნა სპარსეთს, 30,000 სული კიდევ სხვა დაიღუპა, ყაენმა წაახა 2,000 საქონელი, 40,000 ცხვარი, დაატყვევა თეიმურაზის დედა ქეთევან დედოფალი და წამებით მოჰკლა (1624 წ.). საკურის-ჰყვნა თეიმურაზის ორი ვაჟი. ამოჟლიტა გარესჯის 600 მეუღაბნოე. ტფილისში ჩააყენა ძლიერი ჯარი და „ტფილისში“ მეფედ დასვა გამაჰმადიანებული

ბაგრატ († 1619 წ.) და მის შემდეგ სვიმონ-ხანი († 1629 წ.), რომლის დროს სპარსელნი კეცხლის წვიმებს აწვიმებდნენ ამერეთზედ. ქართველნი სასტიკად შეებრძოლნენ ყიზილბაშებს: არაგვზედ, სადაც გასწყვიტეს მრავალი მტერი, ქსანზედ, მარაბდას (1623 წ.), საცა ქართველთ დაჰკარგეს 10,000 მეომარი, ხოლო სპარსთ 18,000.

1634 წ. ტფილისში სპარსთა ჯარით შემოვიდა მეფე როსტომი, ხოლო 1636 წ. ხონთქარი და ყაენი მორიგდნენ და საქართველო გაიყვეს: ხონთქარს ერგო იმერეთი, საათაბაგო და ქურთისტანის ნახევარი, ხოლო ყაენს ერევანი, ქართლი, კახეთი და ქურთისტანის ნახევარი.

ამ დროიდან ტფილისი ხდება „სპარსთა ქალაქად“: სპარსთა მეციხოვნე ლაშქარი და აგრეთვე სპარსეთში გაზრდილნი ქართველთა ბატონიშვილები და დიდებულნი ტფილისში ავრცელებდნენ ყიზილბაშთა ზნეჩვეულებას, და ეს უცხოეთიდან გადმოზერგილი ზნეჩვეულება ნელ-ნელა ვრცელდება ჯერ ტფილისის მიდამოებში და მერე მთელს ამერეთშიაც. — მემათიანე ამბობს: „როსტომმა თვისი კარის გამგენი განაგნა წესსა ზედა ყიზილბაშთასა. მას ჟამსა ქართველნი იყვნენ მხნენი, რჯულ-მტკიცენი, წრფელნი, ვეცხლის უყვარულნი; ხოლო როსტომმა სპარსეთიდან მოიყვანა საქართველოს ტყვენი, გამაჰმადიანებულნი, და ამათით შეერია ქართველთა განცხრომა, სმა-ჰაზა ყიზილბაშური, სიძვა, მრუშება, ტყუილი, ხორც-განსვენება, აბანო, კეკლუცობა უგვანი“ და სხ. ამის დროსვე ქართველებმა მიივიწყეს თვისი მშობლიური საკრავები და შეჰოილეს სპარსულები: ნალარა, ზურნა და სხ.

როსტომმავე ააშენა დანგრეულ-დატყეული ტფილისი, გაამაგრა მისი ციხე, მეტეხს შემოავლო მაღალი და მკვიდრი გალავანი ბურჯ-კოშკებითა; ისნის სასახლე დაუტევა და თავის საცხოვრებლად ანჭისხატსა და სიონს შორის მტკვრის პირას ააშენა ახალი სასახლე, ხოლო კალაში ჩააყენა სპარსთა ლაშქარი. ავლაბრის ხიდის ყურიდან კალის ციხემდე ააშენა ზღუდე და მით გაჰყო ქალაქი და ციხე. კალის ციხეშიაცა და მეტეხის ციხეშიაც ჩააყენა ყიზილბაშნი. როსტომის წინააღმდეგ შეითქვენ ზოგიერთნი დიდებულნი და მათ შორის კათალიკოსი ევდემოს დიასამიძე, რომელიც მეფემ შეიპყრა, დაამწყვდია ტფილისის ციხეში და მერე გადმოავლო განჯისკარის კოშკიდან და გადაჩეხა.

1658 წ. გამეფდა შაჰნაოზი (ვახტანგ V), რომელმა ალაშენა და განავრცო ქართლი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი; ჰმატა რჯულისა ქრისტიანობისასა და ეკლესიათა, რამეთუ მცდელობდა როსტომის მიერ განრყენილნი ისევ მოეგო კვალსავე თვისსა: ვინადგან ჟამსა მისსა ზიარება სისხლისა და ხორცისა უფლისა ჩვენისა სირცხვილად უჩნდათ... (ქ. ცხ. გვ. 54).

ყაენმა გამოუგზავნა შანაოზს დიდი ფული და უბრძანა ზღუდე შემოეკლეს ქალაქისათვის. მეფემ რომ შეასრულა ეს ბრძანება, ყაენის ბრძანებით აქაურმა მოხელეებმა ქალაქის კარებზედ ყარაულები დააყენეს. ამ ყარაულებს მოხერხებულ ჟამს უნდა შეეპყრათ მეფე და წარეგზავნათ სპარსეთს. მეფე მიუხედავად მათ, გამოვიდა და ქალაქის სამხრით, ასპარეზის თავს, მტკვრის კიდებზედ ააშენა სასახლე, დაახლოდა მასში და ტფილისში აღარ შევიდა. სპარსელები დარწმუნდნენ, რომ

მეფეს ვერ შეიპყრობდენ მისის სახლობითურთ, გა-
შორდნენ ტფილისის კარებს (გვ. 54).

შანაოზიდგან მოკიდებული ვიღრე ვახტანგ VI-დე
(1658—1724 წლამდე) ყაენებმა წყალი აღარ
დაუწმინდეს ქართლსა და კახეთს. მთელი ჩვენი
ქვეყანა ყიზილბაშებმა დააკნინეს, დააქუსტაცეს,
მეფენი გაამაჰმადიანეს, გადაჰკიდეს ერთურთს მეზა-
ტონენი და მთავარნი, შეაძულეს ქართლი კახეთს და
ორთავეს მიუსიეს ლეკეთი და აღრიბეჟან-შირვან-შა-
კიხის ხანები. ტფილისი მეტად გაამაგრეს და შიგ ლა-
ყენეს ძლიერი ჯარი, რომელთაც თვალყური უნდა
სკეროდათ, რათა ქართველნი არ აშლილიყვნენ წინა-
აღმდეგ სპარსთა. მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს მე-
ფენი მაჰმადიანებად ითვლებოდნენ, გარნა იგინი ახერ-
ხებდნენ იმასაც, რომ მფარველობა გაეწიათ თვის ქვე-
შევრდომ ქრისტიანეთათვის და ეზრუნათ მისის კეთილ-
დღეობისათვის. ამ დროის შესახებ საყურადღებო ცნო-
ბებს გადმოგვცემენ უცხოელთა მოგზაურნი—შარდენი,
რომელიც მოვიდა ტფილისს 1671 წელს, და ტურნე-
ფორი (1701 წ.)

შარდენი სწერს: „საქართველოდ ვუწოდებ მთელ
იმ მხარეს ამ ქვეყნისას, რომელიც ექვემდებარება სპარ-
სეთს. საქართველოს დღეს საზღვრავს: ჩერქეზეთი და
მოსკოვი აღმოსავლეთის მხრივ, მცირე სომხეთი დასავ-
ლეთის მხრივ, დიდი სომხეთი სამხრეთის მხრივ და ჩრდ.
მხრივ შავი ზღვა და კოლხიდის ის ნაწილი, რომელსაც
იმერეთს ეძახიან. ეს მთლად, ჩემის ფიქრით, ის მხა-
რეა, რომელსაც ძველად იბერია ერქვა. ერთ დროს
საქართველოდ ითვლებოდა არზრუმსა, თავრიზსა და
ტანაისს (მდ. დონი) შორის მდებარე ქვეყანა და ერქვა

მას ალბანია. ეხლა კი იგი დაქნინებულია და შევიწროებული./საქართველოში ბევრი ტყეებია. მთებ შორის მრავალი არის მშენებრი და გრძელი, გარნა ვიწრო, ხეობებია. საქართველო'ს შუა უფრო ნაყოფიერია და თანაბარი, ვიდრე მისი გარე ნაწილები. შუა-შივე ჩამოუდის მდ. მტკვარი, რომელსაც გეოგრაფოსები უწოდებენ კირუხს, და ანუ კორუსს. მტკვრის სათავე, როგორც მითხრეს, დღე-ნახევრის საჯალზეა, კავკასიის მთებში; იგი ერთვის კასპიის ზღვას. ეს მდინარე ყველა სპარსეთის მდინარეებზე სასარგებლოა, რადგარ უფრო დიდს მანძილს ივლის და გამოსადეგია სანაოსნოდ. სპარსთა გეოგრაფოსები საქართველოს გურჯისტანს ეძახიან და ოთხ ნაწილად ჰყოფენ მას: იმერეთად, გურიად, ახალციხის სამმართველოდ, კახეთად და ქართლად, როჲელსაც ძველი გეოგრაფოსები ალბანიად უწოდებდნენ. ამათგან სპარსეთის საბრძანებელში მხოლოდ ქართლი და კახეთია. გიორგიონნი თავის თავს ქართველებს ეძახიან. ეს სახელი ახალი არ არის: იგი გვხვდება ძველ მწერლების ნაწერებშიდაც, მაგ. ეპიფანეს წერილებში ქართველები ქარდიანებად მოხსენებულია. საქართველოში ქალაქები ცოტაა. კახეთში უწინ ყოფილა რამდენიმე ქალაქი, რომელნიც ეხლა, ერთის გარდა, დანგრეულეზია. ტფილისში მითხრეს, რომ ეს ქალაქები დიდრონები იყო და მდიდრულად ნაგები. ამასვე აფიქრებინებს კაცს ჯერ ის, რაც კიდევ მთელად დარჩენილა და რაც მათს ნაშთს წარმოადგენს. კახეთს ხშირად არბევნო კავკასიონის გადაღმა მცხოვრებნი ერნი: ალანნი, გუნნი და სხ. და აგრეთვე ამაზონები (ამორძლები).

„ქართლში 4 ქალაქია: გორი, სურამი, ალი და

ტფილისი. გორი პატარა ქალაქია, მდებარებს ორს მთას შორის, მტკვრის ნაპირას, ერთის გორის ძირში, რომელზედაც ციხეა აგებული. ეს ციხე აუშენებია რუსტენ-ხანს (როსტომ მეფე) 40-ის წლის წინად. ციხეში ბევრი გუშაგი არ არის, სულ 110 კაცია. იგი მეტად მაგარია. ამ ქალაქის სახლები და ბაზარი მიწურება, მცხოვრებნი ვაჭრები არიან და ამიტომ საკმაო შექლებაც აქვთ. სანოვაგე აქ უხვად არის და იაფია. სურამი უფრო დაბაა, ვიდრე ქალაქი, გორზედ პატარაა, გარნა მისი ციხე დიდია და კარგად აგებული. აქაც ასი მეციხოვნეა.

„საქართველოში კარგი ჰავაა, ხმელი, ზამთარში ძალიან ცივი და ზაფხულში ცხელი. აქ მაისიდან ნოემბრის გასელამდე სულ კარგი დარბები იცის. მიწას მორწყვა უხდება. საქართველო ნაყოფიერი ქვეყანაა. აქ სცხოვრობენ ადვილად და კარგად. აქაურისთანა პური სხვაგან არსად მოდის. ხილი მეტად კარგი იცის და ამასთანავე ყოველნაირი. აქაურისთანა ველური ვაშლი და მსხალი ევროპის არც ერთ მხარეს არ მოდის და აქაურისთანა ბროწეული—აზიაში. რქოსანი და წვრილ-ფეხი საქონელი აქ მრავალია და ძალიან კარგის ჯიშისა. გარეული ღორი ბევრია და ისეთივე გემრიელი ხორცი აქვს, როგორც კოლხიდის ღორს. დაბალი წოდებისანი სულ ღორის ხორცს სჭამენ. კასპიის ზღვასა და მტკვარში მრავლად იჭერენ თევზს. დაბეჯითებით შეიძლება ვსთქვათ, რომ იმისთანა კარგი სანოვაგე, როგორიც საქართველოშია, არსად სხვა ქვეყანაში არ იქნება. არც ისეთი ქვეყანა იქნება, რომ იმდენსა და ისე კარგს ღვინოს სვამდენ, როგორც საქართველოში. აქ ვაზი მაღლარია, როგორც კოლხი-

დაში. ტფილისიდან ბლომა ღვინო მიაქვთ ყაენისთვის სომხითში, მიდიასა და ისპაჰანს. საპალნე ღვინო ღირს რვა ფრანკი. ასე ფასობს უკუეფისი ღვინო, ხოლო ცოტა მდარე არც. ამის ნახევარი ღირს. ყველა სხვა სანოვანაგეც ძვირი არ არის. აქ ბევრი აბრეშუმი მოჰყავთ, მაგრამ იმდენი კი არა, რამდენსაც მოგზაურები აღნიშნავენ. აბრეშუმის მოვლის ხელი კარგად იციათ. აბრეშუმი გააქვთ ოსმალეთსა, არზრუმსა და სხვა ქვეყნებში.

„აღმოსავლეთში ქართველთა ტომი უშუმშენიერესია, და, შემოძლიან ესთქვა, მთელს ქვეყანაზედაც. აქ არ მინახავს არც ერთი ცუდის სახის ქალი და ან კაცი; ანგელოზივით ლამაზები ბევრი შემხვედრია. ქალების უმეტესი ნაწილი ბუნებითვე ისეთის სიკეკლუცით დასაქუპრებულია, რომ სხვაგან ვერსად შეხვდებით. აქაურს ქალს თვალი რომ მოჰკრათ, შეუძლებელია. არ შეგიყვარდესთ. შეუძლებელია. გამოიხატოს. ქართველ ქალის მშვენიერ სახე-ტანადობისთანა სახე და ტანადობა. იგინი არიან მშვენიერნი, თვალტანადნი, წერწეტნი და კეკლუცნი. იშვიათად შეხვდებით აქ უშნოდ გასქელებულს ქალს. მათ მხოლოდ ის აუშნოვებთ, რომ ფერუმარილს ისმენ.

„ქართველები ნიპიერნი არიან ბუნებითვე. იგინი სწავლულები და ხელოვნების მცოდნენი იქნებოდნენ, თუ სწავლა-ხელოვნებაში მწვრთნელნი ჰყოლოდათ. იგინი არიან თავაზიანნი, მოსიყვარულე გულისანი, თავმოწონენი და თავდაპერილნი. ზნე და ჩვეულება უმეტეს ნაწილად შეთვისებული აქვთ იმ ერთგან, რომელნიც გარს არტყიან. ქართველებს მისვლა-მოსვლა აქვთ მრავალ ხალხებთან. თვით საქართველოში ყველასა აქვს უფლება იცხოვროს თავის რჯულისა და ჩვეულებ

ბისამებრ, თავისუფლად ილაპარაკოს ამ საგნებზედ და დაიცვას მათი შეუხებლობა. აქ შეხედებით სომხებს, ბერძნებს, ურიებს, ოსმალებს, სპარსელებს, ინდოელებს, თათრებს, რუსებს, ევროპელებს. სომხები ბევრი არიან აქ. იგინი ქართველებზე უფრო მდიდრებია და დაბალის მოხელეების ადგილები უმეტესად სომხებს უჭერიან. ქართველები მათზე ძლიერნი არიან, თავმოწონენი, ზეაზნი ზე მდიდურნი. სარწმუნოებისა, ზნისა და ხასიათის სხვა-და-სხვაობა არის მიზეზი სიძულვილისა ქართველებსა და სომხებს შორის. ქართველებსა და სომხებს ეზიზღებათ ერთმანეთი და არ უნათესავდებიან ურთიერთს. განსაკუთრებით სომხები მეტად სძულთ ქართველებსა და თითქმის ისე უყურებენ მათ, როგორც ევროპაში ურიებს. ქართველების ტანისამოსი სრულიად წააგავს პოლონურს ტანისამოსს. ქუდებიც ისეთი აქვთ, როგორიც პოლონელებს, მათი ახალუხი გულჩადილულია და წინა კალთებგაშლილი. ფეხსაცმელი სპარსულს წააგავს. ქალების ტანისამოსი სპარსთა ქალების საცმელის მაგვარია. ქდიდკაცობის სახლები და აგრეთვე ყველა სახელმწიფო შენობანი სპარსულ შენობათა ყაიდაზედ არის აგებული. სახლების აგება ადვილდება სიუხვისაგამო ხე-ტყისა და ქვა-კირისა. ქართველები სპარსელებს ჰბაძვენ სხდომაში, წოლაში, კამასმაში. მებატონეებს დიდი უფლება აქვთ ყმებზედ. იგინი მთელის თვეების განმავლობაში რამდენიც სურთ, იმდენს ამუშავენ ყმებს და არც ჯამაგირსა და არც საზრდოს აძლევენ. მათ ხელი მიუწვდებათ ყმების ქონებასა, თავისუფლებასა და სიცოცხლეზედაც კი. ბატონები ჰყიდიან ყმების შვილებს და ან მონებად ჰყავთ სახლში.

ქართველ-მეგრელებმა ქრისტიანობა მიიღეს მეორე საუკუნეში.

„ქართველებსა ჰყავთ რამდენიმე ეპისკოპოსი, ერთი მთავარ-ეპისკოპოსი და ერთიც პატრიარქი, რომელსაც კათალიკოზს უწოდებენ. თუმცა მეფე მაჰმადიანია, გარნა აკურთხებიანებს ხოლმე ეპისკოპოსებს, როცა ადგილები დაიცლება, და ამ თანამდებობათ თავის ნათესავეებს აძლევს. მებატონეებსაც ამგვარივე უფლება აქვთ თავთავიანთ მამულებში. აქაური კეთილშობილნი გარეგნობით უმეტეს ნაწილად მაჰმადიანნი არიან. ეს სარწმუნოება ზოგს იმისთვის მიუღია, რომ მეფის კარის ადგილი ეშოვნა და სახელმწიფო ჯამაგირები მიეღო; ზოგს იმისთვის, რომ თავიანთი ქალები მეფისათვის მიეთხოვებინა და ან დედოფლის კარზედ ფარეშობა ეშონა მათთვის. ვისაც ლამაზი ქალი ჰყავს, სცდილობს რაც შეიძლება ადრე გაათხოვოს; ღარიბი ხალხი უფრო ადრე ათხოვებს თავის ქალიშვილებს, ხანდახან აკვანშივე ჰნიშნავენ ხოლმე. ამაჲ იმიტომ სჯაღიან, რომ მებატონეებმა არ მოსტაცონ გასასყიდად.

„კახეთში ეხლა მეფობს შანაოზის შვილი არჩილი, რომელმაც მაჰმადიანობა იმიტომ მიიღო, რომ სამეფო დაეკირა. არჩილი თავდაპირველად დანიშნული იყო ერთ თავადიშვილის ქალიშვილზედ, მაგრამ იმან თვისი დანიშნული დასტოვა და შეირთო კახეთის მეფის თეიმურაზის ასული ნესტან-დარეჯან. პირველმა დანიშნულმა არჩილს კაცი გაუგზავნა და შეუთვალა, რად შეურაცხჰყავი ჩემი სახელით. ქალს ჰსურდა სასამართლოსათვის მიემართა, გარნა ამ გზით არა გამოვიდოდა-რა, რადგან მოწინააღმდეგე დიდის ხარისხისა და გავლენის პატრონი იყო. სასამართლომ რომ ვერ და-

აკმაყოფილა ქალი, ოთხასს კაცს მიუძღვა და საომრად გამოითხოვა მოღალატე. არჩილმა უარი სთქვა და შემოუთვალა: ქალთან ბრძოლა არა მსურსო და ნურც გამოიდებ თავს, თორემ გავამჟღავნებ, რომ ციცი კვებულობდა, ვითომ შენ იმას მოწყალე თვალით უყურებდიო. ამ ცილის-წამების გამო ქალი უმეტესად განრისხდა და ახლა ციცის გადაეკიდა და ხმალში გამოითხოვა. მისგან უარი მიიღო. ქალი ჩაესაფრა ერთ ალაგს, დაეცა მას და ოც კაცზედ მეტი მოუკლა. ქალის ძმამაც დაუწყა დევნა ციცის. მეფე და ყველა კარის კაცი შეეცადნენ შეერიგებინათ მოპირდაპირეები, გარნა ვერას გახდნენ და მისცეს ნება იარაღით გადაეწყვიტათ დავა. საქართველოში, ჩვეულებისამებრ, როდესაც სამართალი ვერ გადასწყვეტს დავას კეთილშობილთა შორის და ვერც შეარიგებს მათ, მაშინ ერთმანეთთან ბრძოლის ნებას მისცემენ. ბრძოლა ასპარეზზედ იციან. მოწინააღმდეგენი აღსარებას იტყვიან, ეზიარებიან და გადიან საბრძოლველად. ამას ღვთის სამსჯავროსადმი მიმართვას უწოდებენ. ციცი და მოწინააღმდეგე გავიდნენ მოედანზედ, მაგრამ ჯარის-კაცებმა გააშველეს. ქალი თითქმის მოკვდა სირცხვილითა და ჯავრით, როდესაც ნახა, რომ მეფის ბრძანებით მისი ძმა იძულებული შეიქმნა შეპირებოდა არჩილსა და ციცის.

„ტფილისი უკეთესი და უმშვენიერესი ქალაქია. იგი დიდი არ არის, გარნა ძლიერ დასახლებულია და გამაგრებული; სძევს მთის ძირში, ზომელსაც ჩამოუდის მტკვარი. უმეტესი მტკვრის პირა სახლებისა საღს კლდეზედ აგებულია. ქალაქი შემოზღუდულია შვენიერისა და მაგარის კედლით, მხოლოდ მდინარის მხრივ

უგალავენოა. ქალაქი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ გაწეულია. სამხრეთის მხრივ აქვს დიდი ციხე, რომელიც აგებულია მთის კალთაზე. ციხეში მხოლოდ სპარსელები სცხოვრებენ და მეციხოვნედაც მხოლოდ სპარსნი არიან. ციხის წინ არის სარბიელი და იგივე მოედანიცაა და ბაზარიც. ეს ციხე თავშესაფარ ადგილად ითვლება: ყველა დამნაშავე და ანუ შეუძლებელი მოვალე რაკი ამ ციხეში შეეფარება, აღარ მოელის შიში. ქართველთა მეფემ ეს ციხე გზად უნდა გაიაროს ხოლმე, როდესაც იგი, ჩვეულებისამებრ, ქალაქ გარედ მიდის ყაენისაგან გამოგზავნილ წერილებისა და ან საჩუქრების მისაღებად. მეფე არასოდეს არ გაივლია ხოლმე აქ ისე, რომ შიში არა ჰქონდეს: ვაჲ თუ შემიპყრანო, ვაჲ თუ ციხისთავს საიდუმლო ბრძანება ჰქონდეს ჩემის შეპყრობისაო. სპარსებს ძალიან ჰკვირნად დაუწესებიათ, რომ საქართველოს მეფეები და სპარსეთის მირზაჰანები ქალაქ გარედ უნდა გავიდნენ ხოლმე იმის მისაღებად, რაჲც ყაენი უგზავნის. ეს ძალიან მოხერხებული ღონეა, რომ ადვილად და უხიფათოდ შეიპყრან საეკვო კაცები.

„ტფილისის ციხე აუშენებიათ ოსმალებს 1576 წ. ამ წელს მათ დაუპყრიათ ეს ქალაქი და მთლად მისი მიდამო მუსტაფა-ფაშის წინამძღოლობით, რომელსაც ვერ გაჰმაგრებია მეფე სეიმონი. მუსტაფა-ფაშამ ხონთქარს სოლიმანს ურჩია, საქართველოში რამდენიმე ციხე აევაგოთ, თორემ უამისოდ ამ ქვეყანას ვერ დავიმორჩილებთო. სოლიმანის ბრძანებით აგებულ იქმნა ციხეები და მათ შორის ტფილისისაც, რომელიც გამაგრა ასსზედ მეტ ზარბაზნით.

„ტფილისში რამდენიმე ეკკლესიაა, რომელთაგან

6 ეკლესიის ქართველებს და დანარჩენი სომხებს. დედა-ეკლესია, სიონად წოდებული, მდინარის პირზედ აშენებული არის შვენიერის თლილის ქვით. ეს ეკლესია ძველი შენობაა და ჰგავს იმ უწინდელ ტაძრებს, რომლებსაც ხშირად შეჰხვდებით აღმოსავლეთში. შუაგულს აქვს 4 დიდი სვეტი, რომლებზედაც დამყარებულია გუმბათი. ეკლესიის საკურთხეველი დიდია. შიგნითი მხარე ტაძრის კედლებისა სავსეა მხატრობით. არქიელის სასახლე იქვე ეკლესიასთან ახლოა. მასში სცხოვრობს ტფილელი. ქართველებს ჰქონდათ ერთი შვენიერი ეკლესია ქალაქ გარედ. იგი მეფემ თოფის წამლის ბელად აქცია. მას ჰქვია მეტეხი. სომხების უმთავრესი ეკლესია არის ფაშა-ვანქი, ე. ი. ფაშის მონასტერი, და ესრეთი სახლი იმიტომ დარქმევია მას, რომ იგი ოსმალეთიდგან გამოქცეულსა და ტფილისში გაქრისტიანებულს ფაშას აუშენებია.

„ტფილისში მეჩითი სულ არ არის. სპარსნი ბევრს ცდილან, ბევრჯელ დაუწყიათ მეჩითის აგება, მაგრამ ვერ დაუსრულებიათ: ქრისტიანები მაშინვე იარალს ხელში იღებდნენ, არეულობას ახდენდნენ თურმე, შენობას ანგრევდნენ და შეურაცხყოფას აყენებდნენ მეჩითის ამშენებლებს! მეფეებს გულში ძლიერ უხაროდათ ხალხის ამგვარი ამბოხება, თუმცა თავს ისე აჩვენებდნენ, ვითომ არ მოსწონთ ერის ასეთი საქციელიო. მეფეები თუმცა ქრისტიანობას გადუდგებოდნენ ხოლმე და მაჰმადიანობის გავრცელებას ეხმარებოდნენ, მაგრამ ამას მხოლოდ იმიტომ სჩადიოდნენ, რომ მეფობა მოეპოვათ, გული კი ისევ ქრისტიანობისკენა ჰქონდათ.

„ქართველები გაუტეხელი და მამაცი ხალხი ა. ესენი თავჯანწირულად იცვენ თავიანთ თავისუფლებას. რად-

81

გან იგინი ოსმალეზედაც ახლოს არიან, ამიტომ სპარსები ვერა ჰბედვენ სრულიად ხელი ჩაჰქიდონ ქართველებს და ნებას აძლევენ დაიცვან თითქმის ყველა გარეგანი ნიშნები თავის რჯულისა: ყველა ეკლესიის თავზედ გაკეთებულია ჯვარი, სამრეკლოში ჰყიდია ზარები. საქვეყნოდ და მოურიდებლად ჰყიდიან ღორის ხორცსა და აგრეთვე ღვინოს ქუჩებში. სპარსებს, რასაკვირველია, ჯავრი მოსდით და აღკრძალვა უნდათ, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ვერა გაუწყვიათ.

„ამ რამდენიმე წლის წინად სპარსებმა ააშენეს ერთი პატარა მეჩითი ციხეში, იქ, საცა ციხესა და მოედანს შორის მაგარი კედელია. ეს ადგილი იმიტომ ამოურჩევიათ სპარსებს, რომ ხალხს ხშირად დაენახა და შესწევოდა როგორც მეჩითსა, ისე მოლებსაც. ქართველებმა ვერ დაუშალეს მეჩითის აგება, რადგან ციხე გამაგრებული იყო, ხოლო როცა მოლა ავიდა მეჩითის თავზე და მუყრი შემოსძახა, ხალხი შეგროვდა მოედანზედ, დაუშინა ქვა მეჩითს და მოლა გადმოიფრინა მაღლიდგან. ამის შემდეგ მოლა ვეღარ აღის სამუყროდ...

„ქალაქში რამდენიმე კარგი საჯარო შენობებია, დიდრონი ბაზრები, ქვით ნაშენი და სუფთად შენახული. ასეთივეა ^{ქარაგა-სლოვბი} ქალაქშიც, საცა ბინავდებიან უცხოეთიდან მოსულნი. შიგ ქალაქში ცოტა აბანოებია და ხალხი ბანაობს იმ თბილ წყლებში, რომელიც ციხეშია. ამ აბანოების წყალი გოკირდიანია და მეტად ცხელი. დუქნებიც კარგად მოწყობილია, სუფთად შენახული. დუქნები ჩამწყრივებულია მაღლობზე, დიდის მოედნის პირში.

„მეფის სასახლე ერთი უშვენიერესი შენობაა ტფი-

ლისში. სასახლეში არის დიდი დარბაზები, რომელნიც მდინარესა და ბაღებს გადასცქერიან. ბაღები ძალიან დიდრონებია. იქვე არის საფრინველოები, რომლებშიაც სხვა-და-სხვა გვარ ფრინველებს ინახვენ. აქვე აშენებულია აგრეთვე ერთი მწევარ-მეძებრების სადგომი და ისეთი შვენიერი საქორე, რომ უკეთესი აღარ შეიძლება. სასახლის წინ ოთხ-კუთხი მოედანია, სადაც ათასს ცხენამდის დაეტევა. მოედნის გარეშემო დუქნებია და ბოლოს გრძელი ბაზარი, სასახლის პირდაპირ. შვენიერი სანახავია მოედანი და სასახლის პირი ამ ბაზრის თავიდან. კახეთის მეფის სასახლე ქალაქის ნაპირას არის, რომელიც აგრეთვე ღირს იმად, რომ კაცმა დაათვალიეროს.

„ტფილისის მიდამო შემკულია რამოდენიმე სალხინო სახლით და შვენიერის ბაღებით, რომელთაგან ყველაზე დიდი მეფის ბაღია. ხეხილი ცოტა დგას, ხოლო გავსილია იმისთანა ხეებით, რომლებიც აშკენებენ ბაღს ღა ჩრდილსა და სიგრილეს ავრცელებენ.

„ტფილისში არის კაპუცინების სახლიც. იგინი აქ 13 წელიწადია, რაც დასახლდენ. კაპუცინები ექიმებს ეძახიან თავიანთ თავს. და ხალხიც ექიმებს უწოდებს მათ. იგინი ძალიან მიღებულნი არიან, რადგან ექიმობა და ქიმიას მეტად პატივს სცემენ აღმოსავლეთში. კაპუცინები ჯერ დაბინავებულან ტფილისში და მერე გორში. შაჰნაოზს მათთვის უჭუქებია სახლები გორსა და ტფილისში. მათ მიურომევიანთ მეფისათვის წერილები პაპისა და კონგრეგაციისა და აგრეთვე მათივე სახელით შვენიერი საჩუქრები. საჩუქრები მიურომევიანთ აგრეთვე დედოფლისათვის, კათალიკოზისათვის და კარის უმათვრეს დიდებულთათვის. ერთი მისიონერთა-

განი, რომელიც ექიმობაში უფრო დახელოვნებულია, მეფეს ახლავს. საექიმოში მათ აძლევენ ღვინოს, ფქვილს, პირუტყვს, ახალგაზდა მონებს. მათ ნება აქვთ იყოლიონ ცხენები, მონები, მსახურები, ივაქრონ, ფული სარგებლით გაასესხონ და ისესხონ და სხ.

„12 თებერ. 1673 წ. დილით ერთის კეთილშობილის პირით მეფემ შემომითვალა: ამ კვირა ყოველ დღე შექცევა გვექნება სასახლეში და გთხოვთ შენც მობრძანდეთ. რაც კი უკეთესი საცმელი მქონდა, ჩავიცვი და მეფეს ვეახელ. შუადღე მოტანებული იყო, როდესაც სასახლეში წავედი და თან წამომყენენ კაპუცინების პრეფექტი და მამა რაფიელი. სადილად გველოდნენ. მეფე დარბაზში ბრძანდებოდა. დარბაზი სიგრძით 110 ფუტი იყო, სიგანით 40. სასახლე მტკვრის პირზედ იდგა და მტკვრის მხრივ დარბაზი ახდილი იყო. დარბაზის საროთით ნაკეთებს კერს იმაგრებდა რამდენიმე დახატული და ოქროთი მოვარაყებული სვეტი, რომელთა სიმაღლე იყო 35—40 ფუტამდე. მთელი დარბაზი ზვენიერის ხალებით იყო მორთული. მეფე და დიდებულნი შემოსხდომოდნენ სამს პატარა ბუხარს. ეს ბუხრები და რამდენიმე მაყალი ისე კარგად ათბობდნენ დარბაზს, რომ კაცი სიცოცხეს სრულებით ვერა ჰგრძნობდა. მეფე შაჰნაოზს მიმსვლელნი ისევე აძლევენ სალამს, როგორც ყანს: ორ-სამ ნაბიჯზედ რომ მიუახლოვდებოდნენ, მუხლს უღრეკდნენ და სამჯერ ზედი-ზედ თაყვანს სცემდნენ. მეფეს სამჯერ დავუკარ თავი მდაბლად, გარნა მუხლი კი არ მოვუყარე. შემდეგ ორმა დიდებულმა მთხოვა დამჯდარიყავი. მეც დავჯექი პრეფექტთან ერთად.

„მეფეს მიუძღვნენ ერთი დიდრი საათი ჩუქურთმით ნაკეთებისა და მოვარაყებულის ვერცხლის კოლოფით; ერთი ვერცხლში ჩასმული ბროლის სარკე, ერთი სევადიანი ოქროს პატარა კოლოფი თრიაქის აბებისათვის, ერთი ლამაზად შემკული და დიდის ხელოვნებით გაკეთებული სადოსტაქრო იარაღის ბუდე და შეენიერი და საუცხოვო დანები. როდესაც მივესალმე მეფეს, მას არაფერი ვუთხარი და არც მას უთქვამს ჩემთვის. ხოლო სუფრაზე რომ ვიჯექი, მესუფრის ხელით გამომიგზავნა ოქროს თევზით ნახევარი ერთის დიდის პურისა, რომელიც მის წინ იდგა, და შემომითვალა, ჩემთვის ძალიან სასიამოვნოა თქვენი აქ ყოფნაო. მეორე თავი საკმელი რომ შემოიტანეს, მეფემ გამომიგზავნა ღვინო იმ თასით, რომლითაც თვითონ სვამდა. ღვინო ოქროს სევადით მორთულ საღვინეში იდგა, თასიც ოქროსი იყო და გარედგან ლალითა და ფირუზით მოქედილი იყო. ერთმა კეთილშობილთაგანმა მოგვართვა ეს ღვინო და გვისახრა: „მეფემ შემოკითვალათ: მიირთვიოთ, იმხიარულეთო, ნუ მოგიწყნიათო“. შემდეგ, მესამე თავი საკმელი რომ შემოიტანეს, მეფე უფრო დაგვიტკბა. მოიტანეს შემწვარი. მეფემ გამოგვიგზავნა შემწვარი ხოხობი, ორი კაკაბი და ბრძის ფეშა და შემოგვითვალა: „თუმცა ნადირის ხორცზე ღვინო კარგია, გარნა მე მაინც ვუბრძანე, ძალად არ დაგატანონო“. აღარ გავაგრძელებ სიტყვას იმაზედ—თუ რა წესიერება და დიდი მოკრძალება სუფევდა ამ შექცევის დროს; მხოლოდ ამას ვიტყვი: ღვინო ბევრი სვეს, გასაოცარი სიუხვე იყო ხორაგისა, მოჰქონდათ სახსნილოცა და სამარხოც, რადგან სადილზედ პატრიაქი და ეპისკოპოსებიც იყვნენ, რომლებიც ხორცს არასოდეს არა სჭამენ.

„16 თებერვალს 1673 წ. მეფემ მიმიწვია თავის დისწულის ქორწილში. ჯვრის-წერა სასახლეშივე იყო. ჯვრის-წერა თითქმის გათავებულიყო, როდესაც მივედით მე, მამა პრეფექტი და მამა რაფიელი. ჯვარს სწერდენ იმ დარბაზში, რომელშიაც წინა კვირას ჩვენ ვისადილეთ. ძლიერ მსურდა ჯვრის წერის ნახვა, გარნა დარბაზი ქალებით სავსე იყო და ამისათვის კაცებს აღარ უშვებდნენ. დარბაზში იყვნენ მხოლოდ მეფე, მისი ახლო ნათესავები, ქათალიკოსი და ეპისკოპოსები. ქართველებმა ქალებს აუკრძალეს კაცებში ყოფნა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც სპარსეთის მორჩილებაში არიან. ეს წესი ჯერ მხოლოდ ქალაქებშია გავრცელებული, ხოლო სოფლებში კი და იმ ადგილებში, სადაც მაჰმადიანები არ არიან, ქალები უპირბაძეოდ დადიან და სრულებითაც არ ეკრძალებიან ეწვევებ და მათთან ლაპარაკს. მაგრამ რადგან მაჰმადიანთ რჯული და ჩვეულება თან-და-თან ვრცელდება საქართველოში, ამიტომ ქალებს თავისუფლება დღე-ღამეზე უფრო აკლდებათ. ქორწილი სასახლის აივანში გამართეს. აივნის ირგვლივ ტახტები გაემწკრივათ. აივანი დახურული იყო დიდის ჩარდახით, რომელიც ხუთს სვეტზე იდგა. ყოველი სვეტი სიმაღლით იყო 22 ფუტამდე. ჩარდახის ქვემო მხარეს გაკრული იყო ოქსინო, ხავერდი და ქრელი ტილო, და ყველა ეს ისე შვენიერად და ხელოვნურად იყო შემკობილი, რომ ლამპრების შუქზედ ისე გეგონებოდათ, თითქო ყვავილებით არის მორთულიო. ამ დარბაზის შუა იყო დიდი აუზი. იატაკი დაფენილი იყო შვენიერის ხალიჩებით. 40 დიდი ლამპარი ანათებდა აქაურობას. 4 ლამპარი, რომელიც მეფის ახლოს იდგა, ოქროსი იყო, სხვები ვერცხლისა.

ყოველი ლამბარი 40 გირვანქიანი იყო. სტუმრები ტახტზედ ისხდნენ. მეფე უფრო მაღალს ტახტზედ იჯდა. სამეფო ტახტი გუმბათის მსგავსი ქარდახით იყო დახურული. მეფეს მარჯვნივ თავისი შვილი და ძმები უსხდნენ, მარცხნივ—ეპისკოპოსები. ახალ სიძესაც მეფის ახლო ჰქონდა ადგილი. ქორწილში იყო ასიოდე კაცი. მესაკრავენი ძირს ისხდნენ. როცა დავსხედით, ცოდა ხნის შემდეგ კათალიკოზმა შემოიღვნა სიძე, რომელსაც მიულოცეს მისმა მშობლებმა და საჩუქარი მიართვეს, ესევე მოიქცა სტუმრების უმეტესობა: ყველამ თავის ხარისხის-და-გვარად მიულოცა სიძეს და დაასაჩუქრა ოქრო-ვერცხლის ფულითა და თასებით. ვახშამი ასე დაიწყო: ყველა სტუმრების წინ გაშალეს სუფრები, მერე მოიტანეს პური, ქალღმრთულით თხელი, თითის სისქისა და დაშაქრული. ხორცი მოიტანეს ვერცხლის დიდრონ ლანგრებით, რომლებიც დახურული იყო. ყოველი ლანგარი წონით იყო 50—60 მარკა. ლანგრებს შემომტანნი სეფის კარებში აწყობდნენ, სხვა მოსამსახურეები მიართმევდნენ მესუფრეს, რომელიც საკმელს ანაწილებდა თეფშებზედ და უბრძანებდათ, სტუმრებს მიართვითო. ჯერ მეფეს მიართმევდნენ ხოლმე და მერე სხვებს—უმცროს-უფროსობის კვალობაზედ. სამი თავი საკმელი შემოიტანეს. თითო თავი 60-დღე ლანგრით მოდიოდა. პირველი თავი საკმელი იყო სხვადა-სხვა ნაირი ფლავი—ყვითელი შაქრითა, დარიჩინითა და ზაფრანით შეზავებული, წითელი ბროწეულის წვენიით. მეორე თავად შემოიტანეს კუბატები, ყაურმა, შვენიერი მომგაოდ მოხრაკული ხორცი და სხვ. მესამე თავი იყო შემწვარი. სამღვდელთათვის მოჰქონდათ აგრეთვე თევზი, კვერცხი და მწვანილი. საკირველის

წესიერებითა და სიზომით მიჰქონდათ საქმელები. ყველა უთქმელად აკეთებდა თავის საქმეს. ჩვენ სამი ევროპელი უფრო მეტს ვხმაურობდით, ვიდრე ის 150 კაცი, რომელიც დარბაზში იყო. საკვირველი იყო აგრეთვე სუფრის იარაღი და ავეჯეულობა. სუფრაზედ იყო 120-დე ღვინის სასმური: ბადიები, თასები, ყანწები, კულები, 12 აზარტეშა და სხ. აზარტეშები თითქმის ყველა ვერცხლისა იყო. თასები, ბადიები, კულები ზოგი სადა ოქროსი იყო, ზოგი ძვირფასის თვლებით მოკედლილი, ზოგი ვერცხლისა. ყანწები ძვირფასის თვლებით იყო მოოქვილი. დაიღია ბევრი ღვინო თასებითა და ყანწებით. „ალავერდი“ და „იახშიოლ“ გაისმოდა... გათავდა ვახშამი. შინ წამოვედით. მეფემ შემომმიტვალა: ძლიერ მსურს ევროპიელები დასახლდნენ საქართველოშიო და გვიბრძანა: თუ აღებ-მიცემისთვის მოვლენ ევროპიელები, გავანთავისუფლებ ყველა გარდასახადისაგანაო და მივანიჭებ ყოველგვარ უპირატესობას, რასაც კი ისურვებენო. ჩემი საბრძანებელია შავ ზღვამდე, დიდი გავლენა მაქვს სპარსეთში, დიდი პატივი ოსმალეთშიო და ამიტომ ევროპიელები ინდოეთში მისვლა-მოსვლისთვის საქართველოზედ უკეთესს გზას ვერ იპოვიანო. თუ ერთხელ სცადეს და ამ გზაზედ გაიარეს, მერე აღარ დასტოვებენ ამ გზით სიარულსო. მე დავპირდი, რომ მეფის ბრძანებას შევასრულებ და მისს სურვილს ევროპიელებს გამოვუცხადებ“. *)

*) Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient.

ტურნეფორი, რომელიც იყო საქართველოში 1701 წელს, სწერს*):

ტფილისი—საკმაოდ ვრცელი და კარგად დასახლებული ქალაქია. სახლები აქ დაბლებია და ცუდად განათებული, ხოლო აშენებულია აგურისა, ქვისა და თიხისაგან. ტფილისის გარეშემო შემოვლებული კედლები ჩვენებურ ბაღების გაღვენებზე მაღლობი არ არის. ქუჩები ცუდად მოკირწყლულია. ციხე მაღლობზე სდგას და დაჰყურებს ქალაქს, გარნა თითქმის მთლად დანგრეულია და მაგრობს მხოლოდ რამდენიმე უხვირო ბურჯების შემწეობით. ციხის მიკვეთ დასი სუსტია და შესდგება მაჰმადიანთაგან, რომელთაც იარაღის ხმარება ცუდად იციან. ციხის წინა სარბიელი, საცა ასწავლიან მხედრობას, ვრცელია და ციხის გარეშე, სხვა შესავალი ქალაქს არა აქვს. მეფის სასახლე, რომელიც ციხის ქვემოა, ყურადღების ღირსია ისევე, ვითარცა ბაღები, მოედანი და ბაზარი... სასახლიდან ჩვენ წავედით აბანოებში, რომელნიც არა ეგრე შორავენ მას. აბანოებში გამოყვანილია გოგირდიანი თბილი წყაროები; მათში არის მოთბო და ცივი წყალიც. აბანოები სუფთად შენახულია და მოქალაქეთათვის ერთადერთს გასართობს წარმოადგენენ. უმთავრესი სავაქრო ტფილისისა არის ტყავები და ბეწვეულობა, რომელიც გააქვთ სპარსეთსა და კონსტანტინეპოლს არზრუმიდგან. ადგილობრივი აბრუშუმი ტფილისში არ შემოაქვთ, რომ ბაჭი არ გადიხადონ და ადგილობრივვე ჰყიდულობენ მას ტფილისის სომხები და პირდაპირ გზავნიან ზმირნას და ხმელთა-შუა ზღვის ნავთ-საყუდლებში ფრანგ-

* СБОРН. СВѢД. о Кавк. т. VI, ст. 283—285.

თაოკის. მისასყიდად. ტფილისის მიდამოებიდან და საქართველოს სხვა ადგილებიდან ყოველ-წლივ იგზავნება 2,000 აქლემის საპალნე ენდრო; არზრუმიდან ენდრო შეაქვთ დიარბეჟირს, საცა მით ღებავენ ფარჩეულობას პოლონელთა ქარხნებისათვის. საქართველო ბევრ ენდროს აძლევს ინდოსტანსაც... ჩვენ ვნახეთ ტფილისის ბაზარიც, საცა ჰყიდიან სხვა-და-სხვა ხილს და მათ შორის ქლიავსა და ფრიად კარგ მსხალს. ჩვენ აგრეთვე ვნახეთ მეფის საზაფხულო სახლი მისის მშვენიერის ბაღით, რომელიც არის იმ გარეუბანს, საიდგანაც გზა მიიმართება ოსმალეთისკენ. საზოგადოდ ტფილისში ბაღები უფრო კარგად მოვლილებია, ვიდრე ოსმალეთში. ტფილისში დაახლოვებით 20,000 მცხოვრებია, რომელთაგან 14,000 სომეხია, 3,000 მაჰმადიანი, 2,000 (?) ქართველი და 500 რომის კათოლიკენი. ეს უკანასკნელნი სომეხ-კათოლიკენია, რომელნიც ძლიერად მტრობენ დანარჩენ სომეხებს... ტფილისში ჩვენ ვცხოვრობდით იტალიელ კაპუცინებთან, რომელნიც ძლიერ უყვართ საქართველოში. მათი ხელობა ექიმობაა. ჩვენ დროს იქ მხოლოდ სამი კაპუცინი იყო და მათ შორის ორი პატერი... საქართველოს ეკლესიას განაგებს მიტროპოლიტი, რომელიც ექვემდებარება (?) ალექსანდრიის პატრიარქს. სპარსთა მეფეები ამტკიცებენ ქართველთა მიტროპოლიტებს შეუვიწროებლად და ამასთან არც ძღვენს იღებენ მათგან. ასრე არ არის სომხის ეკლესიის მოთაფის (რომელიც ერე-

ვანშია) დამტკიცება. მის დამტკიცებას ყოველთვის უნდება დიდი ფული და გარეშე ამისა კიდევ ყოველწლიური ხარკი ცვილით, რომელიც იგზავნება სპარსეთს. საზოგადოდ სპარსთ ეზიზღებათ სომეხნი და უყურებენ მათ ისე, როგორც მონათა ფარას, რომელთაც ვერ შეუჩვევიათ თავისი თავი ომისა და განდგომისათვის. ყაენის საქართველოზე უფლება იმაზედ მეტი უჯდება, რასაც ეს ქვეყანა აძლევს მას. ეს იმიტომ, რომ ამ ქვეყნის შესარჩენად თვის ხელმწიფებაში იძულებულია მიიმხროს საქართველოს წარჩინებული გვარეულობანი, აძლიოს მათ დიდი ულუფა, რადგან უამისოდ იგინი მიემხრობიან თავის მეზობელ ოსმალეთს და გამოუდგებიან სპარსეთს. მართლ-მადიდებელთა ეკკლესია ხუთია, 4 შიგ ქალაქში და 1 გარეუბანში; სომეხთ აქეთ 7 ეკკლესია; 2 მეფითა და ორივე ციხეში. მესამე მეფითი, ციხის გარე მყოფი, გაუქმებულია. ქართველთა უმთავრეს ეკკლესიას სიონი ჰქვია. იგი აღმართულია დაქანებულს კლდეზედ, მტკვრის პირას და ლამაზი და მკვიდრი შენობაა, სულ თლილის ქვით ნაშენი. იგი მალლა სრულდება მშვენიერის გუმბათით. ტფილელი აქვე სცხოვრობს. ქრისტიანეთა ყველა ეკკლესიას აქვს ზარები და სამრეკლოები ჯვრებით თავზე. მაჰმადიანი მუყრები შიშით ვერ იწვევენ მაჰმადიანებს სალოცავად მეფითებში: ამ შემთხვევაში მათ ქვას დაუშენდნენ ქრისტიანენი. კაპუცინების ეკკლესია ძალიან პატარაა.

სწორედ ამ დროს ქართლში მეფობდა ერეკლე I (ნაზარალიხანი), რომელიც 14 წელიწადს ყაენის კარზედ იყო და იქ შეეწვია ყოველგვარ სიბილწეს, შვებალხინს, ღირწოდ და უშვერად უზნობას და სხ. ამ ნაზარალიხანმა ტფილისი სპარსებს დაუტოვა, თვითონ სასახლე აიგო ნაგებს, სადაც დროს ატარებდა ნადიმობითა და მგოსნით. ქვეყნის მართვა ჩააბარა სპარსებს, თვისი მოხელეები ჩააყენა ტფილისსა, გორსა და სურამს. მეციხოვნე ყიზილბაშნი იტაცებდნენ ქართველებს და ჰყიდდნენ.

ერეკლეს შემდეგ საქართველოს გამგედ დანიშნულ იქმნა (1703 წ.) ვანტანგ VI სჯულ-მდებელი, რომელმაც ბევრი იზრუნა ქართლის გაშენებისა და ტფილისის გალამაზება-განკარგებისთვის. მანვე შეადგინა სამართლის წიგნი, გამართა სტამბა (1709 წ.) დაბეჭდა მრავალი წიგნი, შეადგინა კომისია შემოსაკრებად საქართველოს მატრიანთა, ქალაქს ააშენა სიონის გუმბათი და სამხრო და აგრეთვე სახლი პატიოსანი მიჰყრიტანისა და ოქროსა ვარაყითა შეთხიზნული. მემატრიანე ამბობს: „ოთხშაბათსა და პარასკევსა დაჯდის მეფე სამდივნოსა სახლსა და განაგებდა სამართალსა მცირეთა და დიდებულთა თანა; კვირასა და სამშაბათსა განაგებდა მეჯლისსა, ნახევდის ღვინსა, გასცემდის უშურველსა საბოძვარსა. როცა სამართლისა ღვინისაგან მოიცილის, ინადირის და გავიდის მოედანსა, აბურთის და ესროდენ ყაბახსა“. ვახტანგის ყველა ნამოქმედარს მოკლედ გადმოგვცემს მისი ეპიტაფია:

მე უმცარესმან ძმაოვან, ვახტანგმან სახელ-დებუღად,
 ვქმენ ოოხ წელ მცხოვრ, ურბნასა სადგურ-კამარა გე-
 ბუღად,

ცუაღასს საონა ხელახლა შეეშერწე ქანდაგებულად,
 ჩემოვასცა სახლა სარკისა, შაგ ღზინა მოწონებულად;

სტამბა მოვადე კლახეთით, ვამრავლე წაგნითა მელანა,
 ქცისა რუ ხუნანს წავადე, გაღმითად მოვრწეე გელანა,
 მამავრის რუ რამ ტბას შევრთე, შაგ თევზა ჩავსხა
 ეველანა,

ესე მთა მოვანადარე, ჩხოცე არემა, მგელანა;

სამაროლას წაგნა დავწერე. მსაჯულს არ უნდა
 ცაღობა,
 გეფხას-ტყეაოსნის თარგმნობა, სხვა წერაღო არ ვსთქვა
 ცაღობა,

ჩემთანა მეფეთა ჭანუკთა უქმნა კარგა ღრდაღობა.

ბოლოს მამადო სოფელმან, სამდადრე, მეფეთ შვი-
 ლობა! *)

ამ სახელოვან მეფეს ბოლო მოუღო ტფილისის
 ბრძოლამ (1723 წ.). 1722 წელს ვახტანგი განუდგა
 ყაენს და მიემხრო პეტრე დიდს, რომელიც სპარსეთს
 ებრძოდა დარუბანდის მხრით. გაჯავრებულ თამაზ ყა-
 ენმა ქართლ-კახეთის სამეფო მისცა გამაჰმადიანებულს
 კოსტანტინეს (მამაძეფულობანა), ერეკლე I-ის შვილს
 (1723 წ.). პეტრე დიდი ამავე წელიწადს შეურიგდა
 ყაენს და დაბრუნდა. კოსტანტინე მოვიდა სპარსეთი-
 დან და ტფილისის მეციხოვნეებს, რომელნიც სპარსნი
 იყვნენ, აცნობა ყაენის განკარგულება. მეციხოვნეთ
 დახშეს ციხის კარი და თოფ-ზარბაზნის სროლა იწყეს.

*) უერნ. „ივერია“, გვ. 104.

კოსტანტინემ თვისი ძმა თეიმურაზი (შემდეგ მეფე თეიმურაზ I, მამა ერეკლე II-ისა) კაი ძალი ჯარით შეაპარა მცხეთას და თვითონაც მოადგა ტფილისს და დადგა სეიდაბადს. ვახტანგმა და მისმა შვილებმა ბაქარმა და ვახუშტიმ (შემდეგ ისტორიკოსი, არქეოლოგი, კარტოგრაფი) დაამარცხეს იგი და განდევნეს. გარნა კოსტანტინემ მოიწვია დიდ-ძალი ლაშქარი ქარელ ლეკებისა, რომელნიც უკვე ფრიად გამძლავრებულ იყვნენ, აღუთქვა მათ ტფილისს აგაკლებინებო, და უგრძნეულად თავს დაესხა ვახტანგს, რომელსაც, თუ ფეხმარდი ცხენი არ ჰყოლოდა, შეიპყრობდენ კიდევ. ვახტანგი შვილებითურთ გაიქცა გორს. ლეკნი შემოცვივდნენ ქალაქში და იაფარჰყვეს იგი, დაატყვევეს მრავალნი, გახრწნეს ქალწულნი, დასწვეს სიონი (1723 წ.). ამავე შემთხვევის შესახებ ჯალალიანცი სწერს: *) «კოსტანტინე შევიდა ქალაქში ლეკთა სიმრავლით. ლეკნი მაშინათვე მოიბნენ ქალაქში და გაჩხრიკეს სახლები, ეზოები, ეკლესიები, ტაძრების ჭერნი და აკლდამანი. ქალაქი დიდი ზნიდგან არ იყო აოხრებული და მშვიდობით სტკბებოდა ეს უმდიდრესი და მნოიანი ტფილისი; მამაკაცნი შეიქმნენ შრომის-მოყვარე ვაჭრებად, ხოლო მათნი ცოლნი და ლამაზნი ასულნი ფუფუნებით აღზრდილ იყვნენ. იგინი შეუდარებელნი არიან თვისის მორცხვისა და კეთილსათნო ცხოვრებით; სცხოვრებენ მშვენიერსა და მდიდრულად მორთულს პალატებში; ჭურჭელი და სუფრის მოწყობილობა ჰქონდათ ვერცხლისა და არა სპილენძისა. შესახებ მათ მდიდრულად მორთულობისა და შემკულობისა ძვირფას

* Собр. сох. о Кавк., т. VI, стр. 285, 286.

ქვებით, — იფიქრე შენ თვითონ, რაოდენადაც შეგიძლიან წარმოდგენა. რაღა ესთქვა შესახებ ეკკლესიათა სიმდიდრისა და დიდმშვენიერებისა, რომელთაც ჰქონდათ ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელნი, შემკულ იყვნენ ოქსინოთი და სხ. საკუთრებით. ყველა ეს, რაც ავწერე, წარიტაცეს ამ ველურ, უღვთო, მსუნაგ, გაუმაძღარ, ნადირისა და წურბელათა მსგავს ლეკებმა; ამათვე ტყვედ წაიყვანეს ის ყრმანი და ქალწულნი, რომელნიც მოეწონათ. გარნა შეიძლება-ღა აღწერა სირცხვილისა და უპატიურობისა და ვის შეუძლიან აღნუსხოს რაოდენობა წარტყვენილისა? თუმცა მეფე კოსტანტინემ აღუკრძალათ კვლა და ტყვენა, გარნა ლეკნი არც მას უგონებდნენ და სთხოვდნენ დაპირებულს სასყიდელს. ამიტომ მეფემ მოქალაქეთ გარდაახდევინა 4000 თუმანი, მისცა ლეკებს და გაისტუმრა.

ტფილისიდან გაქცეული ვახტანგ მეფე დადგა ცხინვალს. ამავე დროს ოსმალთ ომი ჰქონდათ სპარსებთან და დაეპყრათ ქვეყანა არზრუმიდან თავრიზამდე. 1723 წ. გაზაფხულს ოსმალთა 20,000 მეომარი შემოვიდა ერევანს და იქიდან გამოსწია ტფილისისაკენ. ჯარის წინამძღოლმა ვახტანგს შემოუთვალა: „მძევლად შენი ნათესავი გამომიგზავნე და მე დაგიმხრომტერსო“. ვახტანგმა ოსმალებს მიაგება თვისი ძე ბაქარი და ძმა იესე. ოსმალნი მოვიდნენ ყურყუთას, კოსტანტინე შეშინდა, მიეგება ოსმალთ, ჩააბარა ქალაქის კლიტე და წამოუძღვა. ტფილისი აიღეს ოსმალებმა, მის ციხეში იენგიარნი ჩადგნენ, კოსტანტინე დაპატიმრებულ იქმნა. ბაქარი თუმცა გაამეფეს, გარნა ქვეყანას განაგებდა რაჯაბ ფაშა, რომელიც ტფილისს იჯდა და რომელმაც ეს ქალაქი რამდენიმე ნაწილად

გაჰყო და ყოველი ნაწილი თავის მოხელეს ჩააბარა. ბაქარს გაუქირდა აქ ყოფნა, გაიპარა და მივიდა მამასთან. ვახტანგი თვისის სახლობითა და დიდ-ძალის ამალით რუსეთს გადასახლდა. კოსტანტინემაჲ მოახერხა საპატიმროდგან გაქცევა და კახეთს მისვლა. გარნა ოსმალებმა კახეთიც დაიპყრეს და კოსტანტინესაჲ თავი მოსპრეს ბეჟანბაღს. ქართლის მეფედ გამოაცხადეს ვახტანგის ძმა იესე, რომელიც „შიიტი“ იყო და ახლა „სუნ“ გახდა. ოსმალთა მფლობელობა გაგრძელდა 12 წელიწადს. ბუტკოვის სიტყვით *) ოსმალთა მფლობელობა დამტკიცებულ იქმნა რუს-ოსმალთა ხელშეკრულობით 12 ივნისს 1724 წ. ამ ხელშეკრულობის ძალით ოსმალეთისად ჩაითვალა საქართველო ტფილისითურთ, აგრეთვე ერევანი, ყაზვინი და თავრიზი.

ოსმალთ ფაშას ისაყს მოუვიდა სულთნის ბრძანება ტფილისის სიონი მეჩითად აქციეო. ამ ბრძანებას წინააღმდეგა ამილახორი გივი, ტფილელი დომენტი და მრ. სხვანი, დიდი ძლევნი მიაართვეს ფაშას და ძლიერ დაიყოლიეს, არ წაეპილწა ღვთის სახლი (იხ. ეკლ. მუხ. სიგელი № 733).

1735 წელს სპარსები სასტიკად შეეპნენ ოსმალებს და მიიშველიეს თეიმურაზ მეფეც. ამ წელს ნადირმა შემუსრა ოსმალთა ძლიერება განჯას და უკუაქცია. სპარსნი მოადგნენ ტფილისს. ყაენმა ფაშას შეუთვალა: გაგწყვეტავთ, თუ ქალაქი კარს არ გაზიდებსო. ამასობაში სულთანმა ზაფი შეჰკრა ყაენთან და დაუთმო

*) ბუტკოვი, გვ. 52, 61, 99; სეხნია ჩხეიძე, გვერდი 332.

მას ერევანი, განჯა, ლორე და ტფილისი. ისაყ-ფაშა და მისი შვილი უსუფ-ფაშა (სამცხის ათაბაგნი), რომელნიც ტფილისში იდგნენ, აიყარნენ და ახალციხეს წავიდნენ. მათ ბარგი-ბარხანის წაღებას მოუწიდა 300 ურემი. ტფილისს შემოვიდა თამაზ ხანის (ნადირის) სარდალი ალიყულიბეგ, რომელმაც ქალაქს წაართვა 8,000 თუმანი, სახასო სოფლებს 3,000 თუმანი, პური 1,000 ხარვარი (10,000 კალი). ამის შემდეგ ქალაქში შემოვიდა თვით თამაზხანიც დიდის დიდებით (6 ღვინობისთ. 1735 წ.). მემატიაზე ამბობს: „თამაზს გაუშალეს მოქალაქეთ ფიანდაზი ციხის კარიდამ ალაყაფის ჩარდახამდის, დადგა ჩარდახში და შიგნით არამი დააყენა“. ქალაქიდან ყაენმა გაუსია ჯარი ქართლს, რომელიც ააოხრეს, დაატყვევეს, დასწვეს, შეაბილწეს ეკლესია, გააოხრეს შიომღვიმე ხატითა და მორთულობითა, ტყვედ წაიყვანეს 800 კომლი, მოსრეს ყმაწვილნი ეროდეს მსგავსად: ჩვილს ჰყრიდნენ, ხოლო „დიდი, რომელიც დავარდის, ცხვირსა და ყურებს აკრიდიან“. ასრე მძვინვარებდა თამაზი ოკტომბრის 25-მდე და ამ დღეს კი აიყარა ქალაქიდან და შეესია კახეთს, კარს და დადგა მულამა, საცა მას მიულოცეს გახელმწიფება და იგი იწოდა ნადირშად (9 მარტს 1736 წ.). აქ მყოფობისას ყაენმა ქართლს შემოაწერა 3300 თუმანი, ხოლო ქალაქში უნდა დამდგარიყო 500 მისი ნოქარი ცოლშვილითა და კაც-ცხენ იარაღითა.⁴⁾ თამაზის თანამედროვე და თანამგზავრი სომხეთის კათალიკოსი აბრაამი სწერს⁵⁾: „ტფილისში კიდევ დავრჩი

⁴⁾ სეხნაა ჩხეიძე, გვ. 340.

⁵⁾ Стор. св.д. о Кавк., стр. 287.

3 დღე, რადგან გაძლიერებულ ყაენს ებრძანებინა აყარათ 300 კომლი მოქალაქე და გადესახლებინათ ხორასანს. აღწერეს 300 კომლი და შეაგროვეს რომელიღაც ეკკლესიაში. ეს საცოდავნი საზარლად სტირდნენ და ყვიროდნენ. ყაენის დიდებულებს ესთხოვე გაენთავისუფლებინათ ეს საცოდავნი და მათ მაგიერ აეღოთ 3,000 თუმანი და 3,000 ტომარა პური. ჩემი თხოვნა შეისმინეს“.

მუღამიდან ყაენი წავიდა ყანდაარს და აიღო იგი (16 მარტს 1737 წ.), შემდეგ დაიბარა ერეკლე და გაილაშქრა ინდოეთს, რომელიც დაიპყრა და დაბრუნდა. ერეკლე დააჯილდოვა და გამოისტუმრა. „პატარა კახმა“ აღავერდს მოაწია 13 დეკემბ. ღამის 4 საათზე 1739 წ. ყაენიც მოვიდა და შეესია ლეკეთს დარუბანდის მხრით, ხოლო თვისის დიდძალის ლაშქრის გამოკვება დაევალა საქართველოს და ქართლიდგან წააღებინა 300,000 კოდი პური, ამას გარდა ქართლიდგანვე მოითხოვა: ეროგზობისას 6000 ხარი, რომელსაც განჯიდან პური აჰკიდეს და წაიღეს დარუბანდს; 3000 შებმული ურემი, რომელთაგან ყოველი დატვირთული იყო 200 ლიტრა პურით, კიდევ სხვა წავიდა დაღისტანს; 2,000 ურემი გაიგზავნა მესამედ. გარნა ეს არ იკმარა ყაენმა. ქართლს კიდევ შემოაწერა: ქალწული 300, ვაჟი 300, ქვრივნი ქალნი 300, 500 კომლი მოსახლე და 20,000 ხარვარი პური (2,000,000 ლიტრა). ქვეყანა მთლად გალატაკდა და უარი შეუთვალა ყაენს. ნადირშა გაცეცხლდა, გაბრაზდა და საქართველოს აოხრება განიგულა. გარნა ამ დროს ყარსის მხრით შეესივნენ სპარსეთს ოსმალნი. ყაენი დაღისტიდან ყარსისკენ წავიდა. აღრიბეყანსა, ახალციხესა და სხ. გამოჩნდნენ რამდენიმე კაცი, რო-

მელთაჲ თავისი თავი ნადირისაგან მოკლულ ყაენის
მემკვიდრედ გამოაცხადეს. ნადირას საქმე გაიხლართა,
გარნა თეიმურაზ მეფისა და ერეკლეს შემწეობით ყველა
მტრები ყაენმა შემუსრა და თეიმურაზ-ერეკლესაგან
დავალებულ ნადირშამ ქართლის მეფობა უბოძა თეი-
მურაზს და კახეთის ერეკლეს (1744 წ.). მთელი ამე-
რეთი დიდს სიხარულს მიეცა. ქალაქი ტფილისი შეუდგა
შაადებას მისაღებად თეიმურაზის მეუღლის, თამარ-დე-
დოფლის, რომელიც უნდა გადმოსახლებულიყო ტფი-
ლისს თელავიდგან. დიმ. ორბელიანმა ტფილი-
სის სასახლე მოაფარდაგვინა, დედოფლის მისაგებებ-
ლად დაადგინა მოქალაქენი და სამღვდელთა დასნი.
ერეკლემ ჩამოიყვანა დედა თვისი, მიეგებნენ დედოფალს
ერთა გუნდნი და დედათა ბანაკნი, შეასხეს ქება, და-
უგეს ფიანდაზი, მხართვეს შაქარ-საყნოსელი და მად-
ლობდენ ღმერთსა და ამბობდნენ: „ვინ გამოგვიჩინა
ხსნად ჩვენდა კირვეულთა და გვიხსნა მტერთაგან
ჩვენთა!“ მობრძანდა დედოფალი დიდებით და დაბრ-
ძანდა ტახტსა ზედა. მიეგებნენ დარბაისელთა ჯალაბ-
ნი, დაულოცეს ტახტი და დაიწყო ნადირი. შეიქნა
მეჯლისი და იყო ლხინი და განცხრომა უბოძო. შემ-
დეგ თეიმურაზი მეფედ ეკურთხა მცხეთას (1745 წ. 1
ოქტ.), გარნა სიხარული მალე გაუშხამდა: დასწეულდა
თამარ დედოფალი, რომლის განსაკურნებლად „შემო-
იკრიბნეს აქიმნი ქალაქით ანუ სადა იყვნეს აქიმნი,
ყოველნი მოიწვივნეს, გარნა ამათ ვერა უშველეს რა,
და გარდაიცვალა სანატრელი თამარ (1746 წ.). მის-
თვის მწარედ იგლოვა ყოველმა სულმა და ბნელსა შინა
ჩაჯდა 15 დღე.

აქვე შემოგვქვს ტფილისის აღწერა ვახუშტი ჭა-
ტონიშვილისა, რომელისაც ამ ქალაქის გეგმა შეუდგე-

ნია 1735 წ. თებერვალს, და ტფილისის აღწერა შეუ-
ტანია ქართლის გეოგრაფიასა და ისტორიაში (1744 წ.).

„ტფილისი არს სამი ქალაქი: ტფილისი, კალა
და ისნი. ჰყოფს მტკვარი კალას, ტფილისს და ისნს.
კალას უდის (მტკვარი) ჩრდილო-აღმოსავლით, ტფი-
ლისს ჩრდილოთი და ისნს დასავლით და სამხრით.
ხოლო კალასა და ტფილისს ჰყოფს სოლაღაკის წყალი,
რომელი გამოდის წავკისსა და კოჭრის მთებსა, სამხრით
და აღმოსავლით უდის კალას და დასავლით ტფილისს.
არამედ პირველ იყო დაბა. 27 მეფის ვარზა-ბაკურის
ჟამსა შინა აღაშენა შურისციხე მცხეთისათვის ერისთავ-
მან სპარსთაგან. შემდგომ გორგასალმან დადვა საფუძ-
ველი. დაჰიმ, 34 მეფემან, ქმნა ქალაქად და ტახტად
მეფეთა, და მურვან-ყრუს შემდგომად შემუსრეს ხაზართა
და აღაშენა ამირ აგარიანმან. შემდგომად შემცირებისა
მცხეთისასა და აოხრებისა მისისა, უმეტეს ტახტი იქმნა
ბაგრატიონთა. ტფილისს დის ცხელი წყალი კლდიდამ,
არს მით აბანონი ექვსნი და დიდშენნი ავაზანნი. მო-
დის მომდინარე ცხელი წყალი. აქ თაბორს ყოფილა
ციხე, არამედ აწ შემუსრვილი არს. აქ დასხნა შასეფიმ
სეიდნი, მისგამო სპარსნი უწოდებენ სეიდაბადს. ყოფი-
ლან ეკლესიანი დიდშენნი, არამედ აწ შემუსრვილნი
არიან.

„კალას არს ციხე, ნაშენი მაღალს კლდესა ზედა
და ჩამოზღუდვილი სალაღაკის-კევით მტკვრამდე. სა-
ლაღაკის-ხევის კარს უწოდებენ განჯის კარად. მაღალს
ციხეში არს ეკლესია გუნბათიანი წმიდის ნიკოლა-
ოზისა, და სასახლე მეფისა, პალატნი დიდ-დიდნი და
შვენიერნი. არამედ დაუტევა 89 მეფემან როსტომ,
ჩამოზღუდა კალა ციხიდან კალას ყურამდე და მისცა
სპარსთა (მიერიდგან უპყრავთ მათ), და თავისა თვისი-

საფეის სამეფოდ აღაშენა სიონსა და ანჴისხატს შუა სასახლე, მტკვრის გარდაკიდებით, ციჴილბაშთა რიგისა. ხოლო 94 მეფემან ვახტანგ აღაშენა სახლი შვენიერი, სრულიად სარკისა და მოოქროვილი, დიდ-მხატრობითა, ლაქვარდითა და მარმარილოს კედლითა; შემუსრეს ოსმალთა.

„არს კალას ეკკლესია გუნბათიანი, დიდი, დიდად შვენიერი, სიონი, წოდებული ღეთის-მშობლისა, რომლისა საფუძველი დასდვა 39 მეფემან გურამ, შემდგომად შეასრულა ჭვრივმან ვინმე და მოქალაქეთა, და 41 მთავარმან ადარნასემ, ხოლო აწ დარღვევასა ზედა მიხდილი განაახლა და აღაშენა ძირიდან გუნბათითურთ 94 მეფემან ვახტანგ. ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი ტფილისის სამხრით ქციისამდე.

„არს კვალად ეკკლესია ჯვარისა, გუნბათიანი, შვენიერი. განაახლა აწ იმერლისშვილმან.

„არს კვალად ანჴის-ხატი, დიდი, უგუნბათო, კათალიკოზისა; შემუსრვილი აღაშენა კათალიკოზმან დომენტიმ, ძემან ქაიხოსროსამან.

„არს კვალად ეკკლესია ნათლისმცემლისა, რომლის გუნბათი მოარღვია 89 მეფემან როსტომ და სხვით განაახლა 94 მეფემან ვახტანგ.

„არს კვალად დაბალს ციხესა შინა ეკკლესია გუნბათიანი და აწ ცარიელი, და სხვანი გუნბათიანი არიან, —სამი უპყრავთ სომეხთა; უგუნბათო აღაშენა კარის საყდრად 89 დედოფალმან მარიამ. კვალად აღაშენა 94 მეფემან ვახტანგ ორი უგუნბათო. 90 დედოფალმან როდამ აღაშენა ერთი უგუნბათო, კვალად უგუნბათო ოთხი, —აწ უპყრავთ სომეხთა.

„ხოლო ხიდის ყურს ალაშენა მეჩითი შაჰ-ისმაილ; 89 მეფემან როსტომ ალაშენა ციხეს გარეთ ერთი, სასახლესა შინა ერთი, და განჯის კართან ერთი. ურუმთ (ოსმალთ) ქორონიკონსა 1727 ალაშენეს სამი, არამედ შემუსრნა. შაჰ-ნადირ.

„ისნს არს, კიდესა ზედა მტკვრისასა, კლდესა ზედა, ციხესა. შინა, ეკლესია მეტეხი ღვთის-მშობლისა, გუნბათიანი, დიდშენიერ-ნაშენი, საარქიმანდრიტო; შემუსრვილი ალაშენა ნ მუფემან დიმიტრიმ; 92: მეფემან ერეკლემ მისცა სპარსთა, და არს. უქმად.

„აქ განვალს ხიდი კალიდამ ისნს, ციხიდამ. ციხესა. ხოლო ხიდის ყურის სამხრით არს საფლავი წმ. აბოისი, რომელი იწამა სპარსთაგან ტფილისს. ხოლო ისნის ციხე ყოფილ არს დიდი, რომელსა განახლებდნენ ოსმალნი ქორონიკონსა 1728, და დაშთათ უსრულნი. ისნს არს ეკლესია. ერთი, უგუნბათო, არამედ გუნბათიანი ორი, და. უგუნბათო. ერთი უპყრავთ სომეხთა. ყოფილან ძველად მრავალნი ეკლესიანი ტფილისსა, კალასა და ისნს, არამედ აწ. შემუსვრილნი არიან.

„კალა. მოზღუდა მეორემან შაჰ-აბაზ, პირველ შემუსრვილი. სამხრით მოავლო სალაღაკის. კლდეზედ, დასავლით ქმნეს ორი კარი, ჩრდილოთ ორი კარი. ზღუდეს გარედ უხმობენ აწ. გარეთ-უბანს, სადაცა არს ასპარეზი. აქა არს. ეკლესია გუნბათიანი ორი, უგუნბათო ორი, უპყრავთ სომეხთა, ხოლო უგუნბათო. ორი უპყრავთ ქართველთა. კალას არს რომაელთა ეკლესია ერთი და მონაზონნი. ხოლო აწ უწოდებენ ოთხთავ ქალაქთა ტფილისს, და განყოფით: კალას ტფილისსა, ტფილისს სეიდაბათს და ისნს ავლაბარს, და გარეთუბანი არს ტფილისისა. მსახლობელნი

არიან: ციხესა და სეიდაბადს სპარსნი მაჰმადიანნი, ხოლო ციხეს გარედ უფრო სომეხნი და მცირედ ქართველნი, ქცევა-ზნით ქართულითა. სახლნი ნაშენნი არიან ქვა-ტალახითა და გალესილი გაჯითა, ზოგთა სპარსთ რიგისა, ზოგთა ქართული. არამედ ციხე, ეკლესიანი და ზღუდენი ქვითკირისანი არიან. ჰაეითა არს მშვენი და მხიარული, ერნი მშვენიერნი და მშვიდნი, ქალნი ფრიად კეკლუცნი. გარემო ქალაქისა წალკოტნი და სავარდენი მრავალნი, ყოვლის ხილითა და ყვავილითა საფსე, განა ქალაქი ვიწრო, ფოლორცნი უშვერნი. ზაფხულს ცხელი და არა გაუძლისი, ზამთარ ცივი; გაზაფხულ-შემოდგომა მშვენი და სატრფო. სანადირონი მრავალნი ახლოს, ფრანველთა და ნადირთა.

„ხოლო კვალად დასავლით, იშიტუტრუქის კლდესა შინა, არს მონასტერი შთა-წმიდისა, და აწ ცალიერი.

„ხოლო ტფილისის სამზრ-აღმოსავლით არს ნათლუხი. მუნ დის ნავთი, კიდესა მტკვრისასა, არამედ წყლის სიახლოვით მრავალი არ აიღების.

„აღმოსავლით ტფილისისა არს ლილო: არა არს მუნ ვენახნი და ხილნი მთობისაგან, და არს უმდინარო წყაროებითა, და ნაყოფიერებს მთურად. ტბანი არიან მცირენი და უთევზონი, მყვრითა (ბაყაყით) საფსე. სხდების წერო და ბატი მრავალი.

„ტფილისის ჩრდილოთ არს მინდორი დიდ-უბისა, რომელსა პირველ ეწოდა ცხენის-ტერფი. ტფილისიდან მცხეთამდე უწყლო, არამედ მოსავლიანი.

„კვალად ტფილისის ჩრდილოთ არს ლურჯ-მონასტერი, ეკლესია წმ. გიორგისა, უგუნბათო, დიდი, აწ

ხუცის სამარ. ვერესა ზედა არსხიდი დიდი ქვიტკირი-
სა; განა ვერე წყნეთამდე წალკოტითა შემკული და
მრავალნი. მის სამხრით არს ველი საბურთალოსა. ამას
შინა ყოფილა რუ ვერიდამ მოტანილი და აწ უმისოდ
უნაყოფო არს. მას ზეით არს ტბა ლისისა და მის და-
სავლით მთა სხალ-დიდისა, კეთილი აგარაკი და შვენ-
ერი ყოვლითა. ამის სამხრით ხეობა დიდმისა... არს წო-
დორეთამდე ვენახოვან-ხილიანი და მას ზეით მთებრი.
სამხრით არს ველი დიდი დიდმისა, უნაყოფო, არამედ
ბალახოვანი და ზამთარს იზრდების ცხვართა და ზრო-
ხათა სიმრავლენი. ნაქულბაქევს ზეით არს დევის-ნამუ-
ხლარი, — კლდე გაქრილი გზად. მას ზეით მუზად-
გვერდი. ვერე, რომელსაც წინად ერქვა სკვირეთის
მდინარე, გამოდის დიდგორის მთა. იგი ერთვის
მტკვარს ჩრდილოთ კერძ ტფილისისა და მის შესა-
რთაჲს ზედა არს ლოურჯმონასტერი. ეს სკვირეთის მდი-
ნარე არს კოჟრის ჩრდილოთ კერძ. ციხე აზეულასი
და აწ კოჟრისა არს თხემსა ზედა კლდისასა. ამ ციხის
სამხრით არს სასახლე მეფისა კოჟორი; აღაშენა 89
მეფემან როსტომ, უმეტეს 91 მეფემან გიორგიმ და 94
მეფემან ვახტანგ. დგებოდნენ ზაფხულს მეფენი.

„ტფილისის სამხრით არს კრწანისის გორა და მის
გალმართ ლოჭინის ხევი (ომანის ხევი), გამოღმართ
თელეთები, კუმისი და სხ. კუმისა არს დაბა დიდი,
ვენახოვანი, ლელვიანი, ბროწეულიანი, ხილიანი. ამის
მინდორსა შინა მოვალს ყოველნი თესლნი, ბრინჯ-
ბანბის გარდა; კანაფი უმუშაკოდ სცენდების. მტკვრის
კიდებედ არს ქალა ყურყუთა (აწ სოღანლულად წო-
დებული), ნაყოფიერი ყოვლითავე“...

ზევით შევნიშნეთ, რომ მეფე თეიმურაზმა და მთელმა მისმა სამეფომ თამარ დედოფლისათვის იკლავეს თხოუმეტი დღეო. ეს ორი კვირა რომ გავიდა, მეფემ განიძარცვა სამგლოვიარო ძაძა და შეირთო ცოლად ანახანუმი, ქერივი ქაიხოსრო ციციშვილისა, ასული ბეჟან იოთამისშვილისა, ნათესავი ანტონი პატრიარქისა, რომლის სასახლეშიაც იმყოფებოდა იგი. მემატიაწე ამბობს: „მიბრძანდა მეფე, ვითა ქორწილის წესი იყო, და წამოიყვანა პატრიარქის სახლით სახლსა დალიკოვანსა; ჰკრეს ქალთა, ნალარათა და სპილენძ-ქურთა, მორთვნეს ქალაქნი (ტფილისი) და უმეტეს სამყოფი მეფისა მოფარდაგნეს ოქსინოთა ოქრო ჭსოვილითა და მოაბრწყინვეს ყოველი ლამპრითა საბრწყინვალოთა, ისხდნენ მგოსანნი და აქებდნენ მეფეთ მეფეს თეიმურაზს; იყო ლხინი და განცხრომა რვასა დღესა და იყვნენ ქართველნი მწად ქართულთა ლხინთა გამოჩენისათვის; იყვნეს ყიზილბაშნიცა წვეულნი: ხანები, ათასისათენი და მოხელენი ხელმწიფისანი (ყაენისა), და მოსწონდათ ყოველი რივი და ლხინი ქართლისა. განსრულდა ქორწილი აგვისტოს (1746 წ.). ყაენმა გამოუგზავნა თეიმურაზს ქორწილის შემოსაწევრად ოქრო, ვერცხლი ანუ ღარი ურიცხვი (1746 წ.)

ამავე წელს ყაენმა დაიბარა ტფილისში მყოფი ყიზილბაშის ჯარი და მისდა სანაცვლოდ. გამოგზავნა 1000 ავღანი და თეიმურაზს შემოუთვალა: „ეს ავღანნი, როგორც ქართლის ჯარი, ვერც იმსახურეო“. (პაპუნა, გვ. 392—393).

ამავე წელს ყაენმა ნადირშამ ქართლ-კახეთს შემოაწერა ხარკად (არბაბი) 200,000 თუმანი და თანაც მეფეებს მოსწერა: „ეს თეთრი (ვერცხლის ფული) მზათ

დაიკირეთ 300,000 ყიზილბაშისთვისაო“. რადგან მრავალ ომებისა და უზომო ხარკების ძლევით საქართველო გადატაკებულიყო და ამ ფულის გამოტანა მეფეებს არ შეეძლოთ, ამიტომ ნადირშას უარი შეუთვალეს და თვითონ კი აიყარნენ და ქალაქიდგან ანანურ-მთიულეთს გადასახლდნენ, რადგან ყაენის შემოსევას მოელოდნენ, ხოლო „მის შიშით ირყეოდა მთელი ქვეყანა“. მეფეებს გაჰყვნენ პატრიარქი, ეპისკოპოსნი, ყოველნი სამღვდელიო დასნი, ქართველნი ყოველნი, რომელნიც „ქალაქსა შინა სახლდელად იდგნენ“; ქალაქის მელიქი ალაც აიყარა სახლით; აკრეთვე მოქალაქესა, რომელსა შეეძლო, უფროსი აიყარა და წავიდნენ ანანურს და ყოველნი თავადნი და მოქალაქენი თეიმურაზს ეახლნენ და მასთან დადგნენ (1747 წ.).

ეს ამბავი რომ მიუვიდა ყაენს, მწვავედ გაჯავრდა, ჯარები გამოუწია, გარნა გამარჯვების იმედი არა ჰქონდა, ამიტომ ლაშქარი უკანვე დააბრუნა, მეფეებს მოსწერა მიპატიებია არბაბიო, ქალაქს დაბრუნდით და ქვეყანას მოუარეთო, და ერეკლე მეფეც გამოემიგზავნე, და რასაც მაგის პირით შემოშითვლი, შეგისრულებო. ყველანი თავ-თავის ბინას დაბრუნდნენ. (პაპუნა, გვ. 395—397) და შემდეგ შვილის მაგიერ თვითონ თეიმურაზი წავიდა სპარსეთს (10 მაისს 1747 წ.). მეფე ვიდრე ყაზბინს ჩავიდოდა, სპარსეთში არეულობა მოხდა და ნადირშა მოკლა მისმავე ძმისწულმა აღილშამ, რომელიც თეიმურაზის სიძე იყო. თეიმურაზი ახალს ყაენს აღილშას ეწვია (1747 წ.).

ამ არეულობისაგამო თეიმურაზის ამბავი დიდხანს არ მოვიდა, ზოგს ეგონა იგი დაიდუბაო. ეს იყო მიზეზი, რომ ვახტანგის VI-ის ძმის იესეს შვილმა აბდუ-

ლა ბეგმა გამოაცხადა: „თუ თეიმურაზი აღარ დაბრუნ-
და, ქართლის მეფობა ჩემიაო“ და მიიმხრო მრავალი
ქართველობა და აგრეთვე ხანები და დიდძალის ჯარით
გამოვიდა თავის საბრძანებლოდან (სამშვილდიდგან), მო-
ვიდა კოდას. ქალაქის ციხის თავიც აღარ მიენდო
ერეკლეს, დაჯდა ციხეში და აღარ ჩამოვიდა ქალაქში
(პაპუნა, გვ. 405). აბდულაბეგმა თავისი ძმაც უსეინ-
ბეგი წამოიყვანა და მოადგა ტფილისს. ქალაქში ომის
მზადებას შეუდგნენ. ანტონი პატრიარქმა მთელის სამ-
ღვდელოთა დასით მოიღოცა ქალაქის ყველა ეკლეს-
სიანი, პარაკლისი გადაიხადა, მეფე, ერეკლე, ჯარი-
თურთ აკურთხა. ამის შემდეგ ერეკლეს ჯარის ერთი
ნაწილით ავიდა თაბორს და მეორე ნაწილი ერეკლეს
წინამძღოლობით ავიდა წავკისს. მტრის ჯარში იყო
ლეკის ჯარი, ავღანთა ჯარი, ყაზახისა და სხვა სახე-
ნოების ჯარები. ქალაქის ციხეს რომ მოადგნენ მტრე-
ბი, ქართველები ორივე მხრიდან მიესივნენ, შეიქმნა
ომი ფიცხელი და სასტიკი, ასე რომ „თოფის ხმისაგან
აღარა ისმოდა. რა და კომლისაგან ჯარი აღარ ჩნდა“.
მალე მტერი დამარცხდა, გაბრუნდა, გაიქცა, ქართვე-
ლებმა კაფვით სდიეს მათ, დახოცეს მრავალი, დააყ-
რვეინეს დროშები, ბარგი-ბარხანა (1748 წ. ლაზარო-
ბის წინა დღეს პარასკევს).

ამ ომსა და აბდულაბეგს ასე აგვიწერს ზეპირ-გარ-
დმოცემა:

შამშუღლან. შეიქმნა თოფითა და ჯანჯალათა:
უნდა ქალაქსა მაგადეკ, ამოვსოცო შამშადლათა!

ეს რომ ერეკლეშ გზაგო, გადახრუნდა საცაღითა.
ერეკლემ ხმალსა გაიგრა, საფრენი მოაძვინდო;
შავ ჩასხა მარჯვე ბაჭეხა, ესროლა ჩქარა-ჩქარა;
წაბრახსნება დაადევნა, თხუბავით დააღაღლა;
შარშან შეძმვრალა ჩარგვესა დღესაც არ გამოძმვრა-
ლა.

თუმცა აბდულაბეგმა ველარ გაბედა ქალაქზე გამო-
ლაშქრება, გარნა იგი კაცითა და სურსათით შეეწია
ამირ ასლანხანსა და ყაენის უფროს ძმას იბრეიმხანს,
რომელნიც უკუუდგნენ ადილშას და მოინდომეს ქარ-
თლისათვის თვისი ყმობა დაეკისრებინათ და რომელ-
თაც ტფილისის ციხისათვისათვის მოეწერათ: „ვინც
ჩვენი ერთგული ყმა არ იქნება, ციხეს ნუ მიანდობ-
თო“. ამ ამბავზე ციხიდან შექჰმნეს ზარბაზანთა სროლა,
შეიქმნა „შადლუხი“, ციხის კარებიც დაკეტეს, გაამაგ-
რეს მეტეხის ციხეც, ციხის მეიდანთან მტკვრიდან
კლდის უბნამდის სულ გააკრეს და საფრები შეჰკრეს.
ციხეშივე სპარსთ გარდა იყვნენ ბორჩალოსი და ბაიდრის
სულთნები, აბდულაბეგის შვილი აღასი, ყაზახისა და
ბორჩალოს ქეთხუდები ცოლ-შვილით.

ერეკლე ამ დროს სამშილდე-ბირთვისის ასალეზად
წასულიყო და ეომებოდა აბდულაბეგს. შეიტყო-რა
ტფილისის განდგომა, ქალაქს ჩამოვიდა, ფიცხლავ
გაარიგა საფრის კაცნი, ჯარი გუნდ-გუნდად გააწყო და
შეება მტერს. ცალკე ციხიდგან და ცალკე ქალაქიდგან
შეიქმნა ისეთი საზარელი სროლა „ყუმბარა-ზარბაზან-
თა“, რომ კომლისაგან ციხე აღარ ჩანდა, ხმისა და
ხრიალისაგან ქალაქი ირყეოდა. აბდულაბეგი სამშვილ-
დედან უგზავნიდა მეციხოვნეთ პურსა და ღვინოს. ომი
გაგრძელდა დიდხანს. ამ გაპირებულ დროს ერეკლეს
ულალატა ქალაქის მელიქმაც: „შესწამეს ქალაქის მე-

ლიქს აღას დალატი და ციხელების ლაპარაკი, დაიქირა იგი მეფემ, პატიმარჰყო ცოლ-შვილით აქალას, წაართვა მელიქობა და 1000 თუმანი ჯარიმა, გარნა ანტონი პატრიარქის შუამავლობით ისევ განათავისუფლა პატიმრობისაგან, და მელიქობა უბოძა პაპას. (პაპუნა, გვ. 409).

ომი თან-და-თან მწევრდებოდა: „ზარბაზანი და ყუნბარა ასე მოდიოდის ქალაქზე, ვითა ცეცხლი წვიმსო“; მეტეხის ზარბაზანს ესროდნენ მეფის სასახლესაც, გარნა ვერას „ავნებდიან მყოფთა ქალაქისათა“.

მეფემ გორილამ მოატანინა დიდი ზარბაზანი (2000 ლიტრის წონით), რომლის გასატენად უნდებოდა 10 ლიტრა ტყვია და ამის შესაფერი წამალი. ეს ზარბაზანი მიუმართეს მეტეხისა და თაბორის ციხეებს, მისი ყუნბარა, რასაც მოხვდებოდა, აქცევდა. და მუსრავედა, მის ხმისაგან ქალაქი ირყეოდა. თუმცა ამ ზარბაზანმა დიდად შეაძრწუნა ციხელები და დიდი ზარალიც მისცა, გარნა იგინი ისევ მედგრად იბრძოდნენ. ამიტომ ეს ზარბაზანი მეფემ წააღებინა სოღანლულს, მტკვარში გამოატანინა, თელეთზე შემოატარა და თაბორის მთაზე ამოატანინა. იქიდგან მოუმართეს იგი თაბორის ციხეს, იერიშის ჯარიც მოამზადეს, დაიწყეს სროლა და შემდეგ იერიშით მიესივნენ ციხეს, „გადაფრინდნენ“ მასში და აიღეს. მტერი შემუსრეს, მისი საქონელი იავარ-ჰყვეს. მეფემ დაასაჩუქრა თვისნი გმირნი, ხოლო ქალაქის ციხეში ჩააყენა თვისი ჯარი, ხოლო ციხესა და ქალაქს შორისი კედელი დაანგრია (1748 წ.).

ესრე განთავისუფლდა ეს ციხე და მასთან ქალაქი ტფილისიც სპარსთა დიდი ხნის ბატონობისაგან: 1616

წლიდან 1748 წლამდე ტფილისის ციხეში იდგნენ სპარსთა მეციხოვნენი და ამ დროს განმავლობაში მხოლოდ 12 წელიწადს (1723 წლიდან 1735 წლამდე) აქ უფლობდნენ ოსმალნი.

თავისუფლებით სტკებოდა ტფილისი 1748 წლიდან 1795 წლამდე, ე. ი. ალამაჰმადხანის შემოსევამდე.

ამ 47 წლის თავისუფლების ეამს (1748—1795) ტფილისი ისევ მოშენდა, გაიზარდა, გადიდდა, პოეზიკა. ქალაქი გამშვენდა სასახლეებითა და ბალ-ვენახებითა. გაიმართა აქ სასულიერო სემინარია, სამრევლო სკოლები, სტამბა, თეატრი; საფლურე (ზარაფხანა), ზაზინა, ჯაბახანა, ყუმბარა-ზარბაზნების ჩამოსასხმელი ქარხანა, სიძველეთა დასაცავი სახლი, ქარვასლები, საყდრები და სხ.

აქვე ვურთავთ იოსებ დელაპორტის მიერ შეკრებილ ცნობებს *) შესახებ ტფილისისა, სადაც იგი იყო 1768 წ.

„ტფილისი არა ვრცელი, გარნა ლამაზი ქალაქია. მასში ძალიან კარგი სახლებია—საერო სადგურები და მკვიდრთა სახლები, და, შემოიძლიან დავუმატო, პალატები. უკეთესნი კი უცილობლად ისინი არიან, რომელნიც მეფეს ეკუთვნიან. მეფის სასახლეები გაწყობილია მრავალის დარბაზებით, რომელთა ფანჯრები აქვთ მდინარის მხრივა და ვრცელ ბაღების მხრივ. სავაქრო მოედნები ქვით ნაშენია და სუფთად ინახება. საფრანგეთში, პირ-იქით, სავაქრო მოედნები აუშნოე-

*) იხ. ქ. ტფილისის სიძველეთ-აღწერა, პლ. იოსელიანისა, (რუსულ.) გვ. 274—275.

ბენ უკეთეს და უმთავრეს ქალაქებს. აბანოები ბევრი არ არის და მათ სატფურებს ამჯობინებენ. ეს სატფურები კამარიანებია და აშენებულია ქვით. სინათლე მათში ჩადის ზემოდგან. საბანელნი, რომლებშიაც ჩაწვებიან ხოლმე ადამიანნი, გაკეთებულია თლილის ქვით. ქართველთა სახლებში საკმაო სისუფთავეა. აქ არის ეკკლესიები: 13 მართლ-მადიდებელთა, 7 სომხისა და 1 კათოლიკეთა. საქართველო ისეთი ქვეყანაა, სადაც სცნოვრობუნ უმეტესის სიამოვნებით და მცირე ხარჯით. საქართველოში უხვად არის პური, ბალ-ბოსტნის მოსავალი და ხილი. პური და ხორცი ფრიად გემრიელია და მეტადრეკი ნადირის ხორცი. კასპიის ზღვა და მტკვარი, რომელიც მთელს ამ მხარეზე მიმდინარეობს, მოქარბებით იძლევიან ზღვისა და მდინარის თევზეულობას. აქაური ღორის ხორცი ძალიან გემრიელია. ტახიც ბევრია; მათი ხორცი ღორის ხორცზედაც უფრო გემრიელია. ღვინო მეტად კარგია და ხალხი არ იქნება, რომ ქართველზემეტს ღვინოს სვამდეს.

„აქაურ დედაკაცებზე უმშვენიერესი არა იქნება. განუცვიფრებლად მე ვერ ვუყურებდი მათ. ამ ქვეყანას შეიძლება ეწოდოს სიმშვენიერის სადგური. აქ შეიძლება შეხედეთ ულამაზო დედა-კაცს ისევე, ვითარცა სხვა ქვეყნებში სრულს ტურფას. ამისთანაებს აქ ყოველს ნაბიჯზე შეხედებით. მე, რასაკვირველია, არ ვაზვიადებ. ძნელია წარმოიდგინოთ ისეთი შნოიანი მოყვანილობა, სწორე ტანოვანობა, უაღმატებულესად საამური ქცევა და მიხრა-მოხრა, რომელიც მიჰნიჭებით ქართველ ქალებს. თქმულებაა, აქაურ ქალის საოცარი სილამაზე საფრხედ გაუხდაო მაჰმადს, რომ იგი

აქ მოსულიყო. ეს მშვენიერი ქართველი ქალები, თითქოს, იმიტომ ყოფილიყვნენ გაწენილები, რომ შეეყვარონ სხვებს და სიყვარული აღუგზნონ მათ. ძნელია უცქირო მათ და არ იგრძნო ვნება, როდესაც შეეწვევი მათს მორთულობას. საქართველოში არსებობს თავისუფალი მსჯელობა შესახებ რჯულისა. აქ არიან სომეხნი, ბერძენნი, ურიანი, ოსმალნი, სპარსნი, ინდოელნი, თათარნი, რუსნი და სხ. ევროპიელნი, გარნა სომეხნი ყველაზე მეტნი არიან. ქართველთა და სომეხთ შორის სუფევს სიმძულვარე, რომელიც წარმოსდგება მათის ზნეთა და ჩვეულებათა განსხვავებისა გამო.

„ტფილისში ასხმენ ზარბაზნებს, ზამბურაკებს და ყუმბარებს, გარნა ესენი ოსმალურზე მდარეა. ამზადებენ თოფის წამალსაც, გარნა ცუდს. უკეთესი ღვინო ქართველთა არის კახური, რომელიც არ ჩამოუვარდება „პონტაკს“.

დელაპორტი, როგორც ზემორე ითქვა, ძალიან აქებს მეფის სასახლეს. აი ამ სასახლის აღწერა პლატონ იოსელიანის სიტყვით. ერეკლე მეორის სასახლე ამშვენებდა ქალაქს მის გაოხრებამდე ალამაჰმადხანის მიერ (1795 წლამდე).

პლატონ იოსელიანი სწერს: *) „სასახლეს სახელდობრივ ჰქონდა სიგრძე 65 საჟენი. მისი საფუძველი აღმოყვანილი იყო მდინარის კლდიან ნაპირიდან აგურის სქელ კედლებად. პირველი, ბნელი სართული, დამყარებული კლდეზე, მთლად აგურის კამარა-გადავ-

*) ქ. ტფილისის სიძველეთ-აღწერა, გვ. 246—247.

ლებული იყო და ითვლებოდა სასახლის სარდაფადა და საყინულედ. მეორე სართულიც აგრეთვე იყო თაღებიან-კამაროვანი, მაღალ-ფანჯრებიანი აღმოსავლეთის მხრიდან და მისი კედლები გამშვენებულ იყო ლოკოკინებითა, ქვებითა, სარკეებითა და ხეების დახატულ რტოებითა. ამაში ინახებოდა სასახლის საუნჯე, ხალიჩები და სხ. და ერქვა მას საღარო. მესამე და უმთავრესი სართული დანიშნული იყო საცხოვრებლად მეფისა, დედოფლისა და მათის შვილებისა. ამაში დარბაზები და ოთახები იყვნენ 32. ერთს ამ დარბაზთაგანს ათბობდა ბუხარი. დარბაზებს, რომელნიც გადასცქეროდნენ მტკვარს, ჰქონდათ მაღალი ფანჯრები. ამ საღვურის აქეთ-იქით მხარეს მიდგმული იყო ორი სახლი, ოროლ სართულიანი და სარდაფებიანი. ყოველი ამათგანი შესდგებოდა 20 ოთახისაგან და მათში სცხოვრობდნენ დედათა და მამათა ამაღლა მეფისა და დედოფლისა. მეფის საჯინიბო მიდგმული იყო ჩრდილოეთ კედლის ბოლოს, რომელიც მიბჯენილი იყო მდინარის კლდოვან ნაპირზე.

სასახლის წინ, მოედნის შუაში, ამოყვანილი იყო შადრევანი მარმარილოს ქვით. წყალი მოტანილი იყო მილით წავკისის მთებიდან. წყალი ამოჴუზუხებდა მარმარილოსაგან გაკეთებულ ორის ლომის პირით და მით მოირწყოდა სასახლის ბაღები. თვით ბაღში, არა დიდს შენობაში, იყო აბანო გოგირდიანის წყლისა. ამ აბანოს წყალი მოდიოდა უმთავრეს ბაზარზე და სიონის ქუჩაზე თიხის მილებით ტფილისის მინერალურ წყლების საგროვებელიდან. აბანოს მთელი იატაკი მარმარილოს ქვებით იყო დაგებული.

„სასახლის სამხრეთით, რაოდენიმე საყენის სიშორეზედ, იყო ფულის საქრელი სახლი, რომელიც თვისის ფანჯრებით მდინარეს გადაჰყურებდა. იგი მთლად კამაროვან-თაღებიანი იყო და კამარებში ჰქონდა სარკმელები.

„ფულის საქრელ სასახლის დასავლეთით იყო ძველინდელი ეკლესია, გუმბათიანი, წმ. იოანე ნათლისმცემლისა. იგი დანგრეულ იქმნა 1824 წ. მისი ადგილი დღეს უკირავს სინოდის კანტორის სახლის ჩრდილოეთ ნაწილს. ამ ტაძრის გვერდით იყო ათ-ოთახიანი სასტამბო სახლი, სადაც 1709 წლიდგან იბეჭდებოდა ქართული თხზულებები,—სასულიერო და საერო, ხუცურადა და მხედრულად.

„მეფის სასახლის სამხრით აღმართული იყო სხვა სასახლე მეფის ვახტანგ VI, მარმარილოს კედლებიანი, მოვარაყებული, ლაჟვარდოვანი და მოსარკვევებული. ეს სასახლე დაანგრიეს ოსმალთ 1725 წ.

„კიდევ იქით სამხრეთისკენ მდინარის ნაპირას იყო შენობები—ქსენონი უცხოეთიდან მოსულ სტუმართა მისაღებად, და სხვა საოჯახო სახლები. სასახლის ახლოს აშენებული იყო მეჩითი გამაჰმადიანებულ მეფეთათვის. აქ ინახებოდა ყოველი ადგილობრივი სამუსიკო იარაღი. / „სასახლის წინ, მოედანზედ, იყო საყდარი ფულის კუთხის სახლად. იგი დანგრეულ იქმნა 1804 წ.

„ალაგი, რომელიც ეკირა სასახლესა და მის პირდაპირ მზრუნველობაში მყოფ შენობებს, მტკვრის პირ-პირ იყო სიგრიტით, დაახლოებით, 160 საჯენი“.

აქ აღწერილი სასახლე ის სასახლეა, რომელშიაც დიდის დიდებით შემოვიდა აღამალომედხანი 1795 წ., დიდად მოიწონა და, გაკვირვებულმა მისის სიმშვენიე-

რით, სთქვა: „სპარსეთის ხელმწიფე ვარ და ამისთანა სასახლე მეც არა მაქვსო“. *)

ტფილისში იყო აგრეთვე რამდენიმე სხვა სასახლეც, სახელდობრ სეიდაბათისა, მეფე იესესი, მეფის ძე დავითისა, მეფის ძე სვიმონისა, დარია დედოფლისა, გურია-სამეგრელოს მთავრებისა და სხ.

სეიდაბათის სასახლე იყო კალას ძირში, მაღლობზე; დელაპორტის სიტყვით (1768 წ.) „საამო იყო მისი გარემოცა და შიგნითი მორთულობაც. მთელი მისი მაღლობი დაყოფილი იყო ფოლორცებად, სადაც გადმოსჭეფდნენ ნაკადულები და გადიოდნენ მილები. ¹⁾ იგი დაანგრეს სპარსებმა 1795 წ. და ეხლა იმ ადგილას ბოტანიკური ბაღია ²⁾.

იესე მეფის სასახლე იყო აშენებული ძველს ნანგრევებზე, იქ, სადაც ეხლა ორბელიანთა სახლებია (მიხეილის ხილთან) და მათ წინ ალექსანდრეს ბაღი. იესეს სასახლეს ეკუთვნოდა ის ბაღიც, რომელსაც ეხლა ჰქვია „საინჟინერო ბაღი“. ამავე ბაღში ჰმარხია თვით იესე მეფეც. ³⁾

მეფის ძის სვიმონის სასახლე (1718 წ.) წმ. გიორგის ეკლესიითურთ გაოხრებულ იქმნა 1795 წ.; იგი განაახლა გიორგი მეფემ. ამავე სასახლეში მარიამ დედოფალმა მოჰკლა ლაზარევი და აქვე შეიპყრეს იგი

*) ა. ჯ.-თრბელაიანი. „მოამბე“ 1895 წ., № VIII, გვ. 161.

¹⁾ ზ. იოსელიანი. ქ. ტფილისის სიძველეთ-აღწერა, გვერდი 250.

²⁾ იქვე, გვ. 250

³⁾ იქვე, გვ. 251.

და წარგზავნეს რუსეთს. ⁴⁾ წმ. გიორგის ეკლესია („ქარის ეკლესია“ არქიელის მოედანთან) დღესაც არსებობს.

~~დარია დედოფლის~~ სასახლე იყო ავლაბარში, რომელიც შემდეგში შეისყიდა მიტროპოლიტმა თეოფილაქტემ და მასში მოათავსა სემინარია და სასულიერო სამრევლო სკოლები. 1821 წელს აქ დააარსეს ფერის-ცვალების მონასტერი.

გარნა ყველა ეს სასახლენი და თვით ტფილისიც გაოხრებულ იქმნა ყაენის აღმაჰმადხანისაგან 1795 წ.

უმთავრესი მიზეზი ტფილისის აოხრებისა სპარსთაგან ის იყო, რომ ერეკლე მეფემ უკუაგდო ყაენის „ვალიობა“ და რუსთა ხელმწიფის მფარველობა თავს იღვა. ზევითაც შევნიშნეთ, რომ ოსმალთა სულთანმა და ყაენმა მთელი საქართველო თვის შორის გაიყვესო (1636 წ.) და ყაენს ხვდა ამერეთიო და სულთანს იმერეთი და სამცხე. მას აქეთ ყაენები ნიშნავდნენ ამერეთის მეფეებს, გარნა ეს მეფენი ხშირად ეურჩებოდნენ ყაენებს და რუსეთის ხელმწიფეს სთხოვდნენ მფარველობასა და დახმარებას. თვით ვახტანგ VI ხომ თვინის სახლობითურთ რუსეთში გარდაიხვეწა. შემდეგ გამეფდა თეიმურაზ II და იგიც მფარველობის სათხოვნელად პეტერბურღს წავიდა და აშტარხანს მოკვდა. ერეკლემაც დიდი მეგობრობა გამოუცხადა რუსებს და ერთხანად მათი მხედრობა, რომელსაც ძლიერ უფრობოდნენ ყველა ყაენები, გადმოიყვანა საქართველოში (1769 წ.) და მანვე დასდო რუსეთთან ხელშეკრულობა (1783 წ. 24 ივლ.) და რუსის ხელმწიფის მფარველობა.

⁴⁾ იქვე, გვ. 251.

იტვირთა. ამ ხელშეკრულებამ ფრიად დააღონა სპარს-
ნი, რომელნიც ძველადგანვე თვის დამამხობელ ძლიერ-
ებას მოელოდნენ კავკასიონის ჩრდილოეთ მხრიდან;
გარნა იმ დროს სპარსეთი სუსტი იყო შინაურ ამბო-
ხებათა გამო. ხოლო ეს ამბოხება რომ მოისპო, სპარ-
სეთი დაწყნარდა და ყაენების ტახტი დაიჭირა აღა-
მაჰმადხანმა, სპარსთა ელჩები გამოეცხადნენ ერეკლე
მეფეს და სთხოვეს „რუსეთზე ხელი აიღეო“. *) გარნა ეს
ელჩები რუსეთის ერთმორწმუნეობისა და ძლიერების
მოიმედე, მეფემ უიმედოდ გაისტუმრა. 2) ყაენმა დიდ-
ძალი ჯარი შეჰკრიბა და ისევ ელჩების პირით შემო-
უთვალა ერეკლეს: 3) „რუსეთის ერთგულობაზე ხელი
აიღეო“. რუსების ერთმორწმუნეობასა და მფარველობა-
ზე დაიმედებულმა მეფემ ყაენის ელჩებს მოახსენა: „არამც
თუ მარტო აღამაჰმადხან თავის ჯარითა, — მთელი აზრ
ის ჯარები რომ მოვიდნენ ჩვენზე, მაშინაც ხელს ვერ
ამაღებინებენ რუსეთის ერთგულობაზედ“. 4) ყაენმა თვი-
სი ლაშქარი არეზზე გადმოიყვანა და მესამედ გამოუგ-
ზავნა ერეკლეს ელჩი და მოახსენა: „ეს არის არეზში
გამოველ და კიდევ ელჩი გამოუგზავნე და მეც თან მოვ-
დეგ ელჩსა. კარგი მეფე ხარ და შენი წახდენა არ მინ-
და, ოღონდ ის ჩემი სურვილი აღმისრულე და ამის და-
სარწმუნებლად ერთ-ერთი შენი შვილი და ერთი შენი
შვილიშვილი გამომიგზავნე მძევლად, მაშინვე გავტრი-
ალები და წავალ“. მეფემ პატიოსანი პირობა და ერთ

*) ა. ჯ. ორბელიანი „მოამბე“ 1895 წ. № VIII, გვ. 127.

2) იქვე, გვ. 127.

3) იქვე, გვ. 132.

4) იქვე, 132.

მორწმუნეობა არჩია, ელჩი დააქერინა და ტფილისში გამოგზავნა. *) ყაენი სწრაფის ნაბიჯით ტფილისისაკენ წამოვიდა.

რის იმედი ჰქონდა ერეკლე მეფეს, რომ უპასუხოდ სტოვებდა ძლიერის ყაენის შემოთვლილობას და აპატიმრებდა მისს ელჩს?

ქვეყნისათვის თავგადადებულსა, რაინდსა და ღვთისმოყვარე მეფეს, რომელიც უკვე 77 წლისა იყო, ეგონა, რომ მისნი მფარველნი უიმედოდ არ დასტოვებენ და მოაშველებენ 3,000 მეომარს,**) აგრეთვე მოვლენ 25,000 კარელნი, რომელნიც ის-ის იყო მეფეს შეურიგდნენ და შემწეობა აღუთქვეს, 16,000 ქიზიყელნი, 10,000 იმერეთიდან, 10,000 ქართლიდან, 10,000 ყაზახ-ბორჯალოდან;***) ამას გარდა 40,000 მეომარი მეფის ბრძანებით უნდა გამოსულიყო ფშავ-ხევსურეთიდან. 4) გარნა ეს ასრე არ მოხდა. ერეკლეს მოეშველა მხოლოდ იმერეთის მეფე სოლომონი 2,000 მეომრით და სხვა არავინ.

რა იყო ამის მიზეზი და რად გაუცრუვდა დამსახურებულება და მისი იმედები ღირსეულ მეფეს?

მეფემ თვის დამარცხებამდის არ იცოდა ანუ, უკედ

*) იქვე, 134. ბუტკოვი (ტომი მეორე, გვ. 137) ამბობს: „არეზს გამოსცილდა რა, ყაენმა ერეკლეს შემოუთვალა ჩემს მფარველობაში დარჩიო, თორემ საქართველოს შემოვესევით, დამემორჩილე და ფიცით აღმითქვი, რომ მომცემ იმოდენა ზარკს, რაოდენსაც ქართველთა მეფენი აძლევდნენ ყაენებს. გარნა ასრეთი შემოთვლილობა ერეკლემ უპასუხოდ დასტოვა“.

**) იქვე, გვ. 335.

***) ა. ჯ. -ორბელიანი, „მომბე“, 1895 წ. გვ. 131.

4) „მომბე“ 1895 წ., საქართველოს ისტორია გვ. 472.

ვსთქვათ, არ ეჯერებოდა, რომ მის გარემო გაჩენილიყო სხვა-და-სხვა წრე ქვებუდანა კაცებისა; ხოლო ამ ორპირ და ორგულ კაცებს, რომელთაც „ღმერთი სწამდათ და იმისი მტრები-კი იყვნენ; ძალა ერეკლეს მეფობისა უკვე მოეკლათ“, მეფემ-კი, როგორც ვსთქვიით, არ იცოდა ესა ქალაქის გაოხრებამდის.

რამ დაჰბადა ამ ქვებუდანა კაცების წრეები?—ა) შურმა, გაუტანლობამ და მტრობამ ძმათა შორის და პოლიტიკურად გაუწურთენელობამ და სახელმწიფო სარგებლობის გაუგებლობამ მათ მიერ, რომელნიც სამართველო საკვს ძლიერ ახლოს იდგნენ და ბ) შორსგანუქვრეტელობამ ერეკლესამ, რომელიც ვერ ამჩნევდა, ანუ, უკედ ვსთქვათ, ამჩნევდა, გარნა ჯეროვან ყურადღებას არ აქცევდა, თუ გარეშე მტერნი, მისდამი მეგობრად შემოჩენილნი, როგორ უთხრიდნენ მას სამარეს.

ვახტანგ VI რომ რუსეთში გადასახლდა, ქართლის ტახტი დაიჭირა თეიმურაზ II, კახეთის ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიამ, თუმცა-ღა ეს ტახტი ეკუთვნოდა ვახტანგის მემკვიდრეს ბაქარს და ამის შვილს ალექსანდრეს, რომელსაც რუსის მხედრობაში დიდი თანამდებობა ეჭირა. ამ ალექსანდრეს ქართლში ჰყვანდა მრავალი მომხრე და მათ შორის გივი (შაჰყულიხან) ამილახვარი, ბატონიშვილი აბდულაბეგ იესეს ძე და სხ. თვით ალექსანდრე ტრიალობდა დაღისტანსა, ადირბეიჯანსა, სპარსეთსა და იმერეთში და სცდილობდა ქართლის ტახტი დაეჭირა. ერეკლეს გადუდგნენ აგრეთვე ქსნისა და არაგვის ერისთვები, რომელნიც ერეკლემ დაამხო და მით უფრო გაიმრავლა შინაური მტრები. ყველა ესენი დაწანწალებდნენ შინა და გარედ და რევდენ ქვეყანას

და საშიშროებაში აგდებდნენ მას. ყველა ამას ზედ
დაემატა ისიც, რომ მოხუცებულმა ერეკლემ 16 მარტს
1794 წელს მთელი სამეფო საბატონიშვილობად და-
ჰყო და თავის შვილებს ჩააბარა. ცალკე საბატონიში-
ლობად შეიქმნენ ქიზიყი, კახეთი, თიანეთი, ღუშეთ-
მთიულეთი, ქსანი, გორი, სურამი, ყაზახ-ბორჩალო და
სხ. ყველა ბატონიშვილმა გაიჭინა თავისი ამაღა და
მიმდევრი და მეფურად მოეწყო. საერთო სამეფოზე ზრუნ-
ვა ყველამ დაივიწყა. მათ მიხედვით და მათ მიერვე გა-
ყოფილ-განაწილებული თავად-აზნაურობა აგრეთვე
ალარ ზრუნავდა საერთო სამშობლოსთვის, მას მხოლოდ
აწუხებდა საკუთარი კერძი და კუნჭული. დარია დე-
დოფალი, რომელიც, ბუტკოვის სიტყვით, *) განაგებ-
და საქართველოს, სცდილობდა ტახტის კანონიერი მე-
მკვიდრე (გიორგი ერეკლეს ძე) გადაეყენებინა და მე-
მკვიდრეობა დაემტკიცებინა თავის შვილის იულიონის-
თვის. და ამიტომაც დარია დედოფალი არა თუ არ
უფროსხოდა აღამაჰმადხანის შემოსევას, არამედ იმედიც
ჰქონდა, რომ თუ საქართველო ყაენის უფლობას და-
ემოარჩილებოდა, გიორგი ბატონიშვილის მემკვიდრეო-
ბა იულონზე გადავიდოდა. ხოლო თვით აღამაჰმადხანის
ჯაშუშებიც, რომელნიც ტფილისში იყვნენ, სცდილობ-
დნენ გაეძლიერებინათ მოსულვარება ბატონიშვილთა შო-
რის და თავის მხრივ შემწეობასა და ტახტს აღუთქვამ-
დნენ ამას, რომელიც უფრო ცხადად დაამტკიცებდა თავის
მემკვიდრეობის კანონიერობას. ²⁾

ყველა ამას ზედ დაემატა აგრეთვე აქაური მოწი-

*) ბუტკოვი, ტ. II, გვ. 336.

2) იქვე, გვ. 337.

ნავე სომეხების ლალატიც. ამათი მოთავე იყო ოსეთა
არღუთაშვილი, რომელიც რუსეთში იყო (და შემდეგ
 შეიქმნა ეგზიარქონის კათალიკოსად). ალექსანდრე ბატო-
 ნიშვილის შემდეგ საქართველოს უმთავრეს მტრად შე-
 იქმნა ეს იოსებ არღუთაშვილი, რომელსაც ტფილისის
 სომეხთა შორის ჰყვანდა ჩუმი დასი და აგენტები. ამათ
 კარგად იცოდნენ საქართველოს ავი და კარგი და სა-
 მფეო სახლის ვითარება და ბეჯითად, გარნა საიდუმ-
 ლოდ, მოქმედებდნენ ყველგან, საცა საჭირო იყო. ოსე-
 თა არღუთაშვილის უმთავრეს ჯაშუშად ითვლებოდა არ-
 ტემ არარაჰკი (არარაჰიანი) და მას ჰშველოდნენ მიმბა-
 ში სოლომონ (ოსეთა არღუთაშვილის ძმისწული), მის-
 კარბაში იოსებ ბებუთაშვილი, ქალაქის მელიქი დარ-
 ჩია ბებუთაშვილი, ამილახვარი ოსეთა ყორღანაშვილი,
 მდივანბეგი სულხან თუმანიშვილი, ამის ძმა მანუჩარ და
 სულხანისშვილი შიოშ, იოსებ და ავეტიქა შალბათაშვი-
 ლები*). ამათსავე განზრახვასა და მისწრაფებას ემსახუ-
 რებოდა მაშინდელი ეგზიარქონის კათალიკოსი დუკა,
რომელმაც აღამაჰმადხანს, საქართველოსკენ გამოლაშქ-
რებულს, მიართვა 100,000 მანათი სამხედრო სა-
ხარჯოდ**) და აგრეთვე ყარაბაღის სომეხთა მელიქები
მეჯუნნი და აბო. ამ მელიქებს რომ დიდი კავშირი
 ჰქონდათ ოსეთა არღუთაშვილთან, ეს სწანს იქიდგან,
 რომ ამ უკანასკნელმა შეადგინა ამ მელიქების ისტო-
 რია და წარუდგინა რუსის მთავრობას 1790 წ., ***)
 ე. ი. ორის წლის იმის შემდეგ, რაც მეჯუნმა და აბომ

*) ა. ჯ. ორბელიანი, მოამბე, 1895 წ., VIII, გვ. 122—123.

**) ბუტკოვი, ტ. II, გვ. 337.

***) იქვე, ტ. III, გვ. 220.

თვისი გარემოება შეატყობინეს გენერალს ტეკელ-
ლის. იგინი სწერენ გენერალს, რომ რუსთა და ქართ-
ველთა გამოლაშქრებამ განჯაზედ ჩვენში იმედები გა-
ნაღვიძაო, გარნა ბურნაშოვის დაბრუნებამ რუსეთს უკი-
დურესს მდგომარეობაში ჩაგვყარაო. თუმცა ჩვენ ძლივს
გამოვახწიეთ და თავსაფარი ვიპოვეთ ტფილისშიო
(1788 წ.), გარნა ჩვენი ცოლ-შვილი იქვე ყარაბაღში
დაგვრჩა ჩვენის მძვინვარე მტრის იბრეიმხანის ხელშიო. *)
აო ეს სულმდაბალი და გაიძვერა მეჯნური, რომელიც
ერეკლეს შემოფეხარა 1788 წელს და მის ფერხთა მტერა-
დაც არ მიაჩნდა თავი თვისი, ახლა, 1795 წელს ვენ-
კენისთვის, იგი მოუძღოდა აღამაჰმადხანის მოწინავე
ლაშქარს, რომელსაც შეეფეთა დავით ბატონიშვილი
გიორგის ძე და მოუკლა სარდალი. **)

მეფემ არა იცოდა-რა ამისთანა დიდის შეთქმულო-
ბისა და დაიმედებული, რომ დაბარებული ლაშქარი
დროზედ მოვა და იზრუნავს ქალაქის გამაგრებისათვის,
7000 მეომრით წავიდა სოღანლულს. გადიოდა დღეები
და მეშველი ჯარი არსად იყო. იულონი გორს იყო და
დაუჯდომელს არ იშორებდა, გიორგი ბატონიშვილი
სიღნაღში იჯდა თავის 4,000 გაწურთნულის ჯარით.
მაგრამ ეს ცოტაა კიდევ. სოღანლულში მყოფ მეფეს აც-
ნობეს, რომ ქალაქის მცხოვრებთა ნახევარი უკვე აი-
ყარაო; მეფე ძლიერ დაღონდა, გარნა მისი დაღონება
უფრო გაორკეცდა, როდესაც მეორე დღეს ნახა, რომ
მასთან მყოფი ქიზიყის სარდალი ზაქარია ანდრონიკა-
შვილი თავისის 2000 მეომრით ღამე გაპარულიყო, და-

1*) იქვე, გვ. 212.

**) იქვე, გვ. 259.

ეტაცა სამი ფარა ცხვარი და ქიზიყს წასულიყო.*) მი-
უზუნდავად ამისა მეფე ძლიერად შეება მტრის მოწინავე
ჯარს და სახელოვანად დაამარცხა იგი და დიდი ზიანი
მისცა. ერეკლეს ძლევამოსილებამ ისე გააოცა ყაენი,
რომ მან წარმოსთქვა: „როგორიც ქართველების ვაშ-
კაცობა გამეგონა, იმაზედ უკეთესნი ყოფილანო“. ასრე-
ვე ძლიერად დაამარცხეს მტრები ქართველებმა მეორე
და მესამე დღესაც. ყაენი შეშინდა და თადარიგი ნახა,
რომ აიყაროს და სპარსეთს წავიდეს.

ყველა ეს ამბები მოხდა პარასკევსა, შაბათსა, კვი-
რასა და ორშაბათს. ამავე ორშაბათ ღამეს არტემ არა-
რაციანმა ქალაქიდან გააპარა ყაენის ელჩი, რომელიც
ერეკლეს ჩაებარებინა მელიქის დარჩილა ბეზუთაშვილის-
თვის თელეთებზე გადიყვანა, მიაკილა ყაენის ბანაკამ-
დე და თვითონ ისევ შემოიპარა ქალაქში. ელჩმა უამ-
ბო ტფილისის უნუგეშო მდგომარეობა, ერეკლეს ჯა-
რის სიმცირე და ქალაქის გაუმადრებლობა. ასაყრელა-
და და დასაბრუნებლად გამზადებული ყაენი შემოტ-
რიალდა და ქალაქისკენ წამოვიდა (11 ენკენისთვის.)
ერეკლემაც გამოსწია ქალაქისკენ და კრწანისის ვიწ-
როები ჩაახერგინა. დღე იყო ნისლიანი. ქალაქში მო-
ვიდა ამბავი, ერეკლე მეფე საშინლად დაამარცხესო.
სოლომონ მეფე, რომელიც ერეკლეს წინააღმდეგე გა-
მოეგზავნა ტფილისს, აიყარა და იმერეთისკენ წავიდა.
დავით ბატონიშვილი, რომელიც ტფილისის გორებზე,
სოლოლაკის თავს, ტაბახმელისკენ, იდგა 400 კაცითა
და 4 ზარბაზნით, აგრეთვე აიყარა და კახეთისკენ წა-
ვიდა. ყიზილბაშის ერთმა დასტამ ტაბახმელისკენ გა-

*) ჟ.-თრებულანა, მთაბე, 1895 წ., VIII, გვ. 137.

მოსწია, რომ გზა შეუკრას მეფეს. კრწანისის ვიწროებ-
ში ქართველები დაერივნენ ყიზილბაშებს, დახოცეს
მრავალი და თვითონაც ზედ შეაკედნენ მათ. მეფეს დარ-
ჩა მხოლოდ 300 კაცი. აბანოებთან რომ ჩამოვიდნენ
მეფე და მისი 300 მეომარი, აბანოებისავე მაღლობზე
გამოწნდნენ სპარსთა დასტები, რომელთაც შემოტევა
უნდოდათ, მაგრამ ციხიდგან ზარბაზნები დაუშინეს და
შეაყენეს იგინი. მეფემ გამოახწია მტრებს და ქალაქის-
კენ გამოსწია. გარნა იგი ერთგულმა ყმებმა შეაყენეს
აელაბრის ხიდთან და საგურამოსკენ წასვლა ურჩიეს.
მეფემ გაქუსლა ცხენი, გარნა, ხიდის შუას რომ მიაღ-
წია, შემოატრიალა ცხენი უკანვე და დაიძრა: „ნეტა
სად მივდივარ? წავალ და მეც იემ შვილებთან მოვკ-
დები ამ ქალაქის ხალხში და იმათ ვნებას მე ვერა ვნა-
ხავ“. მაგრამ ივანე მუხრანბატონმა ცხენის ჯილავს ხე-
ლი უტაცა, გამოატრიალა, იქით-აქედგანაც მივარდნენ
ბატონიშვილები აღმასხან და ივანე, ცხენსაც ქიზიყის
მოურავმა მათრახი დაუკრა და საჩქაროდ გაარბენი-
ნეს გულმოკლული ერეკლე მეფე. მაზითის ძირში რომ
მივიდა მეფე, ქალაქიდგან, რომელიც უკვე აეღო ^{მე}შე-
ფუხე (12 ენკენ.), დიდის ვაების ხმა მიესმა. მეფემ შე-
აყენა ცხენი და მწარედ მოთქმა იწყო:

ოჰ ღმერთო, რასა ვხედავ და ან რა მესმის... ნაცუ-
ლად თქვენის სიხარულისა, დღეს საშინელება ტრია-
ლებს თქვენზე, ნაცვლად თქვენის უჯავრელის სიმღე-
რისა. დღეს თქვენი მწარე ტირილი ზეცაში ღაღადებს,

ნაცვლად თქვენის მხიარულის საკრავებისა, დღეს ატადის კალოს ხმა მესმის თქვენზედ მოსული; რამთენი თმა-გაწეწილი დედანი და ქალნი წვიან და კვიან ეხლა, ის ხმა შენ არ გესმის, ღმერთო! რამდენი კაცნი ყელ-გამოკრილი ეკრებიან ეხლა, ამავს ვერა ხედავ, ღმერთო? ჩემო ძმებო, ჩემო შვილებო, ჩემო მეგობრებო, ჩემო ამხანაგებო, ჩემო საყვარლებო და ჩემო სსსურველნო! მე თქვენთვის უნდა მომკვდარვიყავ და თქვენ ჩემთვის იხოცებით. აბა რილას მეფე ვარ, რით დაგიფარეთ?

მეფე რომ ასე მოსთქვამს, დანარჩენნი ქართველები უკან უდგნენ და ცრემლით იღვრებოდნენ. ივანე მუხრან-ბატონი ეხვეწებოდა მეფეს დაჰუმებულებო, გარნა იგი კვლავ მოსთქვამდა:

— რაც განძრახვა მქონდა, იმ დაწყობილებით რომ დაემარცხებულებოდა, ვიტყვით, ღმერთმა არ ინებაო და ასე შეაწუხებელი აღარ იქნებოდა. რატომ ღმერთმა გუშინვე ჩემი თავი ომში არ მოაკვლევინა და ეს საშინელი უბედურება მაქვენა? რა კარგი ბედნიერი სიკვდილი იქნებოდა ჩემთვის! არ ვეცი, ეს ამისთანა უსვინიდიო ღალატი საიდგან რა უნდა იყოს, ვფიქრობ და ვერა გამიგია-რა?

მეფე იმ ღამეს საგურამოში დარჩა და მეორე დღეს ავიდა ანანურს და იქიდან ბატატანთკარს, საცა დედოფალი დარია იყო შეხიზნული. მეორე დღეს აქედგან აიყარნენ და ბურდალიანთ კარს ავიდნენ.

აღმაჰმად-ხანმა პირველად მეფის სასახლე ნახა, გაუკვირდა, რომ ქართველთა მეფეს ეს როგორი მშვენიერი სახლი ჰქონიაო. შემდეგ გაძარცვა იგი და დაწვევინა. თვითონ კი წავიდა და „სამშაბათის აბანოში“

იბანა, გამოვიდა და სოღანლულს წავიდა. უღმობელმა ყაენმა გაანადგურებინა და გააძარცვინა ქალაქი, დაატყვევებინა და ანუ გააუღეტინა ხალხი. შემდეგ ბრძანა: საქართველოზედ თარეში წავიდესო. ყიზილბაშნი შეესივნენ ქართლს, იარეს ტირიფონამდის, აიკლეს და მიგოხ-მოგოხეს სოფლები, რომელთა მკვიდრნი მთებში შეხიზნულიყვნენ. შემდეგ დაბრუნდნენ და მივიდნენ სოღანლულს. კახეთი გადარჩა. სპარსნი ლილოს არ გასცილებიან. ქვეყანა არბიეს ცხრა დღეს და შემდეგ ყაენი აიყარა, რადგან ერეკლეს შიში ჰქონდა, და წავიდა სპარსეთს.

ერეკლემ თვისი სახლობა თელავს გადაიყვანა და ტფილისს ჩამოვიდა. შემოფანტული ხალხი შემოაპკრიბა, დააბანაკა და ნუგეშსცა. მალე ქალაქი მოჯოზინდა, ტყვეები გამოსყიდულ იქმნენ. *)

ბჳილისის აღება

(მესტირული ლექსი)

ნეტარ ქება როგორ ითქმის ამ თბილას ქალაქისათ:
სამთარი არის ბრადისა, სავსეული ზურმუხტისათ;
გარს ახვევია ბადები, ჩარხი უბრუნავს წყლისათ,
შიგ წისქვილები უბრუნავს, გარ-შემოუელის წყალათ;

*) იხ. ა) ა. ჯ. ორბელიანი, „მოამბე“, 1895 წ., № VIII; ბუტკოვი, ტ. II და III; არქეოგრაფიულ კომისიის აქტები, ტ. I და II; თეიმურაზ ბატონიშვილი, „ივერია“ (1891 წ., №№ ები 51—55), „საქართველოს ისტორია“ მ. ჯანაშვილისა, გვ. 470—472; ვ. იოსელიანი, Очерки истории Грузии, გვ. 21—22.

ქალაქში აბანოები ბადალი ხმელეთისაო,
 ძირიდან აშენებული აუზები არს ქვისაო,
 მადლიდან გადაჭედელი წითელი აგურისაო,
 გვერდიდან ფანჯარაები სანათურია მზისაო,
 ვინც შევა აგრევე გასდის, როგორც თოვლია მთისაო,
 ქალი და რძალი გამოდის, ვითა ევაჟალი ხისაო;
 ღუქნები ბევრი დამართეს, სასხდომი ბაულებისაო,
 ქვეშ ქუჩები დაატანეს, სარბენი არა გზისაო,
 წინ ნათხარი ორმოები, ნაკები სარდაფისაო;
 ხოის ლანჩი ბევრია და ფარჩა ბეზირგნისაო,
 საუდარიც ბევრი ააკეს ამ თეთრი ქვითაირისაო,
 ხატი და ჭვარი შიგ არის, სალოცავია ღვთისაო,
 ბერი და მღვდელი ამდენი, როგორც რომ წვიმა წყლისაო;
 საზინაებია აწყევია, მოჭრილი თამაზ ხნისაო; *)

ერეკლე ბატონი იჯდა, ბადალი ხმელეთისაო,
 ასტირდა ცა და ქვეყანა: მისთვის არ მოდის დარია,
 ხოჯახანი **) წამოვიდა, თერნიდამ მომავალია,
 ამდენი ჭარი მოუდის, არ გადასწვდება თვალია,
 შიგ და შიგ სარდალი მასცა, მან-კი აართო მხარია;
 შუშის ხან წიგნი დასწერა, ერეკლეს გაუგზავნეა,
 თავადება დაერჩივენ, ერთად მოაბან მხარია;
 საუდრიდან გამოასვენეს ის დიდა ძელა ჭვარია,
 ზოგი მოუკლავს ტყეიასა, ზოგი მაწას შეუჭამია,
 ურჯულოს ხელში ნუ ჩაკვერი, ისევ შენ მოგვეხმარეა,
 წინ ერეკლეს გამოუძღვნენ, ვითომ ირემი ხარია,
 ასე მოჭქონდა ღაზღაზა, ვით საომარი ხმალია,
 თუშეთში რომ შემოვიდა, ცხენს მოიგოტკებს ნელაო,

*) თამაზხანი, იგივე ნადირშა.

**) ხოჯახანი, იგივე აღაპაჰმადხანი.

ღაჟდა და წიგნი დასწერა
„ეს რუს ხელმწიფეს მიმირთვით, მან გადიკითხოს ნელაო,
„ხოჯასანი ჩამოვიდა, ქალაქი შეამტერაო,
მე აქეთკენ მომაქცია, ისევ მიშველე შენაო“.
გადიკითხა რუს ხელმწიფემ, შუბლზედ დაიდვა სელია:
„ეაი შენ თბილის ქალაქო, რა ძნელი საქმე ჰქენია,
საზინაები დაჰყარე და ოქროები ბევრია.
იანარლებს დამიძასეთ, ჯარი შევეუაროთ ბევრია,
ზოგა ბოლოზედ წავიდეთ, დაუმონათ მტერია,
ზოგა დარბანზედ გავიდეთ, ორად გავაწოთ კეშია,
ხოჯასანი დავიჭიროთ, ძაღლივით დავსჭრათ ეგელია,
ქალაქი დავიმორჩილოთ, სულ საქართველო ჩეენია“.
ეს ამისი გამომოქმელი სიტუევების ჩამომთაულებლია,
ეველანი ერთად დაგლოცოსთ, რაც ქვეყანაზედ ღვდელია,
მისი მადლი შეგეწიოსთ მცხეთას რომ ხატი სვენაა.

—

ბრძოლა თბილის-კრწანისში

(ლექსიდამ „ბედი ქართლისა“).

...ბატონს თვის ჯარი კრწანისის მინდვრად
დაეხანაკა სპარსთაჲს სამრად;
ზატარა კასი აღამაჰმადსანს
უზირებს შებმას ძლიერს, რისხვიანს.

ამ დროს გამოჩნდა სამსრით მტერა...

დაჰკრეს ნადარა, გულნი შესარა,
და მტერთ სამრად ჯარნი შეჰყარა.
ხმა ნადარისა, ეს ხმა ბრძოლისა
ვით არ აღგანთებს, გმირო ქართლისა!
მხდალსა განამხნევს, მხნეს განადვილებს
და მიჯნურსაცა სულს შეუშფოთებს!

შეეშენათ, მწარე, ძლიერი ომი:
 ვითა ნადირსა მშვიერი ღომი,
 ეკვეთენ სწარსთა ივერთ მსედარნი
 და მტკვარსა შერთეს სასხლას ღვარნი!
 ორნივ იბრძვიან გამწარებულნი,
 ორნივ ომებში გაქცეებულნი;
 თამაზ ენისელთ, მოურავის ქე
 და იოანე კასთ-აბაშიძე
 განუმტკიცებდენ მკლავთა ქართველთა;
 მეფის ირაკლის ღვაწლი ეოველთა
 შთაუდგამს სუფსა ვაჟკაცობისას, —
 მაინც ვერ ჰხედდენ ბოლოს ბრძოლისას.
 რა ნახეს ქართველთ გაჭირდა საქმე,
 მეის ჩაიკეცეს ქუდები თურმე,
 ხრმალს სელი იკრეს მამა-ზაზურად
 და დაერივნენ თავისებურად.

ბინდმა გაჰყარა მებრძოლნი მტერნი;
 გამარჯვებულნი დარჩნენ ივერნი;
 მაგრამ რა მეოვე ჯარსა უეურებს,
 მას გამარჯვება არღა ახარებს:
 ძვირად დაუჯდა იგი ირაკლის!
 მრავალთ ემაწეილ-ეცო, ნუგეშთა ქართლას,
 დასდევს აქ თავი მამულისათვის

მეფემ უბრძანა თუისით მოსეულთ:
 „გვიჯობს, რომ ასლავ ქალაქს მივიქცეო
 და ციხე ჩვენა მჭსწრაფელ გავამაგროთ,
 თვარემ სკაღ სამხნით ვერა გავაწყოთ;
 აღმაჴმადსან რა აქა გენახავს,
 ხომ იცით, ჯარი დიდ-ძალი ახლავს,
 და, იქნება, რომ ციხეში დავსვდეთ,

ჩვენის ძალისა ფიქრი მიეცეთ“...

ეველა ეოანსმა ამაში შეუგეს,
ქალაქს მოიქცნენ იმავე ღამეს
და მჭსწრაფელ ზღუდენი ნარიყალისა
ექმნათ საჭურად ჯართა ქართველისა!

გათენდა დილა შიისა აღმოსვლად,
მაგრამ მნათობმან შექისა ნაცვლად
ბნელი *) მოჭფინა ტფილისის არეს.
აღამაჰმადსან მოადგა ციხეს;

სამი დღე და ღამ ადგა მას ჯარით,
მაგრამ ვერა-რა ავნო ვერსაით.
დაღონდა სპარსთა მეფე ბორგენილი
და, თურმე, ეოვლით იმედ მიხდილი
ქართლიდგან წასულას დაჰპირებდა...

მაგრამ იუდა ჟამს ეძიებდა!

აჰა მან იგი აწ მოიხელთა

და მუხთაღისა ანკართა სეღთა

აჰყარეს მამულს სიმტკიცის ბჰენი.

მან მტერთი უმსხვერპლა თვისნი მოჰმენი!

სცნა რა ირაკლიმ ესე მუხთლობა,

მოემეთა თვისთა ესდენ დამცრობა,

მუისვე აღენთო ხელმწიფე გული,

მტერსედ ამაჟად გამსადებული!

მაგრამ ცუდ იყო ეოველი ღონე:

აღამაჰმადსან, კვლავ თავ-მოწონე,

შემოეპარა ციხისა კართა

და მოეგლინა მსწრაფელ ქართველთ ჯართა...

*) მოღრუბლული და ნისლიანი დღე იყო 11 სექტემბერს,

ერეკლემ ამის შემდეგაც საჭიროდ არა სცნო სამხედრო სამართლით გაესამართლებინა ქვეყნის ორგულნი და მოღალატენი! ასეთი წინ-დაუხედაობა ხელმწიფე კაცისა სწორედ გასაოცარია! ნუ თუ არარატიანისთანა ვერაგი კაცები კიდევ საცოცხლებელნი იყვნენ, და ისიც მისთვის, რომ ეწერათ ყალბი ისტორიები და მათივე შემნდობელი მეფე გამოეყვანათ ქვეყნის მოღალატედ, რომ ამ სულგრძელ მეფისათვის წამოესხათ ცხვრის ტყაპუკი და ანანურის ტაძარში მასთან დაესკუპებინათ მისი ღვაწლმოსილი ამაღა კი არა, არამედ იგივე გაიძვერა და მატყუარა არტემა!....

განისვენა ერეკლემ (11 იანვ. 1798 წ.) და მის შვილების ქიშპობამ ბოლო მოუღო საქართველოს. ამერეთი შეუერთდა რუსეთს (18 ნოემბ. 1800 წ.)...

61,000 მეკომურიო, ხოლო აღა მაჰმად-ხანის მიერ ქალაქის გაოხრების შემდეგ კი დარჩა მხოლოდ 35,000 მეკომურამდეო, ხოლო დავით ბატონიშვილის თქმით სპარსთა წაასხეს ტყვედ 10,000 სულიო და ქალაქებში დარჩა 3,000. ქალაქის აოხრებამდის აქ იყო 4,000 სახლი, 1803 წელს კი 2,700—3,000-მდეო და მათში 30,000 სულიო.

ვიდრე მოვიყვანდეთ ცნობას ახალ მმართველობის დადგენის შესახებ, საჭიროა გავიცნოთ იმ დროინდელი შინაური ყოფა-მდგომარეობა მთელის ქვეყნისა და ტფილისისა.

1801 წელს ლაზარევი თავის მოხსენებაში ამბობს, რომ ამერეთში (ქართლსა და კახეთში) იყო 40,000 მეკომურიო და თითო კომლი შესდგებოდა 6 სულისაგანო¹⁾. მაშასადამე ამ დროს ამერეთში უნდა ყოფილიყო 240,000 სული. 1783 წელს კი ბუტკოვის ანგარიშით (ტ. II გვ. 340, ტ. III, გვ. 177, 260) ამერეთში იყო 61,000 მეკომური. თუ ყოველი კომლი ისევ 6 სულად ჩავადგეთ, გამოვა, რომ 1783 წელს ამერეთში ყოფილა 366,000 სული.

ერი იყოფებოდა შემდეგ წოდებად: სამეფო სახლი (50 სული), თავად აზნაურობა, მეფის აზნაურობა, თავადთა აზნაურობა, ვაქარნი, მოქალაქენი, სამღვდელოება, გლეხოზა²⁾.

თავადთა ჰქონდათ უფლება მიეღოთ უპირველესი თანამდებობა სახელმწიფოს გამგეობაში მემკვიდრეობით და ჰყოლოდათ საკუთარი აზნაურები. მეფის აზნაურობა მის ამაღლას შეადგენდა და მათ ეძლეოდათ ათასისთავობა და ასისტაობა. თავადის აზნაურები შეადგენდნ თავადის ამაღლას და ლაშქრობის დროს მის ხელქვეშ იყვნენ.³⁾ ვაქარებს ჰქონდათ უფლება მიეღოთ თანამდებობა მეფის სასახლეში. იგინი და მეფის აზნაურნი თანასწორნი იყვნენ. ვაქარნი და მოქალაქენი უმეტეს ნაწილად სომეხნი იყვნენ

1) Собр. матер. для ист. Тифл. губ. гв. 9, 15.

2) იქვე გვ. 9.

3) იქვე გვ. 10

სასულიერო წოდებაში შესვლის ნება ჰქონდა ყველას, და სასულიერო წოდებაში შერაცხილ თავად-აზნაურს ამასთანავე რჩებოდა ის უფლებაც, რომელიც ჰქონდა საერო წოდებაში მყოფობის დროს. ყველა მონასტერს ჰქონდა თვისი სოფლები და ჰყვანდა თვისნი ქვეშევრდომნი. ხელოსნები დაყოფილიყვნენ ამქრებად და ჰქონდათ ნება დასახლებულიყვნენ ქალაქებში. გლეხები ყმებად ითვლებოდნენ და როგორც ვახტანგ მეფის სამართალი ამბობს, გლეხის „სულის გარდა, ყველა ეკუთვნოდა ბატონს“.

1801 წელს მოხდენილ ანგარიშით მეფის ყოველწლიური შემოსავალი იყო: თათრებზე დადგენილი „მახტა“ 3,500 მან., „მახტა“ ტფილისიდან 4,000 მან., ამას გარდა ტფილისისა და გორის ვაჭარნი, მოქალაქენი და ხელოსანნი ხდილობდნენ: ცოლოსანნი 1 მ. და 20 კაპ. და უცოლონი 60 კაპ., ხიზანთაგან, რომელნიც განბნეულ იყვნენ სხვა და სხვა სოფლებში, იკრიბებოდა 6 ფუთი ხორბალი ყოველ მეკომურისაგან; დამნაშავეებს, ცემატყების მაგიერ, მეფე ახდევინებდა ჯარიმას. „სურსათი“ თათართაგან 8,250 მ. და თავადთა და სამღვდელთათა სოფელთაგან 6 ფუთი ხორბალი მეკომურისაგან; ოჯახი რომ იყრებოდა, მეფეს აძლევდა $\frac{1}{20}$ ნაწილს თავის ქონებისას.

უქანასკნელ წლების შემოსავალი: შემოტანილ საქონლიდან საპალნობით ციხისთავისათვის 100 მან., გორიდან გატანილ და გორში შემოტანილ საქონლიდან (მარილზე, თევზზე, სასწორზე, ღვინოზე, არაყზე და ყასბებზე) 1,100 მან., კახეთიდან იმავე საგნებზე 1900 მან.; ერთდროული მახტა პურითა და ფულით, რომელსაც ხდილობდნენ ტფილისი და თათრები, 35000 მან.; -სურსათი ყაზახიდან, შამშადილიდან, ბორჩალოდან, ბამბაკიდან, შულავერიდან 8,350

მან.; ტფილისიდან 13,200 მან., ბაჟი თამბაქოზედ მთელს ამერეთში 5000 მ., ტფილისში ნაქსოვ ბამბის ტილოზედ ღამლის დასასმელი 3,850 მ., ტფილისში შიტანილ თევზსა და ხიზილალაზედ 1,050 მ., ტფილისის სასწორი 700 მ. ტფილისში მოტანილ ღვინო-არაყზე 3,300 მ., ტფილისის ყაბებზე 3,100 მ., სპილენძის მადნები 10,050 მ., ენდრო 2,300 მ., ტფილისში შიტანილ ტივზე 120 მ., ღუქნებზე ადგილის ბაჟი 120 მ., ადგილებზე, რომელნიც ეკუთვნოდნენ ციხეს და რომელზედაც დასახლებული იყვნენ მცხოვრებნი 120 მან. *)

ამას გარდა ცალკე შემოსავალი ჰქონდათ თავადებსა, ბატონიშვილთა და დედოფლებს.

როგორც უკვე ვსთქვით; 1801 წელს ამერეთში იყო 50 სული; რომელნიც ეკუთვნოდნენ მეფის გვარჯულობას. ყველა ესენი სცხოვრობდნენ თავისი ყმებისაგან აღებულ შემოსავლით, და ამას გარდა ჰქონდათ საბატონიშვილოები. 1803 წლის ცნობილ დარია დედოფალს ჰყვანდა 299 მეკომური (1311 სული) ყმა, რომელთაგან შემოსდიოდა ყოველ წლივ 1495 მან.; მარიამ დედოფალს ჰყვანდა 295 მეკომური (1556 სული) ყმა და შემოსდიოდა 3,366 მ., ვახტანგ ერეკლეს ძეს 2061 მეკომური (12815 სული) და

*) 1784 წელს საქართველოში მოგზაურობდნენ ფრანგთა მოგზაურნი, რომელთაც ჰშველოდა ნემეცი იაკობ რეინექსი. იგი მსახურებდა ერეკლე მეფესთან. ეს ფრანგთა მოგზაურნი ერეკლეს შემოსავალს ანგარიშობენ 26,950 გირვანქა სტერილინგად, ხოლო რეინექსის ჩვენებით ერეკლეს შემოსდიოდა: ხარკიდან (ყოველს მეკომურზე) 610,000 მან., უცხო ქვეყნების მოვაჭრეთა საქონლის ბაჟიდან 25,000 მან., მადნებიდან ყოველ წლივ 60,000 მან. ვერცხლი; მადნებიდან ოქრო — 3,200 მან.; ხარკი ერევნიდან 15,000 მ და სულ 713,000 მან. (იხ. Нов, Очерк, № 3072);

შემოსდიოდა 5,252 მ. და 85 კაპ., იოანე გიორგის ძეს 953 მეკომური (6297 ს.) და შემოსდიოდა 1571 მან., მემკვიდრეს დავით გიორგის ძეს 391 მეკომური (1564 ს.) და შემოსდიოდა 3520 მ., ბაგრატ გიორგის ძეს 295 მეკომური (1510 ს.) და შემოსავალი 1892 მან., იოანეს 295 მეკომური (1743 ს.) და შემოსავალი 916 მან., ალექსანდრე ერეკლეს ძეს 214 მეკომური (1034 ს.) და შემოსავალი 1630 მან., ფარნაოზს 18 მეკომური (196 ს.) და 230 მან. შემოსავალი, თეიმურაზ გიორგის ძეს 41 მეკომური (229 ს.) და 300 მან. შემოსავალი, და კიდევ დავით გიორგის ძეს 21 მეკომური (296 ს.) და 248 მან. შემოსავალი; და საერთოდ ყველას 4883 მეკომური (28,408 ს.) და შემოსავალი 20,351 მან., მაშასადამე ყოველი მეკომური ხდილობდა 4 მ. და 17 კაპ., ხოლო ყოველი სული 72 კაპ.,*)

20 ივნისს 1811 წელს იმპერატორ ალექსანდრეს მიერ ხელმოწერილ სინოდის მოხსენებიდან**) სჩანს, რომ საქართველოში (ამერეთში) არის 13 ეპარქია, 799 ეკკლესია, 746 მღვდელი, 146 მთავარი, 661 დიაკვანი, 6 არქიმანდრიტი, 75 ბერი, 2,218 მეკომური ეკკლესიის კუთვნილი გლეხობა და ამას გარდა 9 საარქიმანდრიტო კუთვნილი გლეხობა 637 მეკომური, საეკლესიო აზნაურობის კუთვნილი გლეხობა—470 ოჯახი, და უკანასკნელ 470 ოჯახ გლეხობის გარდა დანაშთენ მოკმეთაგან ეკკლესიას დაახლოვებით შემოსდის (სურსათი, ღალა, მახტა და კუ-

*) იხ. Сборн. матер. для опис. Тифл. губ. გვ. 13—14.

**) იხ. Всенародный докладъ Синода Великому Государю, Императору и Самодержцу Всероссийскому (წერა-კითხვის ბიბლიოთ. № 36).

ლუხი): ეპარქიებს — 96,360 მან. და საარქიმანდრიტოებს 13,224 მ. და სულ 39,584 მ.

8 მაისს 1802 წელს შეუდგნენ ახალის მთავრობის განწყობას საქართველოში *) (ამერეთში), რომელიც ამიერიდგან უნდა წოდებულიყო „საქართველოს გუბერნიად“ და გაყოფილიყო მაზრებად: გორისა, დუშეთისა, ლორისა, თელავისა და სიღნაღისა. დანიშნულ იქმნენ მთავარ მართებელი და მმართველი, საქართველოს უმაღლესი მმართველობა, რომლის ადგილ-სამყოფად გახდა ტფილისი.

საქართველოს უმაღლესი მმართველობა შესდგა 4 ექსპედიციისაგან: აღმასრულებელ საქმეთა, სახელმწიფო და სამეურნეო საქმეთა, სასისხლო საქმეთა და სამოქალაქო საქმეთა. ყველა ამ დაწესებულებაში დანიშნულ იქმნენ რუსთა და ქართველთა მოხელენი, ხოლო თავმჯდომარეობა ყველგან რუსებს ერგოთ.

7 მაისს 1802 წელს დიდის ზემოთ, ნალარისა და საკრავების კვრით გამოცხადებულ იქმნა ტფილისში, რომ მეორე დღეს 8 საათზე გაიხსნება ახალი მმართველობა და დანიშნულ ადვილსა და ჟამს უნდა გამოცხადდნენ მოხელენი, ბატონიშვილნი, თავადნი და საპატიო აზნაურნი.

8 მაისს, დიდის 7 საათზე სამჯერ გაისროლეს ზარბაზანი და აგრეთვე კიდევ 8¹/₂ საათზე და შემდეგ ამისა ყველა ეკლესიაში დაიწყეს ზარების რეკა წირვის გადასახდელად. შეიკრიბნენ ყველანი და აგრეთვე საქართველოს მმართველი კოვალენსკი, რომელმაც ორის რუსის მოხელისა და ორის ქართველთა პირით შეუთვალა მთავარმართებელს კნორინგს ყოველივე მზად არისო. კნორინგი დიდის ზემოთ გამობრძანდა, მას წინ უძღოდნენ რუ-

*) იხ. Сбѣри, матер. для опис. Тифл., губ., გვ. 23—30.

სის მოხელენი, ქართველთა თავადნი, გენერალნი; მოვიდა ინახულა შემოკრებილნი და დადგა მაგიდასთან და მიჰმართა ხალხს ზეიმის შესაფერი სიტყვით, რომელზედაც უპასუხა საქართველოს ყოფილ მთავრობის უპირველეს მოხელემ— იოანე ორბელიანმა. შემდეგ წაკითხულ იქმნა სია ყველა ახალ მოხელეთა და მერე ყველანი ერთად გაემგზავრნენ სიონის საკრებულო ტაძარში: წინ მიდიოდა ტფილისის თავი პოლიციის უფროსითურთ და პოლიციის მოხელეები თურთ; მათ შემდეგ 1.2 თავადნი წყვილ-წყვილად; მერე მთავარმართებელი თვისის ამალითა და გენარლებით; შემდეგ საქართველოს მმართველი ექსპედიციების მოხელეებითა, და გარეშე მომიჯნეებოდნენ ბატონიშვილნი, თავადნი, აზნაურნი; ჯარის ერთი ჩაწილი წინ უძღოდა და მეორე კი უკან მიჰყვებოდა. სიონის კარებზე გამოეგებნენ ორნი არქიელნი საკმევლის კმევით. სწირავდა ტფილისის მიტროპოლიტი არსენი. წირვის შემდეგ ქართულადა და რუსულად წაკითხულ იქმნა ახალი დადგენილობა და ამასთანავე მოხელენი დაფიცებულ იქმნენ. შემდეგ უწმინდესმა კათალიკოსს ანტონიმ გარდაიხადა სამადლობელი პარაკლისი, წავიდნენ იმ სახლში, რომელიც დანიშნულ იყო სამმართველო სადგურად. აქ რომ მოვიდნენ, კათალიკოსმა აკურთხა წყალი, წმ. წყლით ასხურა პალატნი, საცა იმავე დღეს შესდგა საქართველოს უმაღლესის საბჭოს პირველი სხდომა. ამის შემდეგ კათალიკოსი, უპირველესი სამღვდლოება, მოხელენი, ბატონიშვილნი და სხვ. მიწვეულ იქმნენ სადილად მთავარმართებელთან. სადილის შემს უკრავდნენ მუსიკასა და სცლიდნენ ზარბაზანს.

ახალ მოხელეთა შესანახად გადაღებულ იქმნა 80,939 მან. ყოველ წლივ.

იმავე დღეს დაწესებულ იქმნა პოლიციის კანცელარია ანუ საბჭო ქალაქის პოლიციისა. საბჭოში თავმჯდომარეობდა ციხის თავი, რომელსაც მებქედ ჰყვანდა პოლიციის უფროსი. საბჭო მოვალე იყო გაერჩია მოქალაქეთა თხოვნები, საჩივრები, დაეცვა მშვიდობიანობა და სიწმინდავე მმართველადიღებელ ეკლესიისა, ამასთანავე მას უნდა თვალყური დაეკირა, რომ კვირა-უქმე დღეებში საწინააღმდეგო არა მომხდარიყო-რა.

ყაზახისა, ბორჯალოსა და ბამბაქის მოურავებად დანიშნულ იქმნენ ქართველთა თავადნი და მათ თანაშემწედ რუსნი. ყარაბაღის სომეხნი დაშთნენ გამგეობასა ქვეშე მელიქებისა. გამოცხადებულ იქმნა სურვილი, რომ ორივე დედოფლები და ყველა ბატონიშვილნი, უმეტესად უფრო მოუსვენარნი მათგან, გადასახლებულიყვნენ რუსეთს, საცა მათ მიეცემოდათ საკმაო ულუფა. (ბუტკოვი, ტ II, გვ. 500).

მანიფესტის გამოცხადების შემდეგ შესახებ ქართლის შეერთებისა რუსეთთან და შემდეგ იმისა, რომ ახალს მმართველობაში არც ერთი ბატონიშვილი არ იქმნა დანიშნული, *) ეს უკანასკნელნი გულნაკლულად დარნენ. ესენი სცდილობდნენ ამბოხება და არეულობა მოეხდინათ საქართველოსა და ტფილისში. მაღწე გავრცელდა ხმები, რომ რუსებს ჰსურთ ყველა ქართველნი რუსეთში გადაასახლონო, საქართველოში კი ყაზახები დაასახლონო, ორი წლის ხარკი ერთბაშად

*) პირველ მდივანბეგებად დაწესებულ იქმნენ: ზაალ ბარათაშვილი, იოანე ჩოლაყაშვილი, ეგნატე და სულხან თუმანიშვილნი და ტფილისის ობერ-პოლიციმეისტერი დარჩო ბებუთაშვილი (Горин. сибл. о Кавказе, VI, გვ. 300).

აიღონო და სხ. ამ ხმებმა შეარყია მყუდროება. 1802 წელს შეთქმულთ განიზრახეს ავლაბრის ხიდის დაწვა. მათ ნათი წასცხეს ხიდის სვეტებს და წაუკიდეს ცეცხლი, მაგრამ პოლიციამ დროზედ შეიტყო და ხიდი გადაარჩინა გადაწვას. ეს საქმე სხვას არავის მიეწერებოდა, თუ არა დარია დედოფალს, რომელიც სცხოვრებდა ავლაბრის სასახლეში. ამისა გამო ავლაბარში დააყენეს ერთი დასი ჯარი (ბუტკოვი, ტ. II, გვ. 535, შენ. 2).

ეს იყო მიზეზი, რომ ყველა დედოფალნი და ბატონიშვილნი, გარდა ალექსანდრე ერეკლეს ძისა და ლევან იულონის ძისა, გარდასახლებულ იქმნენ რუსეთს...

—

რუსის მთავრობის დადგენის შემდეგ ტფილისში მთავარმართებელმა კნორინგმა შეადგინა საპოლიციო წესდება ტფილისისათვის.

ამ წესდების *) ძალით ტფილისი, საცა მაშინ იყო 2,000 სახლი და მისი უბანი ავლაბარი, საცა იყო 300-ზე მეტი სახლი, გაყოფილ იქმნა 4 ნაწილად და ყოველი ნაწილი 2 უბნად, ნაწილის გამგედ დანიშნულ იქმნა თითო იასაული, ხოლო უბნისა—თითო ასისტანტი და 3 ათისტავი; უბნის ქუჩების თავსა და ბოლოს ღამ-ღამობით უნდა მდგარიყვნენ გუშაგნი, რიგ-რიგობისად გამოყვანილნი ყველა მცხოვრებთაგან; ქალაქი და მეტადრე უმთავრესი ქუჩები უნდა განათებულ ყოფილიყო ღამპრებით; ტფილისში დაარსდა პოლიციის კანცელარია ანუ გამგეობა, რომლის თავმჯდომარედ დაინიშნა ერისთავი და მებჭედ პოლიციის უფროსი.

*) Сборн. матер. для опис. Тифл. т. , гв. 301.

ამავე წელს (1801 წ.) ტფილისში იწყებს მოქმედებას საგუბერნიო ხაზინა.

2 სექტემბერს 1802 წ. კნორინგი და კოვალენსკი, რომელთაც უჩიოდნენ აქაურები უმაღლეს კარის წინაშე, გაწვეულ იქმნენ რუსეთს და მთავარმართებელად დანიშნულ იქმნა თავადი ციციანოვი. ახალი მთავარმართებელი მოვიდა ტფილისში 1 თებერვალს 1803 წ. ამაღ მოსპო ამბოხება, შეიპყრო დედოფალი, ბატონიშვილნი დავითი, ვახტანგი და ბაგრატო და გადაასახლა რუსეთს; 4 ივნისს 1803 წ. მოახდინა პირველი სათავად-აზნაურო ყრილობა და ამ ყრილობამ პირველ მარშლად ამოირჩია გარსევან ქავჭავაძე. ²⁾

იმავე წელს მოხდა ოფიციალური აღწერა ტფილისისა და ამ აღწერამ აღმოაჩინა შემდეგი: ³⁾

ა) ქალაქის პირველ ნახევარს არტყია გარეშემო ქვითკირის გალავანი, მის შუაში ციხეა ასრევე გამაგრებული.

ბ) ქალაქის ნახევარს ჰქვია ავლაბარი, რომელსაც არტყია ქვითკირის გალავანი და მას აქვს სიმაგრე—მეტეხი.

გ) ქალაქის ორივე მხარე გაყოფილია 4 ნაწილად:—მუხრანისა, წავკისისა, მთისა და ავლაბრისა; მათში 3,000 სახლია, 20,000-მდე მცხოვრები სხვადასხვა სარწმუნოებისა. ეკლესიანი ქართველთა არის 15, სომეხთა 24, ბერძენთა 1, კათოლიკეთა 1 და მეჩეთი 1; დუქნები ფარჩეულობისა 85, საწვრიშალო 63, სა-

²⁾ იქვე, გვ. 302.

³⁾ იქვე, გვ. 302.

ხელოსნო 310, სასანოვანო 76 და ღვინის სარდა-
ფი 40.

გარნა ამ აღწერას წინ უძღოდა დიდი დაბრკო-
ლებანი და ამიტომ შეკრებილი ცნობები არ შეიძლება
ჩავთვალოთ იმად, რაც ნამდვილად იყო ტფილისში.
ციხისთავი, თავადი სააკაძე სწერს ციციანოვს, რომ
ცნობების შემკრებელთ სახლებში არ უშვებდნენ და
თვითონ სახლის პატრონები იმის მაგიერ, რომ მართა-
ლი ცნობები მოეცათ, წყევლა-მუქარით ეგებებოდნენ
აღმწერელთა. და ამიტომ ცნობები შეიკრიბა მხოლოდ
შემთხვევით და ფარულად.

იმავე წლის 3 მარტს ციციანოვმა უბრძანა ციხის-
თავს სააკაძეს: *) სასტიკად დაცულ იქმნეს ტფილისში
სისუფთავე, ვის სახლის წინაც შეინიშნება უწმინდუ-
რობა, იმავე სახლის პატრონს დაევალოს მისი გაწმენ-
და; ყველა ღუქნები დაიკეტოს ხოლმე საღამოს 7 სა-
ათზე; ქალაქის გარედ გაიმართოს საყსბო და აღკრძა-
ლულ იქმნეს ხოცვა საქონლისა შიგ ქალაქში; საყს-
ბოდგან შემოტანილი ხორცი გახვეულ იქმნეს ტილო-
ში, რომ არ მოეცხოს მას მტვერი; ტყავების გამო-
საქნელი ქარხნები გატანილ იქმნეს ქალაქის განაპი-
რას. ქალაქის სახლები აშენებულა უწესოდა და ქუჩე-
ბის შევიწროებით, აღეკრძალოთ ამის შემდეგ შენო-
ბათა აგება ჩემ მიერ ნებადაურთველად.

ბუტკოვი ამბობს (ტ. II, გვ. 453): „უნდა ვიცო-
დეთ, რომ ტფილისი თუმცა ვიწრო არ არის, გარნა
მცხოვრებნი არ ბინავდებოდნენ მისის გალავნის გა-
რეთ, შიშისა გამო ღეკთა თავსდასხმისა, მიუხედავად

*) იქვე, გვ. 303.

იმისა, რომ ტფილისში ერთი ოთხ-კუთხე ალაბი სამოსახლო ალაგი ჯერ კიდევ 1805 წელსაც ისყიდებოდა 40 მან. ვერცხლად“.

იმავე 1803 წელს ციციანოვმა გამოუცხადა ქალაქის მცხოვრებთ: საჭიროა ქალაქში იყოს ჯარი, ხოლო ლაშქარი ვერ იცხოვრებს ქუჩებში, მისთვის უნდა გაკეთდეს სადგური; თუ ქალაქელთ არა სურთ სახლებში ჩაიყენონ ჯარის კაცნი, უნდა გამოიღონ 15,000 მან. სადგურის ასაშენებლად. ეს ხარჯი დაეკისრება ყველას ერთნაირად—მდიდარ ვაჭარსა და ისე ღარიბსაც და უპირველეს თავადსაც, რომელსაც სახლი აქვს ქალაქში. *)

— 22 სექტემბერს 1802 წელს გახსნილი ორ კლასიანი სასწავლებელი საქართველოს კეთილშობილთა ყრმათათვის ოთხ-კლასიანად გარდაკეთებულ იქმნა 1803 წელს. 2)

ამავე წლის დამდეგს ქალაქში დაარსდა სამკურნალო უწყება, ხოლო 1804 წ. ზარაფხანა და 1805 წ. ფოსტის უწყება და ამავე წელს შეუდგნენ საქართველოს სამხედრო გზის კეთებას. 3)

ამავე 1803 წ. ტფილისში გაჩნდა ეამი და ქალაქის მცხოვრებთა უმეტესი ნაწილი და ქართველთა სამღვდელთა ტფილისიდან გაიხიზნა. 17 ნოემბერს ქალაქში გაჩნდა დიდი ცეცხლი, რომელმაც 150,000 მან. ზარალი მისცა მცხოვრებთ, და ცეცხლისაგან დაზიანდა აგრეთვე სიონის ტაძარი, რომელსაც დაეწვა 10 ღუქანი.

*) იქვე, გვ. 304.

2) იქვე, გვ. 303.

3) იქვე, გვ. 303.

1811 წელს გაუქმებულ იქმნა საქართველოს კათალიკოსობა, ანტონი II გადაასახლეს რუსეთს და საქართველოს ექსარხოვსად დანიშნეს ვარლამ ერისთავი.

ამ ვარლამისა და მთავარმართებლის ტორმასოვის მოხსენებლისამებრ უწმინდეს სინოდმა დაადგინა და ხელმწიფე იმპერატორმა ალექსანდრემ დაამტკიცა*) (30 ივნისს 1811 წ.):

ა) I3 ეპარქიის მაგიერ საქართველოში (ამერეთში) იყოს მხოლოდ ორი ეპარქია—შტეტისა, ქართლისა, ალავერდისა და კახეთისა, 9 საარქიმანდრიტო შემცირდეს 5-ად.

ბ) მამადმთავარი საქართველოს სამღვდელოებისა იწოდოს მიტროპოლიტად შტეტისა და ქართლისა, წევრად უუწმ სინოდისა და ექსარხოვსად საქართველოსა.

გ) დაწესდეს დიკასტერია გამგეობასა ქვეშე საქართველოს სამღვდელოების მამადმთავრისა და მის წევრებად—ენლატა და მერმეც—დანიშნულ იქმნენ სქემისანნი და სამღვდელონი.

დ) სასულიერო წოდების შვილთა აღსაზრდელად გიმნაზიის მაგიერ გაიხსნას სემინარია და აგრეთვე სასულიერო სასწავლებელნი.

ე) არქიელთა, არქიმანდრიტთა, დიკასტერიისა და სემინარიისა და აგრეთვე სასულიერო მოსამსახურეთა ქკრივ-ობლების შესაწევნელად ფული გადადებულ იქმნეს საეკლესიო ყმათა ხარკილამ.

*) იხ. Всепод. докл. Синода, Держав., Велик. Государю Импер. и Самодержцу Всероссийскому, ხელმოწერილი იმპერ. ალექსანდრეს მიერ 20 ივნისს 1811 წ. (წერა კითხვის ბიბლიოთეკის № 36.)

ვ) საეკლესიო მიწები, რომელიც რუსის მთავრობის დადგენის შემდეგ განაწილებულ იქმნა, ისევე ეკლესიას დაუბრუნდეს.

ამავე მოხსენებიდან მოგვყავს ვარლამის-მიერ შედგენილი შემდეგი საყურადღებო ხარჯთ-აღრიცხვა: *)

საქართველოს სამღვდელთა მამადმთავარს, მცხეთისა და ქართლის არქიელს, თანაშემწეებითურთ დაენიშნოს 5,000 მ.; წილკნის მთავარ-ეპისკოპოსს გერვასის, გორში მცხოვრებს 1,000 მ., მთავარ-ეპისკოპოსს იოანე ბოდბელს ალავერდის ეპარქიისას 2,500 მ.; დიკასტერიას 1,500 მან.; სასულიერო გიმნაზიას 3,400 მან.; სასულიერო სასწავლებელთ 2,000 მან.; ეკლესიათა შესაკეთებლად 3,300 მან. ყოველ წლივ; სამადლო სახლთ 2,000 მ.; გორისა და მარტყოფის ეკლესიათა შესანახად და გასამშვენებლად 1,000 მ.; 5 არქიელს ულუფა 3,800 მ.; ეკლესიათა შესანახად 2,860 მ.; ღვთის სათნო სადგური 1,000 მ.; 6 არქიმანდრიტს 6,100 მ.; მონასტერთა ეკლესიებს 700 მ. და სხვ., და სულ 39,584 მან.

28 დეკ. 1818 წ. უმაღლესის ბრძანებისამებრ საქართველოში დაწესებულ იქმნა ერთი ეპარქია—ქართლ-კახეთისა და ექსარხოზის თანაშემწედ დანიშნულ იქმნა ქორ-ეპისკოპოსი გორისა. 1. იან. 1825 წ. საქართველოში იყო: საკრებულო ტაძარი 11, შტატის სამრევლო ეკლესიები 311 და საეკლესიო გლეხთაგან შემოდიოდა 57,500 მანათიდან 58,000 მანათამდე.)

*) იქვე, გვ. 4—5.

2) იხ. წიგნი Истор. Груз. іерархіи. Москва, Синод. типогр., 1886 წ., გვ. 25, 26, 27. 1811 წელს (იხ. ზევით) საქართველოში იყო: 799 ეკლესია, 746 მღვდელი, 146 მთავარი, 661 ღიაკვანი, 6 არქიმანდრიტი, 75 ბერი და ეკლესიას შემოსავალი ჰქონდა 39,584 მან.

შენიშვნა. სინოდის მიერ გამოცემულს იმავე წიგნში სწერია, *) რომ საქართველოდ იწოდება ქართლი, კახეთი, იმერეთი, სამეგრელო და გურია, ხოლო მთელს საქართველოში არის ოთხი ეპარქია: ქართლ-კახეთისა, იმერეთისა, სამეგრელოსი და გურიისა. 1819 წლამდის იმერეთში იყო 4 ეპარქია: ქუთაისისა, გელათისა, ხონისა და რაჭისა, ხოლო შემდეგ ეს ეპარქიები ერთ ეპარქიად ჩაითვალნენ და მამადმთავრად დანიშნულ იქმნა სოფრონი (წულუკიძე), რომელიც 1821 წელს იწერება, რომ იმერეთში არის 15 მონასტერი, 2 საკრებულო ტაძარი, 618 სამრევლო ეკლესია, 1,808 მეკომური საეკლესიო გლეხი, ერთი სამაზრო სკოლა ქუთაისში და 1 სამრევლო სკოლა ნიკორწმინდის (რაქაში).—1819 წ. სამეგრელოში იყო 3 ეპარქია: ქვონდიდისა, ცაგერისა და ცაიშისა, და მათში 233-მდე ეკლესია, 2 არქიმანდრიტი, 49 ბერი.—გურიის ეკლესიას ჰმართავდა ჯუმათელი (და მის შესახებ ჯერ ცნობა არ იყო შეკრებილი).

და, მაშასადამე, მთელს საქართველოში იყო ეპარქიები:

ა) იმერეთში: სამთავრო (მცხეთას), ტფილელი, სამთაველი, მროველი, წილენელი, ურბნელი, ნიქოზელი, აღაგერდელი, ნინოწმინდელი, ხარჭაშნელი, ჭერამელი, კაწარელი, რუსთაველი, ნეკრესელი, ბოდბელი, ბოლნელი, მანგლელი, (და ძველად: ქერმუხელი, გიშელი).

ბ) სამცხეში (ძველად): მაწეგერელი, კუშურდოელი, იშხნელი, ანჩელი, მტბეგარი, წერწყამელი, წყაროსთაველი,

*) იქვე, გვ. 25.

ერუშნელი, ვაღაშკერტელი, ანელი, კარელი, ბანელი, დადაშნელი. *)

გ) საკუთარ იმერეთში: ქუთათელი, გენათელი, ვაკელი (ზონის ეპისკოპოსი), ნიკორწმინდელი.

დ) სამეგრელოში: ჭყონდიდელი, ცაგერელი, ცაიშელი.

ე) გურიაში: ჭუმბათელი. და სულ 40.

—

ტფილისის სიწმინდენი და წმიდანნი.

ა) ნინოს ჯვარი.

ცოტაა ქალაქი, საცა არის იმისთანა და იმდენი სიწმიდე, როგორიც და რაოდენიც აქვს ჩვენს დედა-ქალაქს ტფილისს. უპირველესი ამ სიწმიდეთაგან არის წმ. ნინოს ჯვარი. კეშმარიტად ეს ჯვარი არის ჩვენი სასოება, ქართველთა ერის სიმბოლო, მისი მეოხება ხანგრძლივისა და გმირულ ცხოვრების განმავლო-

*) ამ ეპარქიათა სია შედგენილია მე XI—XII საუკუნეში (იხ. ბაქრაძის Археол. памят. по Гуріи и Абхазіи), და ზოგიერთი მათგან არ იყო გაუქმებული თვით ოსმალთა მფლობელობის ემსაც. მაგ. 1556 წ. მტბევრად იყო ხაზულარი წყმდიდე საბა; 1637 წ. მტბევრად იყო გედეონ საფრიძე, რომელსაც 1650 წელს სულთანმა უბოძა წოდება იშნელისა და მაწყვერელის. (იხ. თაყაიშვილის წიგნი „Матер. для истории Грузии“, გვ. 7, 11). ჩვენ ხელთ გვაქვს აგრეთვე სიგელები ზოსიმე კუმურდოელისა, იოანე ლასურიძისა კუმურდოელისა, გერასიმე კუმურდოელისა და ზოგიერთ სხვა ეპისკოპოსებთა, რომელნიც მამადმოაჯრობდა სამცხეში მე-XIV—XVI საუკ.

ბაში. ეს ის ჯვარია, რომელსაც ეამბოროებოდნენ ჩვენ-
ნი პირველნი მამანი და დედანი, ეს ის ჯვარია, რომ-
ლისთვის თავი თვისი შესწირა წმ. აბოძ, ტფილისის
სამეფუფო პატრონმა, წმ. შუშანიკმა, რომელიც ასაფ-
ლავია ტფილისის მეტეხის ტაძარში, წმ. ვესტათი მცხე-
თელმა, წმ. არჩილმა, წმ. გობრონმა, წმ. დავითმა და
კოსტანტინემ, დიმიტრი თავდადებულმა, წმ. ქეთევან დე-
დოფალმა, წმ. ბიძინამ, შალვაჲ ელიზბარმა და სხ., მის-
თვისვე და მასვე მთელი თვისი ცხოვრება შესწირა ყო-
ველმა ქართველმაც, და, ბოლოს, ეს ის ჯვარია, რომ-
ელიც გააკეთა სუსტის მცენარისაგან სუსტმა ქალწულ-
მა და გადმოსცა მკლავ-მაგარ ქართველობას, რომელ-
საც ვერავითარმა საშიშროებაში და მძვინვარებაში ვერ
გააგდებინა იგი ხელიდგან, და ღღეს ჩვენ, ნეტარ-
ხსენებულ მამა-პაპათა შთამომავალნი, მსასოებელნი ვა-
ზის ჯვარისა, იმედით ვუქვერეთ მომავალს...

თუმცა ძველი გადმოცემა გვეუბნება, რომ ჯვარი
ვაზისა წმ. ნინოს ჩააბარა ყოვლად წმიდა ღვთისმშო-
ბელმა მარიამმაო, გარნა უუძველესს ჩვენს მატთანეში
(„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“) სწერია ესრეთ: „მოვიდა
(ნინო), მდინარესა მტკუარსა მოჰყვა და მოვიდა მცხე-
თად, ქალაქსა დიდსა, მეფეთა საჯდომელსა, და იყო
სამ წელ ეგრეთ, ილოცვიდა ფარულად ადგილსა ერთ-
სა, შებურვილსა ბრძამლითა მაყულისაჲთა; და შექმნა
სახსრჲ ჭურისაჲ ნახსლევისაჲ და მუნ დაადგრა“.

ამავე მატიანის სხვა ადგილას თვით წმ. ნინო ამ-
ბობს: არმაზით „წამოვედ წინაყერძო დასასრულსა მის
კლდისასა, სადა ძუელ ქალაქი ყოფილიყო, და მას ად-
გილსა ყოფილარს ციხს, და მუნ დგა ხს მშუენიერი
ბრინჯისაჲ, მაღალი და რტო. მაღალი, მოვედ ქუეშს

ხესა მას და გამოფინიშს ნიში იგი ქრისტეს ჟუარისაჲ. და ვილოცევდი მუნ ექუს ღღჲ“.

სჩანს, წმ. ნინოს კარგად სკოდნია დიდი მნიშვნელობა ვაზის ნასხლევისა, რომ მისგან გაუკეთებია ჯვარი ქართველთა მოსაქცევადა და სათაყვანოდ. ქრისტე ამბობს: „მე ვარ ვენახი (ვაზი) ქეშმარიტი და მამა ჩემი მევენახე; მე ვარ ვენახი (ვაზი) და თქვენ რტონი; ვითარცა იგი ნასხლევსა ვერ ხელეწიფების ნაყოფისა გამოღებად თავით თვისით—უკეთუ არა ეგოს ვენახსა (ვაზსა) ზედა, ეგრეთვე არც თქვენ, უკეთუ არა დაადგრეთ ჩემთანა; რომელი დაადგრეს ჩემთანა და მე მასთანა, ამან მოიღოს ნაყოფი მრავალი; უკეთუ ვინმე არა დაადგრეს ჩემთანა, განვარდეს გარე, ვითარცა ნასხლევი, და განჰხმეს, და შეკრიბონ იგი და ცეცხლსა დაასხან, და დაიწუას“. (იოანე, თ. 15, 1—7).

ეს ადგილი სახარებისა წმ. ნინოს მიუკერძოებია საქართველოსათვის, ხოლო ეს ქვეყანა იმ თავითვე ითვლებოდა სამშობლოდ ვაზისა, რომლის ნაყოფის წვეწს (ღვინოს) ამასთანავე აქვს საღვთო მნიშვნელობა და ქრისტეს ღრდიდგან იხმარება წმ. საიდუმლოში.

ვაზის ჯვარის თანგვარდასავალი ისეთივეა, როგორიც იყო ხვედრი და ბედი ქართველთა. წმ. ნინოს მიძინების შემდეგ ეს ჯვარი ესვენა მცხეთის სამთავრო ტაძარში. ცეცხლ-თაყვანისმცემელთა შიშისაგამო წმ. შუშანიკმა იგი გადაატანინა ტაოს, აქედგან რამდენიმე ხნის შემდეგ წაასვენეს სპერს, მერე ჰქონდათ კაპოეტის ციხეში, ვანანდსა, ყარსსა და ანს. (მცხეთაში ესვენა 175 წლის განმავლობაში, კაპოეტის ციხესა და ვანანდაში 459 წ., ყარსში 164 წ., ანში 142 წ.). მონგოლებმა რომ ანი აიღეს (1239 წ.), ვაზის ჯვარი

რუსუდან დედოფლის განკარგულებით ეპისკოპოსებ-
მა მოასვენეს მცხეთას. შემდეგ, საქართველოში რომ
შიშინაობა შეიქმნა, იგი დამალეს მთიულეთს სამების
ტაძარში (ყაზბეგს), მერე ანანურში და არშის ციხეს.

თქმულება არის, რომ, ვითომ, ეს ჯვარი საიდუმ-
ლოდ წაიღო რუსეთს საქართველოს მიტრაპოლიტმა
რომანოზმა (1749 წ.) და გადასცა ბაქარ ვახტანგის ძეს,
რომელიც სცხოვრებდა სოფ. ლისკოვოში. გარნა ბუტ-
კოვი სწერს (ტ. II, გვ. 510), რომ ჯვარი ვაზისა რუ-
სეთში წაღებულ იქმნა მეფე ვახტანგ V/ს მიერ 1724
წ. და მისმა ერთმა შვილის-შვილთაგანმა იგი უძღვნა
იმპერატორს ალექსანდრეს (1801 წ.), ხოლო ამან და-
უბრუნა ეს სიწმინდე საქართველოს 1802 წელს. ამ
ჯვარის დასახვედრად (როდესაც მოასვენებდნენ საქარ-
თველოში) შეიკრიბა დიდძალი ქართველობა დარიალიდ-
გან მოკიდებული ტფილისამდის. თვით კათალიკოსი
ანტონი და უმაღლესი სამღვდელოება მცხეთას მიე-
გებნენ ჯვარს, რომელიც მოჰქონდა მმართველს კო-
ვალენსკის. კათალიკოსმა გამოართო ჯვარი და დიდის
კრძალვით, შემოსილ სამღვდელოებასთან ერთად, მოი-
ტანა ქალაქს და სიონში შეასვენა.

ჯვარი ვაზისა, რომელიც შეკრულია წმ. ნინოს
თმებით, სიგრძით არის $1\frac{1}{4}$ ალაბი და სიგანით $\frac{3}{4}$.
მისთვის გაკეთებულია ძვირფასი გვადრუცი. თაყვანის-
საცემლად მას გამოასვენებენ ხოლმე ტაძარში 14 იან-
ვარს, გ. ი. წმ. ნინოს მიძინების დღეს. თვით გვად-
რუცზედ შემდეგი წარწერაა: „დედაო ნინო, დედისა
ღვთისა ნიჭებულისა ჯუარსა გიმკობ მეფე ვახტანგი,—
რომლითა განანათლე ქუეყანა ქართლისა“.

ჯგარი ვაზისა.

(ნაწყვეტი ვ. ორბელიანის ლექსიდან „ჯგარი ვაზისა“).

მიდის ასული *)... ხელს უჭერია ჯგარი ვაზისა,

დედა წმინდასა წილხდომილსა ქვეყანას მიდის.

ვინ ხარ, ასულო, სიძე მოხვედო, რა აზრი მოგაქვს?
რაც ხელს გიჭერია, მნიშვნელობა, გვითხარი, რა აქვს?..
ივერის ერნო, უამბოჩეთ წმინდას ფერხთ მტკერსა;
თქვენში აღაგზნებს ქრისტეს ხათლის წმინდა ღამეზარსა!
არა! ვერ იგონებ წმინდის სიტყვა ერმა ველურმა,
არ განაცხოვლა მისი გული სიტყვამ ციურმა!
წმინდამ ცრემლითა ცას მიმართა, ხელნი შეჰყარა:
ერი ველური, კერპთ მსახური, ღმერთს შეავედრა.

იულა ცამან, იჭექა ცამან,
გვნესით ხმა მისცა ღაბღა ქვეყანამ;
შეირუა მიწა, შეირუა ზენა,
ბნელმა მოიცვა ცა და ქვეყანა...
აღდგა გრგვინვითა მრასხანე ქარი,
აენთო ცეცხლით ბნელი ცისკარი,
შეუსვენებლად ცა სკექს და ელავს,
ჭაერი ცეცხლით და აღით დელავს,
სიტყვა და მეხი მიწის შირს სცემენ,
მრისხანე ქარნი ხეთ ძირით ჭგლეჭენ,

*) ლექსში აწერილია მოციქულთა სწორის წმ. ნინოს მოსვლა საქართველოში.

ცეცხლის ისაროა ცა მიწას ესვრის,
იჩუევს მიწა, ბუნება კენესის...
ცამ მოიკრიფა, რაც ჰქონდა ძალი
და მიწას დასცა ცეცხლი და ალი:
მთანი და ბარნი დასქდნენ, დაიუვნენ,
კერპთ მსახურთ ღმერთნი ქვესკნელს ჩაინთქნენ...
თვის შრისხანობა ცამ შეაყენა,
მზემ უხვის სხივით მორთო ქვეყანა.
წმინდის ფერხთ წინა დაემხო ერი,
წმინდამ მას ჯვართ დასწერა ჯვარი!...

არა, საუნჯე დიდი რამ დაგვრჩა:
ჯვარი გაზისა!.. მაღლი იმ ჯვარის
ჩვენს სამშობლოზედ, ჩვენს ერზედ არის!

ბ) წმ. შუშანიკი.

იი ეს ნინოს ჯვარი წმ. შუშანიკმა, თავის წამების რაოდენიმე ხნის წინად, მცხეთის ტაძრიდამ გამოასვენა და ჰაზარუვანქის მონასტერში დაასვენა.*) შუშანიკი იყო ცურტავის პიტაშხის მეუღლე და ასული სომხეთის მხედართმთავრის ვარდან მამიკონიანისა (ეს ვარდანი ცეცხლის თაყვანისმცემლებმა აწამეს 451 წ. 2 ივნისს). ვასქენი და მისი ერი მართლმადიდებელნი იყვნენ. მშვენიერის შუშანიკისაგან მას ჰყვანდა სამი ვაჟი და ერთი ასული. იმ დროს სპარსეთის ყაენი იყო, თაყვანისმცემელი ცეცხლისა და მოძულე ქრისტიანობისა. საქართველოსა და სომხეთში, რომელიც მაშინ

*) ბაქრაძის ისტორია, გვ. 177.

მართლმადიდებლობას აღიარებდა, ყაენმა გამოგზავნა თავის რჯულის მქადაგებელნი და ლაშქარიც. ვასქენმა ულალატა სამშობლოსა და ქრისტიანობას, ეახლა ყაენს, ცეცხლ თაყვანისმცემლობა ირწმუნა და რანისა და ცურტაეთის მარზაპანად შეიქმნა. მისი განდგომა რომ შეიტყო შუშანიკმა, სასახლე დასტოვა და თავის შვილებით შევიდა ეკლესიაში, მწუხრის ჟამი მოისმინა, შვილები შეავედრა ღმერთს და მერე დაბინავდა ერთს მცირე სახლში, რომელიც იქვე ეკლესიასთან იყო. ვასქენი ცურტაეთს რომ მოვიდა, ძლიერ იწყინა, დაიბარა შუშანიკი და იგი არ გამოცხადდა. მაგრამ შემდეგ იძულებით მიიყვანა სასახლეში, ბევრი სცემა, სტანჯა და საპყრობილეში შეამწყვდია. დატყვევებულს დედოფალს წინ ესვენა ნინოს ჯვარი და განუწყვეტლად ლოცულობდა. მისი შვილები ვასქენის ძალმომრეობით ცეცხლ-მსახურებად შეიქმნენ. ფრიად სწუხდა შუშანიკი და მოელოდა თვისის აღსასრულის დღეს. ექვსი წლის განმავლობაში იგი იტანჯებოდა საპყრობილეში. მის სანახავად ქართლიდგან მოდიოდნენ კათალიკოზი სამოელ, აზნაურნი, დიდ-დიდნი სეფე ქალნი, დედანი, აზნაურნი და უაზნონი. მემათიანე იტყვის: „დიდ არს დასაბამი ტანჯუათა მათ წმიდისა შუშანიკისათა თუჰსა აპანისასა*) მერვესა, დღესა ოთხშაბათსა და მეორედ გვემა მისი აღესებისა ზატიკსა და კვალად ტანჯვაცა ვარდობის თთუჰსა ათცხრამეტსა და აღსრულებამ მისი თთუჰსა ოკდონბირსა ათშვდმეტსა“. (458 წ.)

წმ. შუშანიკის გვამი დასაფლავებულ იქმნა იქვე ცურტაეთის ტაძარში, საიდან იგი მოასვენა ტფილისს

*) აპანი იანვარი.

კათალიკოზმა კირიონმა და დაკრძალა მეტეხის ტაძარ-
ში. მისს ხსენებას ქართველთა ეკკლესია აღესასწაუ-
ლობს 28 აგვისტოს.

გ) წმ. აბო.

აბო—ქართლს განამშვენებს, ტფილისს ემზეკების.

ნიკოლოზ ტფილელი.

აბო შთამომავლობით იყო არაბი და სცხოვრობ-
და მე-VIII საუკუნეში. მაშინ საქართველოში მძვინეა-
რებდნენ არაბნი. აქაურ არაბებმა თავის ქალიფას ამი-
რა მუშღო აბდილას წინაშე დაასმინეს საქართველოს
ერისთავთ-ერისთავი ნერსე, ძე აღარნასე კურატპალა-
ტისა. აბდილამ დაიბარა ნერსე და საპყრობილეში შე-
ამწყვდია. ამის შემდეგ გავიდა მწელიწადი, აბდილა
მოკვდა და ამირობა მიიღო მისმა შვილმა მაჰდიმ, რო-
მელმაც გაანთავისუფლა ნერსე და გამოისტუმრა. მას
გამოჰყვა 18 წლის ქაბუკი აბო, რომელიც იყო „ხე-
ლოვანი და კეთილად შემზავებელი სუნელთა და საც-
ხებელთა და სწავლულ იყო მწიგნობრობით სარკინოზ-
თითა“. იგი რომ მოვიდა საქართველოში, გულმოდგი-
ნედ შეისწავლა ენა ქართული, ძველი და ახალი აღ-
თქმის წიგნები და შეიყვარა ქრისტი და მისი მსახურე-
ბა. გარდა აქაურ სარკინოზთა შიშისაგამო აშკარად
ვერ აღიარებდა თავის ქრისტიანობას. ეს არაბნი კვლავ
გადაჟიკდნენ ნერსე მთავარს, რომელიც იძულებულ
იქმნა თვისი სახლობა დაეხიზნა აფხაზეთს და თვითო-
ნაც გაქცეულ იყო 300 კაცი თოსთა და ხაზარეთს.
მის ამაღლაში იყო აგრეთვე აბოც, ხაზარეთში მაშინ

საკმაოდ გავრცელებულიყო ქრისტიანობა და იქ როგორ მივიდნენ, აბო გაქრისტიანდა. ხაზარეთიდან ნერსე გადავიდა აფხაზეთს, საცა აბო მხურვალედ მარხულობდა და ლოცულობდა. აქ დაჰყევს მათ სამი თვე, მერე შეიტყეს, რომ ამირა მაჰდოს საქართველოს ერისთავთ-ერისთავად დაუნიშნავს ნერსეს დისწული სტეფანოზ გურგენის ძე. ნერსეს ფრიად გაურიხდა და დაბრუნდა სამშობლოში. აბოც მოვიდა ტფილისს და მწელიწადი დაჰყო ქალაქში განცხადებულად ქრისტიანედ. შემდეგ იგი შეასმინეს ტფილისის ადს. აბო დაიბარეს სამ ჯავროში და ჰკითხეს: შენ შთამომავლო ბით არაბი ხარ და რად ქრისტიანობ? აბომ მოახსენა, რომ ქრისტეს სჯული კეშმა-იტიო. ყაღმა შეაგდო საპყრობილეში (27. დეკ. 785 წ.). აბო უფრო ფიცხლად შეუდგა ქრისტიანულ წესების აღსრულებასა, უმატა ლოცვასა და მარხვას. ყაღმა ეს რომ შეუტყო, განრისხდა და ჯალათებს უბრძანა თავი გააგდებინეთო ჯალათებმაც წარჰკვეთეს თავი აბოს ყალისავე ეზოში და შემდეგ მისნი ნაშთნი ტომარაში ალაგეს, მიიტანეს ავლაბრის ხიდის ყურთან, ადგილსა საგოდებელსა, საცა იყო სასაფლაო, და დასწევს (786 წ. 6 იანვარს).

აბო შეირაცხა წმიდათა შორის და მისს სახელობაზე მეტეხის კლდეში გამოკვეთილ იქმნა მცირე სამლოცველო. *)

*) წმ. აბოს ცხოვრება შედგენილი საბანისის მიერ მეცხრე საუკუნის დამდეგს, შეტანილია მე-IX საუკ. ხელნაწერებში (საეკლ. მუზ. №-ები 19 და 95).

დ) წმ. დავით გარეჯელი.

ქალაქ ტფილისში მოღვაწეობდა აგრეთვე ერთი ათცამეტთა კაბადოკიელ მამათაგანი—წმ. დავითი, რომელსაც სენაკი ჰქონდა იმ კლდეებში, საცა ახლაც ცნობილი მთაწმინდის ტაძარია. ქალაქში მოღვაწეობას იგი გაეცალა მისთვის, რომ მას ცილი დასწამეს. ცილის დამწამებელი, როგორც თქმულება გადმოგვცემს, იყო ერთი დედაკაცი, რომელიც სცხოვრებდა იქ, საცა ახლაც ქვაშეთის ეკლესიაა. ამ დედაკაცს ქმარი არა ჰყვანდა და დაორსულდა კი. მას რომ მხილება დაუწყეს, სთქვა: „დავორსულდი დავითისაგანო“. სამსჯავრომ წიღწვია დავითი ჩვენების ჩამოსართმევად. დავითი რომ მოვიდა, ის დედაკაციც იქვე იყო. დავითმა თვისი არგანი შეახო ორსულ დედაკაცის მუცელს და წარმოსთქვა: „ყრმაო, მე ვარა მამა შენი?“ ყრმამ ხმა მოსცა მუცლიდან: „არა! მამა ჩემი მკედელია“. დამსწრეთ ძლიერ გაუკვირდათ და მათი გაკვირება გაორკეცდა, როდესაც მცირე ხნის შემდეგ ორსული დაწვა და შობა ქვა, რის გამოც იმ ადგილს დაერქვა ქვაშეთი. ხოლო დავითმა აღარ მოინდომა დარჩომა იმ ქალაქში, საცა მას ცილი დასწამეს, ადგა და წავიდა გარესჯის უდაბნოში და იქ იწყო მუშაკობა და მოღვაწეობა. ამისაგანო დავით მთაწმინდელი შეიქმნა დავით გარესჯელად.

ა. ტაძარნი.

ტფილისის ტაძართა შორის ყველაზე უძველესი არის სიონისა და მეტეხის ტაძრები. მათი საძირკველი ჩაიყარა და ბალავერი მოშენდა მაშინ, როდესაც მეფე ვახტანგ გორგასალმა დააფუძნა ქალაქი ტფილისი, მანამდე ციხედა და სოფლად ყოფილი. მას შემდეგ ტფილისში აშენდა მრავალი ეკლესიები, რომელთა მოკლე აღწერას ეურთავთ აქვე მათის დაარსების დროების მიხედვით.

1. მეტეხის ღვთის მშობლის ტაძრის შენება დასრულებულ იქმნა ვახტანგ გორგასალის დროსვე. იგი დაიდგა მეტეხის ციხის შუაგულს, ბეგობზე, საიდანაც მშვენიერად მოსწანს ტფილისის არემარე. მთელი ბეგობი მაღლიანი კონცხია და ამასთანავე მიუდგომელი ზე მაგარი, რის გამო დარქმევია მას თვისი სახელიც. *) თვით ტაძარი ძველადგანვე ყოფილა სასახლის კარის ეკლესიად. მასში არა ერთგზის მოუსმენია წირვა-ლოცვა თამარ წმინდას, რომელიც მისვე ახლოს, ისნის სასახლეში გარდაიცვალა. გაახლებულია მხოლოდ ტაძრის გუმბათი, ხოლო დანდშთენი ისევ ვახტანგის დროისაა. ქვის გუმბათი გააახლა

*) სწერენ, ვითომ, მეტეხი იუთს ბერძნული მეტოხოს (Metochos), გარსა წვენ გეგონაჲ, რომ იგი წარმომდგარა სიტყვიდამ ტეხა (ჰურის ტეხა, მტრის გატეხა და სხ.), რომ ღისკან დაშთენილა ტეხება (ფ. გ. ჟანისე, გვ. 112), მტეხი (=მეტეხი).

დიმიტრი თავდადებულმა (1289 წ.); მეფე შაჰნავაზმა ტაძარი სათოფ-წამლედ აქცია (1661 წ.), ხოლო მეფე ერეკლე I (ნაზარ-ალი-ხან) გადასცა იგი ყიზილბაშებს ციხითურთ; ერეკლე II გაამშვენა ტაძარი, გარნა 1795 წ. დააზიანეს იგი ყიზილბაშებმა. მის აღმოსავლეთის კედელზე, გარედან სწერია:

მეფე ერეკლემ ეს ციხე მტერთა წართმეა მალაღო;
აიღო ჯუგარი ქრისტესი, წინ მიიძღვარა ფარადო;
დაისსნა ეკლესიანი, ახლა აქეს სახლის კარადო;
ღუთის მოუვარესა ხელმწიფეს ესე სწირს ამის გუარადო.
ღუთის სადიდებლად, შეიხედ შეუის ერეკლესია.

1795 წელს, ყიზილბაშების შემოსევის ჟამს, დაიკარგა ტაძრის ხატი, რომლის სამაგიერო გამოგზავნა პეტერბურლიდან ბატონიშვილმა სალომემ, იულონის მეუღლემ. ეკლესიისავე ეკუდერში, როგორც ვსთქვით, ~~არის საფლავი წმ. შუშანიკისა.~~

2. სიონის ღუთის-მშობლის ტაძარი, დედა ეკლესიაა და სიონად წოდებულია პალესტინის სიონის მიხედვით. ეს სიტყვა (სიონი), რომელიც ნიშნავს კლდეს, შველადგანვე შეითვისეს ქართველებმა და სიონი უწოდეს აგრეთვე მრავალს ეკლესიებს. *) როგორც ზემოთაც ვსთქვით,

*) სიონის სამშვილდის (აშენდა 410—434 წ.), სიონი ბოლნისის (408—410 წ.), სიონი ერწოის (668—718 წ.), სიონი კავკასიონის (ყაზიბეგთან, ღარიეღის სეობაში), სიონი ატენის (მის კედელზე დ. ბაქრაძემ ამოიკითხა: „თვეს აგვისტოს ხუთს დღეს შაბათს ქ-სა ოგ (853 წ.) ზედა წელს სარკინოზის ტფილისი დაატყვევა ბუღამ და შე-

სიონის საფუძველი ჩაჰყარა მეფე ვახტანგ გორგასალმა, ხოლო მის აშენებას მოუწოდნენ მეფენი დაჲი, გურამი ზადარნასე (619—639 წ.). ძველი მატთანე სიონის შენობის დასრულების შესახებ შენიშნავს, რომ ამ დიდს ეკლესიას აშენებდნენ: მეფე გურამის დროს—ნახევარსა ყოველი ერი ზ ნახევარსა ერისთავნი; ხოლო ადარნასეს დროს (622—628 წ.)—ნახევარსა აშენებდა ყოველი ერი და ნახევარსა ერთი ვინმე დედა-კაცი, და 628 წელს სიონი განასრულეს მკვიდრთა ქალაქისათა.*) სიონი აგებულიყო აგურით, გარნა თლილის ქვით (ალგეთის ქვა) გაახლებულ იქმნა შემდეგს საუკუნოებში. აი მოკლე ნუსხა სიონის თავგადასავლისა: მე-XIII საუკუნეში სიონის გუმბათი ჩამოაგდო ჯალალ-ედინ სულთანმა, ტახტად დაიდგა და მასზე მჯდომარე სიამოვნებდა ქართველთა აღწყვეტის ხილვით. მე-XIV საუკ. ტფილისის შემუსრა და სიონი გააოხრა ლანგთემურმა. 1518 წ. შაჰ-ისმაილმა აიღო ტფილისი, დაანგრია მისნი ტაძარნი და სიონის ღვთისმშობელი მტკვარში ჩააგდო. 1795 წ. ალა-მაჰმად-ხანმა გადასწვა სიონის კანკელი და აღგზნებულ ცეცხლის ბოლმა შემურა ძველი მხატვრობა; ყიზილბაშებმა ამავე დროს შეიპყრეს ტფილელი მიტროპოლიტი დოსითეოზი და მტკვარში ჩაახრჩეს. სიონს ძველად ჰქონდა

იპურა, ამირი სააკა მოკლა და მასვე თეკს აგვისტოს კვირიაკის დღეს შაბათს ვეზირი შეიპურა კასამ და მე მისი თარხუნი“), სიონი უწყერისა, სიონი გარეჯისა (VI საუკ.), სიონი წმინდა ანუ ხინოწმინდა (ქობულეთში), სიონი შილდასა (დაინგრა XI საუკ.), სიონი ჭარისა (აჰსენა ლეონ მეფემ 1536 წ.).

*) ე. თაყაიშვილი. სამი ქრონიკა. 34, 36, 45.

ერთი ეკუდერი—პეტრე-პავლესი, რომელიც 1804 წ. მთავარმართებლის ციციანოვის სურვილით ალექსანდრე ნეველისად შექმნეს, ხოლო 1818 წ. საღაროდ; მის მაგიერ ექსარხოვსმა თეოფილაქტემ სხვა ეკუდერი მიუშენა სიონს სამხრეთის მხრით. სიონის ძველი კანკელი, როგორც საზოგადოდ ყველა ძველი ეკლესიისა, ქვისა იყო და დაბალი. შაჰაბაზის შემდეგ (†1628 წ.) ქვის კანკელის მაგიერ გაუკეთეს ხისა, რომელიც როგორც ვსტჟით, გადასწვეს ყიზილბაშებმა 1795 წ. ახლანდელი მისი კანკელი ანდრიატისა (თაბაშირისა) და როგორც კანკელი და ისე ტაძრის ყველა მხატვრობა, დაზატულია თავადის გაგარინის-მიერ. იატაკი სიონისა დაგებულია მარმარილოს ქვით. ძველად სიონს სამრეკლო ჰქონდა ჩრდილოეთის მხრივ და ორ-სართულიანი, აგებული 1495 წ. ზემო სართული მოადგებინეს ყიზილბაშებმა 1795 წ. ახალი სამრეკლო, აშენებული 1816 წ., დგას სიონის წინ, სამხრეთის მხრით.

სიონს აქვს ძვირფასი და წმინდა საუნჯეები; მათ შორის ყველაზე შესანიშნავია ა) ნინოს ვაზის ჯვარი, რომელიც უკვე ავსწერეთ, ბ) ტაძრის ხატი—ღვთის-მშობელი; სიონის ძველი ხატი 1522 წ. ყიზილბაშებმა ჩაადგეს მტკვარში, გარნა იგი გამოირიყა წყალმა ნავთლუხს, საიდანაც, სპარსელების წასვლის შემდეგ, ისევ მოიტანეს და სიონშივე დაასვენეს. 1724 წ., ოსმალთა შემოსევის ჟამს, ხსენებული ხატი დაიკარგა. მის მაგიერ ბატონი-შვილმა გიორგი ვახტანგის (VI-ის) ძემ შესწირა (1762 წ.) სიონს ახალი ხატი ღვთის-მშობლისა, მორთული და მოქედილი დიდი და ძვირფასის თვლებით (200-მდე ლალია, 70 ალმასი, 160 იაგუნდი, 90 ზურმუხტი, 70 ფირუზი, 600 მარგალიტი და სხ.); გ) კახეთის ნინოწმინდის სა-

ეპისკოპოსო ტაძრის ხატი წმ. ნინოსი, გადმოტანილი სიონის ტაძარში 1825 წელს. ამ ხატის ქვემო მხარეში ინახება წმ. ნაწილები, იგი მოქედლილია ოქროთი და აქვს 37 მწვანე ზურმუხტი, 28 მარგალიტი, 29 წითელი ლალი, რომლისგან ორი ფრიად დიდია, და ერთი ოთხკუთხოვანი დიდი იაგუნდი. მოქედლილობის ზემოდ არის წარწერა, რომლიდგანაც სწანს, რომ ეს ხატი ნინოწმინდის ტაძრისათვის შეუწირავს მეფე არჩილს; დ) აქვე ინახებოდა ის ხატი, რომელიც დაიკარგა სპარსთა შემოსევის დროს 1795 წ. ეს ხატი იყო პირი ძველი ხატისა, რომელიც შაჰბაზმა სხვა საუნჯეებთან ერთად წაიღო სპარსეთს (XVI საუკ.), გარნა 1620 წლის უახლოეს ხანს შეიძინა იგი (ხატი) რუსის ვაქარმა სტეფანემ და წაიღო კრასნოგორის მონასტერში (არხანგელის გუბერნია), საცა დაშთა აქამომდე. ამ ხატს რუსები „ქართველთა ხატს“ ეძახიან და მის საოხად აშენებულია ტაძარი მოსკოვს (ნიკიტსკოჲს); ამას გარდა საყურადღებოა აგრეთვე ძვირფასი ნივთები: საპატრიარქო გვირგვინი, რომელიც ღირდა 7,000 მ. და რომლისაგან 1830 წ. გააკეთეს მიტრა; ორი მიტრა ალავერდის ტაძრისა, მოტანილი ტფილისს—ერთი 1818 წელსა ჭმეორე 1820 წ. (ალავერდის საეპისკოპოსოს გაუქმების წელიწადია); მიტრა მროველ ეპისკოპოსისა; მიტრა მანგლელისა (რუსუდანის დროისა), რომელიც ახლა ინახება მოსკოვის მიძინების ტაძარში; მიტრა სამთავროს მთავარეპისკოპოსისა; ქათალიკოსთა ფოსტლები, რომელსაც იგინი იცვამდნენ წირვის დროს.—სიონის ტაძარში ჰმარხიან: სიონის მაშენებელი კურატპალატი გურამ († 600 წ.), რომლის დროს დასრულდა ამ ტაძრის შენობა, იოანე მხარგრძელი, თამარ-დედოფლის სპასალარი, მთავარმარ-

თებელი პავლე დიშ. ციციანოვი († 8 თებ. 1806 წ.),
ი. პ. ლაზარევი, რომელიც მოჰკლა მარიამ დედოფალ-
მა 19 აპრ. 1803 წ. და სხ.

სიონის ეპისკოპოსნი: *) ისაკი (496 წ.?), ანტონი
თულასძე, მანგლელ ყოფილი (1047 წ.), გრიგორი I
(1258 წ.), იოანე I (1413 წ.), იოანე II (1434 წ.),
მანგლელ-ტფილელად წოდებული, დავით (1429 წ.),
გრიგორი II (1442 წ.), მანგლელ-ტფილელი, ბართლომე
(1444 წ.), კრისანთე (1445 წ.), ნიკოლოზ I (1460 წ.),
რომელიც მოხსენებულია პაპის მიერ ბურგუნდის ღერცო-
გისადმი წარგზავნის წერილში, იოანე III (1462 წ.), აბრამ
(1486 წ.), ფრიად განათლებული კაცი, სიმეონ (1507 წ.),
იოანე IV (1518 წ.), დომენტი I (1520 წ.), იოანე V
(1541 წ.), ტფილელ-მანგლელი, დანიელ (1577 წ.),
ბარნაბა (1592 წ.), იოსებ I (1698 წ.), ნიკოლოზ II
(1619 წ.), დომენტი II (1690 წ.), დიონოსე (1621 წ.),
ელისე საგინაშვილი (1628 წ.), განთქმული მწერალი და
ათონის მოსახილავად წასული (1640 წ.), კირიაკი, ბარ-
ნაბა II, იოსებ სააკაძე 1662 წ.), წასული მოსკოვს,
რუსთა პატრიარქის ნიკონის გასამართლებლად შეყრილს
კრებაზე დასასწრებლად და მოკლული ბაზალეთის ომში
(1688 წ.), სიმეონ II (1700 წ.), დომენტი III, ორბე-
ლიანი (1701 წ.), ტფილელ-ბოლნელი, ფრიად განათლე-
ბული მღვდელ-მთავარი, ნიკოლოზ III (1703 წ.), ღვთის-
მეტყველი, საეკლესიო საგალობელთა მწერალი და უმ-
თავრესი მებჭე მეფე ვახტანგ VI-ისა, პავლე (1705 წ.),
არსენი I (1713 წ.), ევთიმე (1718 წ.), ათანასე ამი-
ლახვარი (1749 წ.), რომელიც ვახტანგ მეფეს წაჰყვა

*) Дрешн. Тифл. гв. 169.

რუსეთს, აშტარხანს არქიმანდრიტობა მიიღო, 1733 წ. მროველობა, 1752 წ. ისევ რუსეთში წავიდა და 1761 წ. მოსკოვს გააწყო ქართული სტამბა, ქრისტეფორე თუმანიშვილი (1762 წ.), ამშენებელი ტფილელების სასახლის მარნისა, რომელსაც აწერია: „ჩვენ თუმანიშვილმან თფილელ მიტროპოლიტმან ქრისტეფორემან ესე ზედაშისა მარანი აღუაშენე. ვისაც ამა მარნიდან ან ზედაშე ან ღვწო მოგართუასთ, ან ეს წერილი აღმოიკითხოთ, ცოდვისა შენდობა გვბოძეთ, თქვენც თქუენის ცოდვისა შენდობა გვბოძოსთ. წელსა ჩლჱჱ“; ამავე ქრისტეფორემ განამშვენა საეკლესიო გალობა; მიქელი (1771 წ.), გერმონე (1784 წ.), რომლის დროს მოღვაწეობდა მღვდელმოდღვარი და განთქმული მქადაგებელი და მთარგმნელი იოანე ოსეშვილი, ეფრემ (1786 წ.), „სირი, ფსალმუნთა მსტვნავი“, დოსითეოზი (1787 წ.), დარია დედოფლის მოძღვარი და მტკვარში ჩახრჩობილი სპარსთა მიერ 12 ენკ. (1795 წ.), არსენ II ნაიბაძე, ბატონიშვილის აბდულა-ბეგის შვილი, იგი სასულთნო სამართალში მისცეს 1810 წელს და გადააყენეს. მოკვდა 30 ნოემბ. 1812 წ. და ამ დღიდან მოისპო ტფილელობაც.

3. საყდარი წმ. ჯვრისა, აშენებული იმავე დროს, რა დროსაც დაიდვა საფუძველი ქ. ტფილისისა, გაოხრებულ იქმნა ლანგთემურისაგან. ახალი ტაძარი ძველის საძირკველზე აგებულია მე-XV საუკუნეში. იგი ძველადგანვე ითვლება სადგურად იერუსალიმში მყოფ ქართველთა მონასტრების ბერებისა—წმ. ჯვრის მონასტრისა (IV—V საუკ.), წმ. მოციქულის იაკობისა, ძმისა უფლისა და წმ. წინასწარმეტყველის ილიასი (განახლებული დადიანის მიერ მე-XIII საუკ.). ამ ტაძარს მეფე სვიმონმა (+ 1611 წ.) შესწირა სამღებრო სოფ. ღირბს

და სხვა მეფეთაგანაც შეწირული ჰქონდა სოფლები, ყმები და ულუფა, ხოლო მისი წინამძღვარი შემოსავალს უგზავნიდა იერუსალიმის ქართველთა ტაძარს, უფლის საფლავის ტაძრად წოდებულს. აზრი ამ შეწირულობათა და თვით სადგურის დაარსება ტფილისში ის იყო, რომ ამ სადგურის მეოხებით საქართველოს ჰქონდა მუდმივი კავშირი პალესტინასთან. წმ. ჯვრის წინამძღვართაგან ცნობილნი: ა) ნიკიფორე (1635 წ.), რომელიც შემდეგ შეიქმნა მთავარ-ეპისკოპოსად კვიპროსის ეკკლესიის მონასტრისა და მოციქულად წარიგზავნა რუსეთის წინაშე მიხეილ თეოდოროვიჩისა და პატრიარქის ფილარეტისა, ბ) პართენი (1678 წ.), რომელიც გაჰყვა რუსეთს არჩილ მეფეს, გ) ათანასე, თანამედროვე ერეკლე II-ისა და შემდეგ პატრიარქი იერუსალიმისა, დ) ბენედიქტე, ბერძულიდან ქართულად მთარგმნელი წიგნისა „თეადრონ“ და შემდეგ მიტროპოლიტი ბეთლემისა, ე) თადეოზი, ე) იაკობი, ზ) იეროთეოზი, ც) კესარიოსი, თ) დანიელი († 1859 წ.), ი) პროკოპი, განმახლებელი ეკკლესიისა 1861 წელს და სხვ. ამავე ტაძარში დასწერეს თვისი მოგზაურობა საქართველოში პატრიარქებმა: ანტოქიისამ დოსითეოსმა (1520 წლის ახლობანს) და იერუსალიმისამ პაისიოსმა (1658 წ.) და დოსითეოსმა 1689 წ.

4. მთაწმინდა არის ფრიად დიდი სათაყვანო ადგილი ქალაქის ყველა მცხოვრებთათვის. მთაწმინდის ტაძარი აღმართულია მთის ფერდობზე და ამ მთასაც ჰქვიან მთაწმინდა. ტაძრიდგან მშვენიერი სახილველია მთელი ქალაქი, იქიდგანვე მოსჩანს ზედაზნისა, მახათისა და სამგორის მთები და აგრეთვე ბყინვარი. როგორც ზევითაც ვსთქვით, აქ მოღვაწეობდა მამა დაეითი (შემდეგ „გარეჯელად“ წოდებული) და მას ჰქონდა მცირე ეკკლესია,

რომელიც მე-IX საუკ. გაადიდეს ზე მონასტრად აღიარეს; ეს უკანასკნელიც განახლებულ იქმნა 1592 წ. დავით და ნიკოლოზ გაბაშვილთა მიერ. გარნა ესეც მოოხრდა და განახლებულ იქმნა 1809 წ. ქვაშვეთის მღვდლის თა-მა გრიგორიევისაგან. ეს განახლებული ტაძარი კათალიკოს ანტონის ბრძანებით აკურთხა არქიმ. ტრიფილემ 1810 წელს. 1817 წ. გაუკეთდა ვრცელი გზა. ბოლოს გრიგორიევის მიერ აგებული ტაძარიც დაანგრეს ზე მის მაგიერ ააგეს აწინდელი ტაძარი. ერს დიდად სწამს ეს სიწმინდე, რომლის მოსალოცად თავს იყრის ერი ყოველ ხუთშაბათს. დღეობა ტაძრისა მოდის ამადლების სწორზე. ტაძრის ეზო-ყურეში ჰმარხიან: ა) დავით († 1824 წ.), რექტორი თელავის სემენარიისა, მეტად განათლებული მოღვაწე მე-XVIII საუკ. დასასრულისა, ბ) დიმიტრი ყიფიანი, გ) რუსის გამოჩენილი მწერალი გრიბოედოვი, დ) მისი მეუღლე ნინო, ასული ქაქავაძისა და სხ. ტაძრის გვერდზედ მცირე მალაროა, რომელშიაც გროვდება მთიდგან ნაყინვი წყალი. მთელი მთაწმინდა უტყეო იყო და ტყის გაშენებისთვის მხოლოდ ეხლა ზრუნვენ. მთაწმინდის აღწერას ვასრულებთ ნ. ბარათაშვილის ლექსით:

შემოღამება მთაწმინდასად

„ჰოჲ მთაწმიდავ, მთაო წმიდავ, ადგილნი შენნი,
დამაფიქვრელნი, ვერანანი და უდაბურნი,
ვითარ აშვენონ, როს მონამენ ცვარნი ციურნი,
ოდეს სალამოს დაჰშთენ, ამოს, ციაგნი წელნი!

ვითარი მაშინ იღუმალობა დაისადგურებს შენს არე-მარეს!
რა სანახავი წარუტყვიეს თვალთა მაშინ შენს ტურფას სერზედ მდგო-
მარეს!
ძირს გაშლილს, ლამაზს, ველსა ყვავილნი მოჰფენენ, ვითა ტაბლას
წმიდასა!
და, ვით გუნდრუკსა სამადლობელსა, შენდა აკმევენ სუნნელებასა!

მახსოვს იგი დრო, საამო დრო, როს ნაღვლიანი,
კლდე ბუნდოვანო, შენს ბილიკად მიმოვიდოდი,
და წყნარს საღამოს, ვით მეგობარს შემოვეტრფოდი,
რომ ჩემებრ იგიც იყო მწუხარ და სევდიანი!

ოჰ, ვით ყოველი ბუნებაც მაშინ იყო ლაშაზი, მინახებული!
ჰე. ცაო, ცაო, ხატობა შენი ჯერ კიდევ გულზედ მაქვს დაჩნეული!
აწცა რა თვალნი ლაქვარდს გიხილვენ, მყის ფიქრნი შენდა მოის-
წრაფიან!

მავრამ შენამდინ ვერ მოალწევენ და ჰაერშივე განიბნევიან!

მე, შენსა მკვრეტელს მავიწყდების საწუთროება!
გულისთქმა ჩემი შენს იქითა... ეძიებს სადგურს,
ზენაართ სამყოფს, რომ დაჰშთოს აქ აძაოება...

მავრამ ვერ სცნობენ, გლახ, მოკვდავნი განგებას ციურს!

დაფიქრებული ვიდექ სერზედა და, ცათა მიმართ მზირალს
ტრფობითა,

შემომერტყმოდა მაისის მწუხრი, აღმესვბი ნაპრალთ მდუმარებითა;
ხანდისხან ნელად მქროლნი ნიაენი ღელეთა შორის აღმოკენესოდენ,
და ზოგჯერ ჩუმნი შემოგარენი ამით ჩემს გულსა ეთანხმებოდენ!

მთაო. ცხოველო, ხან მცინარო, ხან ტრემლიანო,
ვინ მოგიხილოს, რომელ მყისვე თვისთა ფიქრთ შეგება
არა იპონოს და არ დაჰხსნას გულსა. ვაება,
გულდახურულთა მეგობარო, მთავ ღრუბლიანო!

ჰსლუმდა ყოველი მუნ არე მარე; ბინდი გადევრა ცისა კამარას;
მოსდევს მთოვარეს, ვითა მიჯნური, ვარსკვლავი მარტო მისა აპარას.
გინახავთ სული, ჯერეთ უმანკო, მზურვალედაც ვით მოქანცული?—
მას ჰგავდა მთვარე, ნახად მთარე, დისკო გადახრით შექ-მიბიხ-
დული!

ამ გვარი იყო მთაწმიდაზედ შემოლამება!

გი ადგილნ.ა, მახსოვს, მახსოვს, რასაც ვფიქრობდი
მე თქვენთა შორის და ან რასაც აღმოვიტყოდი!

შაოლოდ გული ჰგრძნობს, თუ ვითარი სძლევნით მას შეგება!

გი საღამოვ, მყუდროვ, საამოვ, შენ დაშთიჩეხად სანუგეშებლად!
როს მკმენვარება შემომესევის, შენდა მოვილტვი განსაკარებლად!
მწუხრი გულისა—სევდა გულისა—ნუგეშსა ამას შენგან მიიღებს,
რომ გათენდება დილა მზიანი. და ყოველს ბინდსა ის განანათლებს!

მთაწმინდა დიდად რომ „აღუშფოთებს“ სულს ყოველს ქართველს! მთაწმინდა არის მრავალ-საუკუნოვანი მოწამე იმისი; თუ ვითარ ბედმან სასტიკმან „სიმრგვლეცისა ჩვენთვის რისხვით წამოჰგრაგნა“, თუ რაოდენ გზის აოხრდა ტფილისი უღმობელ მტერთაგან, რაოდენი მართალი სული დაიკლა, რაოდენი სისხლი დაიღვარა!

მთაწმინდა ის წმინდა ადგილია, საცა დავით მეფე (1505—1524 წ.), ბერად აღკვეცილი, მოღვაწეობდა და ზენაარს ავედრებდა თავის სამწყსოს, და აქვე აღესრულა და აქვე შთაიფლა.

მთაწმინდა ის ნუგეშის საცემლოა, საცა მეფე ერეკლე II დაბინავდა დროებით და მიეცა გლოვასა და მწუხარებას თავისის შეილის სოლომონის გარდაცვალებისა გამო.

მთაწმინდა ის ძლიერი და საპატრონო ადგილია, რომელსაც ვერ მიეკარნენ აღა-მაჰმად-ხანის მეომარნი 1795 წელს და რომლის ძლიერებამ გადაარჩინა უწყალო სიკვდილისაგან 50 მოქალაქენი, აქ შეფარებულნი.

მთაწმინდა მთაა წმინდა, მთა ძლიერი და მის საღს, კლდეზედ დამყარებულია ბედი ქართველისა!

წ. ანჩისხატი აგებულია მტკვრის ნაპირა კლდეზედ კათალიკოზის ბაბილეს მიერ აღარანსეს დროს (614—639 წ.)—საოხად ღვთისმშობლის მარიამის შობისა. ტაძრის კამარა და გუმბათი დამყარებულია სამს სვეტზედ. დასავლეთის მხრით მიდგმული აქვს სამრეკლო, რომელიც ააშენა (1675 წ.) კათალიკოსმა დომენტიმ, მეფე ქაახოსროს ძემ. ტაძრის ეზოში სამხრეთის მხრით ქალაქის აოხრებამდე (1795 წ.) იყო სასახლე, სადგური კათალიკოზის ამაღლისა. აქვე იყო სასახლე საეკლესიო აზნაურების მალაღაშვილებისა, რომელთაგან აღირჩეოდ-

ნენ ხოლმე კათალიკოზის სახლთ-უხუცესნი. თვით კათალიკოზის სასახლე იყო ეკლესიის ზღუდის გარედ, ტაძრის ჩრდილოეთის მხრით. ადგილი ანჩისხატსა და სიონს შორის ეკირა მეფის სასახლეს. ანჩისხატი, მრავალჯერ გაოხრებული, განაახლა (მე-XVII საუკ. დამლევს) კათალიკოზმა დომენტიმ, რომელმაც მასში დაასვენა მაცხოვრის ხატი, მოტანილი ტფილისის ანჩის საეპისკოპოსო ტაძრიდან. მის შემდეგ თვით ამ ტაძარსაც დაერქვა ანჩისხატი.

ანჩის ხატის სიგრძე $1\frac{1}{2}$ ალაბია და სიგანე 1 ალაბი. მაცხოვრის მარცხენა ხელში სახარებაა და მარჯვენათი ილოცება. ქრისტეს სახე და მთელი ხატი მოქედლია ძვირფასად და ძვირფასის თვლებით. ლუსკუმა ხატისა გადაკრულია ოქროთი დაფერილ ვერცხლის ფოთლებით. ლუსკუმას კარებზედ გამოყვანილია ხატი ხარებისა, შობისა, მოგვთა თაყვანისცემისა და ნათლისღებისა. ამ უკანასკნელ ხატის ზემო სწერია: «სულსა პატრონისა მანდატურთ უხუცესისა ბექისასა განუსვენე, ღმერთო»; მეორე კარებზე აწერია: «სულსა პატრონისა მანდატურთ-უხუცესისა და მეუღლისა მისისა მარინასა განუსვენოს ღმერთმან». — მაცხოვარი თვისის ფეხით ჰმუსრავს ჯოჯოხეთის კარიბჭეს და გამოჰყავს იქიდგან ადამი ღვ; მაცხოვრის მარჯვენით ჰხატია იოანე ნათლისმცემელი, მარცხნით ქალწული მარიამ, ძირს ქრისტეს საფლავზე დაყენებული დარაჯი და მალლა (ზემო მხარეს) ამალღება. ლუსკუმის კარების ბოლოს აწერია: «ძენი მათნი მანდატურთ-უხუცესნი სარგის, ყვარყვარე და შალვა აღიდნეს ღმერთმან*»). ხატის ქვეშ სწერია:

*) ბექა და მისნი შეილნი სცხოვრობდნენ მე-XIV საუკუნეში. იგინი ჰხატიან საფარის ტაძრის კედლებზედ.

„ბრძანებითა და ნივთის ბოძებითა ღვთიფ-გვირგვინოს-
ნის დიდისა დედოფალთ-დედოფლისა თამარისათა მე იოანე
ანჩელმან რჩნელმან კელ ვჰყავ საშინელისა ამის ხატისა ჰატი-
ვითა მოჰქედად; მფარველ მცველ არს მეფობისა მათას აქა და
საუკუნესა. მოიჭედა კელათა ბექასითა. ქრისტე შეიწყალე“.

ლესკუშის ქვეშე აწერია „დიდენ ღმერთმან კათოლიკოზი
ჰატრიარქი, რომელმან განაასლა ხატი ესე კელით-უქმნელი: ჰირ-
ველ ედესიდგან კონსტანტინეპოლეს წარმოესვენებინათ, და ოდეს
ლეო ისაფრო — *) და სხვანი ხატ-მბრძოლნი გამოჩნდნენ, მას
ჟამსა მუნიდგან წარმოესვენათ და დაესვენათ კლარჯეთს, სა-
ეპისკოპოსოსსა საუდარსა ანჩისსა. ბრძანებითა და ნივთისა ბოძები-
თა მეფეთ მეფის თამარისათა იოანე ანჩელს ჰატოსსად მოეჭედა,
და ოდეს გათათრდა სამცხე, ²⁾ მამინ აღსრულიყო ტფილისის
ვაჰარი და ეყიდა ფასითა და მოესხნებინა ბიძისა ჩვენისა კათო-
ლიკოზ-ჰატრიარქის დომენტიანოვის ³⁾ და მას ძვირ-ფასად ეყიდ-
ნა და დაესვენა საუდარსა საკათალიკოზოსა მეფობასა ჰანისა ჩე-
ნისა მეფის ვახტანგისას; ⁴⁾ მას აქეთ დიდად დაჰველებულიყო
სე და მოჰქედილობა; ჩვენ მეფეთ შარავანდედმან, ყოვლისა საქარ-
თველოს ჰატრიარქმან დომენტი ⁵⁾ გვალად განვახალეთ და მო-
ვჰქედეთ გული და კუბო, და შევმატე თვალი და მარგალიტი,
ქრისტე ღმერთო, შემინდევ ყოველნი ცოდვანი ჩემნი, სატანჯ-
ველისა და ყოველთა მტერთა ხილულთა და უხილავთაგან მისენ
და შემრაცხე მარჯვენიტ შენსა და დაიცევ მეფე მეფეთა საქარ-
თველოს ბაგრატოვანი ვახტანგ ⁶⁾ და მეუდლე მათი დედოფალი
რუსუდან, ბაქარ, გიორგი და ასულნი მათნი ყოველნივე, ისენ
განსაცდელისაგან. ამინ ქ ნს ტოგ.“ ⁷⁾).

*) ლეო ისაფრო 718—741 წ. — ²⁾ მე-XVII საუკუნეში. — ³⁾
დომენტი II (1160—1175, რომელმაც ანჩის ხატი და მასთან 9
ხატი სხვა, მოტანილნი კლარჯეთიდან ტფილისის ვაჰრისა ამირჯანისა
და მის ძეთა ზურაბისა, მელქუმ სა და დავითის მიერ, შეიძინა 2000
მარჩილად — ⁴⁾ მეფობდა 1658—1675 წ. — ⁵⁾ დომენტი III (1705—
1742 წ.); — ⁶⁾ ვახტანგ VI (1703—1724 წ.). — ⁷⁾ 1715 წ.

ამ ხატის კარები მოუქედინებიათ (1686 წ.) იოთამ ამილახვარსა და მის მეუღლეს თამარს, ასულს მეფის ვახტანგ V-ისას, და ძეთა მათთა ანდრუყაფარს და დემეტრეს. კარები მოუქედია და გაუკეთებია ოქრომკედელს ბერუკა დოლაძეს.

სამრეკლოს კედელს აწერია: „ჩვენ ქრისტეს მიერ კურთხეულმან ბატონიშვილმან კათალიკოზმან დომენტი აღვაშენე სამრეკლო ესე და განვახლე საუდარი ესე სულისა ჩემისა საოსად მეფობასა ქართლსა შანავაზისსა. ქნსა ტნიგ“ (1675 წ.).

ტაძრის ზარს აწერია *): „ეს ზარი ბუღდან-ბეგმა ამილახვარის შვილმან ბატონს კათალიკოზს დომენტის (შევსწირე) და კათალიკოზმა ქალაქის ღვთისმშობელს (შესწირა).

6. ლურჯი მონასტერი ვერაზედ საოხად ანდრია პირველ-წოდებულისა, აგებული ღურჯის ალგეთის ქვით ძველს დროს. ვახუშტი მას ჰხადის წმ. გიორგის ეკლესიად. ამ საუკუნის დასაწყისს ამ ტაძარში ინახავდნენ თოფის წამალს. ტაძრის კედლების შიგნით მხარე მთლად დახატული იყო. აღმოსავლეთის კედელზე არის შემდეგი წარწერა:

„ვინაიდან ჩემებრ ბრალეულთაგან სარწმუნოებითა კეთილითა... კეთილად... ქმნილნი... ამისთვის მეცა შვილი ჭეშმარიტისა ემბაზისა სახელით ოდენ ქრისტიანე, ზოლო საქმით ურჩი და უოფლად უშიშო ღვთისა ბრძანებითა უღირსი ბასილი ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსს უოფილი, ძე კეთილ ნაშრომისა იობისა უნდოთა ამათ მცირეთა ნივთთა მიერ გულის მოდგინებით მსასოებელი შენი ცეკბრსა ამას გიმეობ საუდარ-სართულსა სამოსახლოს ამას ტაძარსა შენსა უოფლისა სოფლისა მონადირებელთა სარწმუნოებასა ზედა მართულსა ათერთმეტ თა-

*) ყველა ეს წარწერები და საზოგადოდ ტაძრების აღწერა გადმოვიღეთ პ. ოსელიანის წიგნიდან: „Монастыри Тифлиса“.

ვად აღრიცხულსა დასსა მოციქულთასა თანამოსაედრეო დაჰსწრა
(?) ანდრია... სოლო ვაშენებ ნაცვალ საგებელად ჩემთს და
საეფარლისა ძმისა ჩემისა ე... ..უ ქართლისა ამირთა ამირასა
რუისთავისა და შუადთა მთაუღელთა ჰატრონისა აბულ-ასანი-
სთავის და უპირმშობისა ძმასა ჩემისა შულისა დავითასთავის
ვიდრემდის დაუდგრომელსა ამას და წარმომდინარესა სოფელსა
შანა სოლო..... ვიუენეთ მშვიდობით დაცულ საქუაღეთა
ამათ შინა. ქორონიკონსა“.

ამ წარწერის მიხედვით ბროსე ამტკიცებს, რომ ეს
ტაძარი აგებულია ან 1505 წელს და 1525 წ. გარნა
არც ბროსეა, არც იოსელიანსა და არც მათ მიმდევარ
დ. ბაქრაძეს, ჩვენის აზრით, საკმაოდ ვერ აუხსნიათ,
წარწერა. ჩვენ ვიცით, რომ თამარ დედოფლის დროს,
ტფილისში სცხოვრობდა ამავე ქალაქის მკვიდრთაგანი
თავადი აბულასან, რომელი იყო „მეფეთ მეფისაგან წყა-
ლობა—ეკლდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილი-
სისა“ (ქარ. ცხ., გვ. 284). ამ აბულასანს ჰყვანდა ძე
გუზანი, რომელიც თამარს ავმაღლებინა და დაენიშნა
გამგედ კლარჯეთისა და შავშეთისა. გუზანმა ბოლოს
ულალატა თამარს და იგი მოჰკლეს მთიბავებმა (ქ. ც. გვ.
293, 324). ეს აბულასანი, ალბად იყო გაქრისტიანე-
ბული ყიზჩაღელი ან ოსი. მას კარგად უნდა სცოდნო-
და ეს ქვეყნები, რადგან თამარისათვის რომ ირჩევდნენ
საქმროს, ამან სთქვა: „მე ვიცი. შული რუსთა ხელმწი-
ფისა..... რომელი ექსორია ქმნილ დევნილი, გარდ-
მოიხვეწა და არს იგი ყივჩაყთა მეფისა სვიაჯს ქალაქსა
შინა“. ვითარცა თამარი იწოდებოდა მეფედ „შვიდთა
სამეფოთა“, „შვდთა თემთა“, „შვიდთა სვეტთა“, ისე
მისი ამირა ანუ ამირთ ამირა, რომელიც ჰფლობდა
ქართლიდგან რუისთავამდის (ყარაია), ჰხადის თავის

თავს პატრონად „შვიდთა მთეულელთა“, ე. ი. ყივჩაყისა, ოსეთისა, ქართლისა, ჩაჩნისა, დიდოეთისა, ლდილვისა და მთიულეთისა.

ანდრია პირველ-წოდებულის ტაძარში ჰმარხია ცნობილი მოძღვარი ზაქარია გაბაშვილი, დიდი მტერი ანტონი კათალიკოზისა.

7. გერას ტაძარი საოხად ღვთის მშობლისა, აშენებული ძველად და მიწერილი ანდრია პირველწოდებულის ტაძარზედ. მისგან, პ. იოსელიანის თქმით, დარჩენილია ორი კედელი და აგურის ტრაპეზი. ამ ნანგრევებს ყოველ წლივ, აღდგომის მეორე დღეს მოილოცავენ და ხოლმე ერეკლე II-ის ასული ქეთევან, მეუღლე იოანე მუხრან-ბატონისა.

8. წმ. მარინეს ტაძარი ავლაბარში, აგებული ძველს დროს და განახლებული 1824 წ. 1849 წელს. წმ. მოწამეს მარინეს დიდად პატივსცემენ ქართველნი. მის საოხად ბევრგან აგებულია ტაძარი, მაგ. კახეთში და სხ. მარინეს ასე ამკობს კათალიკოზი ანტონი I.

სპეტ-მარგრიტებს, შეუწება ქალწულისა,

აღამს მტკიცობს, გონება შეუსები,

მრჩობლს გუჭლს აკუდინებს, ერმა ბრძენა მარინა,

სსუა და სსუათა მცნები ქედს იფარდულებს მახვილს.

9. წმ. ეკატერინესი, რომელიც ააშენა დავით აღმაშენებელმა სადგურად სინას ქართველთა მონასტრისა, აგებულია საოხად წმ. ეკატერინესი. იგი გაოხრებულ იქმნა ლანგთემურისაგან, ხოლო აღექსანდრე I ისევ აღადგინა 1430 წ.. 1795 წ. ეს ტაძარი დაანგრის ყიზილბაშებმა, ხოლო სინას ბერებმა მის მაგიერ პატარა ეკლესია ააშენეს, შემდეგ 1861 წ. კიდევ განაახლეს. ამ ტაძრის სიგელთაგან სჩანს, რომ მისთვის შეუწირავთ:

სიმონ გურიელს 25 მარჩილი ყოველ წლივ (1624 წ.), გიორგი გურიელს (1682 წ.) 40 ყურუში, კახეთის მეფე ალექსანდრე I 90 ლიტრა აბრეშუმში, იმერეთის მეფე სიმონ I 40 მარჩილი, კაცია დადიანს (1783 წ.) 40 მარჩილი, ერეკლე II (1778 წ.) 50 ყურუში (=37 მან. და 50 კ.) და კიდევ 200 ყურუში, მეფე გიორგი XII (1800 წ.) 50 ლიტრა აბრეშუმში და სოფელი მელრევი ქართლს.

10. კალოუხნის წმ. გიორგი აგებულია უუძველეს დროს და განახლებულია 1850 წ. მღვდლის იოსებ ნამორაძის მეცადინეობით. კალოუხანი იმიტომ ეწოდა ამ ადგილს, რომ აქ, როგორც გადმოგვცემს თქმულება, ლანგთემურმა გაღეწა კალო, რომელზედაც ძნის მაგიერ ყრმები დაალაგებინა.

11. სამების ტაძარი, აგებული ძველის საფუძველზედ (1790 წ.) პეტრე აღნიაშვილის მიერ, განახლებულ იქმნა 1863 წ.

12. კვირა-ცხოველი წმ. თომასი უუძველესი ტაძარია. დანგრეული ლანგთემურისაგან, განახლებულ იქმნა XVII საუკ. მთავარეპისკოპოსის ქრისტეფორეს მიერ.

13. კარის ეკლესია წმ. გიორგისა, აგებული ძველის წმ. მთავარ-ანგელოზების ტაძრის საფუძველზედ. ეს ძველი ტაძარი შემუსრა ლანგთემურმა 1398 წ.. 1610 წ. მისის ნაშთისაგან როსტომ მეფემ ააშენა სამი ტაძარი.

14. იოანე ნათლის-მცემლის როსტომის სასახლის წინ.

15. ხარების სამეფო მოედნის შუაგულს და წმ. გიორგის (კარის ეკლესია), რომლის შენება დაამთავრა ბატონაშვილმა სიმონ ვახტანგის ძემ 1710 წ. და მის წინ მოედნის მხარეს, აიგო სასახლე. ეს სასახლე გაადიდა მეფე გიორგიმ XII-მან. წმ. გიორგის ტაძარი კარის ეკლეს-

სიად შეიქმნა. გიორგი გარდაიცვალა ამავე სასახლეში და მისმა მეუღლემაც აქვე მოჰკლა გენ. ლაზარევი. 1840 წ. ხაზინისაგან ეს სასახლე იყიდა კერძო პირმა, რომელმაც სასახლე გაადიდა და გაამაღლა ისე, რომ ახალმა შენობამ სრულიად შეავიწროვა და დაჾრდილა წმ. ტაძარი. ამ ეკლესიაში არის ფრიად მშვენიერი ხატი წმ. ნინოსი, მოციქულთა სწორისა და ქართველთა განმანათლებელისა.

16. ქვაშვეთი მთავარ-მოწამის გიორგისა, აგებული ძველი ეკლესიის ადგილას 1754 წ. გივი (შაჰყული-ხან) ამილახერისაგან. ეკლესიის კარებზე ზემოდ არის წარწერა: ჩუჱნ ამილახუარმან გივმან, ქემან ანდჱუაჱარ ამილახორისამან, და თანამეცხედრემან ჩუჱნმან ორბელის ძას ასუღმან ბანგუამ აღუაშენეთ ეკლესია ესე ღუაწლითა-შემოსილისა მთავარ მოწამისა გიორგისა, ზღუდით, ბურჯით და სასლით, რათა მეოხ გუჱთოს ჟამსა სიკუდილისასა. ვინც იხილვიდეო, შენდობასა გვიბრძანებდეთ. აღეგო მეფობასა კეთილმსახურის გჱრგჱნოსანის თეიმურაზისასა და ძისა მისისა კეთილ-მორწმუნისა მეფისა ირაკლისასა, სოლო მამათ-მთავრობასა ანტონი დავითიანისა, განხორციელებისკან სიტჱვსა ღუთისასა ჩდნდ (1754 წ.).

წარწერა კარის-ბჱეჱედ: სადიდებულად ღუთისა დროსა სრულიად როსისი იმჱერატორისა აღეჱსანდრე ჰირველისა და ეჱსარხოსობასა საქაროუჱლოის და იმერეთის სამღვდელოთა ზედა მცხეთის მიტროჱოლიტის და ტფილისის ვარლამ ჱსნის ერისთჱს დავითის ძისა აღშენდა კარის-ბჱე ესე წელსა ჱრისტესით ჩეივ ჱორთნიკონსა ფდ. (1816 წ.).

ამ ტაძარში ინახება შესანიშნავი ხატები: ა) შემოწირული ინდო გაბაშვილისაგან 1713 წ., ბ) წმ. გიორგისა, მოტანილი სოფელ ენაგეთიდან, გ) ორი ხატი ღუთისმშობლისა, შემოწირული ზურაბ სახლთ ხუცესი-

საგან 1665 წ., დ) ღვთისმშობლის ხატი ბეთანიის მონასტრისა *) და სხ. ქაშვეთობა მოდის 10 გიორგობისთვის.

17. ღვთისმშობლის (მისი აღწერა იხ. ზემოდ).

18. ღვთისმშობლის საკრებულო ტაძარი ძველ ნანგრევებზე აგებულია (1680 წ.) ელენეს მიერ, რომელიც იყო ასული მეფე ვახტანგ მე-IV-სა. ესეც რომ გაოხრდა, ხელახლა კიდევ განაახლა (1795 წ.) ერეკლე II-ეს ასულმა მარიამმა. ამ ეკლესიის ახლოს იყო სასახლე კათოლიკოსებისა ანჲის ხატთან, რომელშიაც სპარსთა ბატონობის დროს სცხოვრობდნენ მათი ხანები.

19. წმ. ირაკლის და ღარიას მონასტერი მეტეხის გორაზედ. ამ მონასტრის უმთავრესი ეკლესია და თვით სასახლეც ააგო ერეკლე II-ეს მეუღლემ დარია დედოფალმა, რომელიც აქვე სცხოვრობდა შემდეგ ერეკლეს გარდაცვალებისა 1803 წლამდის. ხოლო ამ წელიწადს იგი გარდასახლეს რუსეთს, საცა აღესრულა 8 ნოემბ. 1807 წ. ეს სასახლე მისის ეკლესიითურთ შეიძინა ექსარხოსმა თეოფილაქტემ და აქ გამართა სასულიერო სემენარია და სამრევლო სკოლები. იონა მიტროპოლიტმა (1824 წ. 29 ოქტ.) ტაძარი აკურთხა მაცხოვრის ფერისცვალების მონასტრად. მონასტრის უმთავრეს ტაძარში ჰმარხიან: ეპისკოპოსი გორისა ნიკიფორე ჯორჯაძე († 1851 წ.), მთავარეპისკოპოსი დოსითეოსი († 1829 წ.), რომელსაც 1815 წლიდან ებარა სამწყსო თელავისა და კავკასიისა, არქიმ. ევგენი († 1832 წ.), რექტორი სემენარიისა.

20. ტაძარი სახელსა ზედა ეველა ურვეულთა ნუკეშინის-მცემელისა თაბორის გორაზედ სეიდაბადს კათოლიკოსე-

*) ბეთანიის ტაძარი აგებულია თამარ მეფისაგან.

ბის საზაფხულო სასახლეში. გაოხრებული ტაძარი განაახლა და აკურთხა (1836 წ.) საქართველოს ექსარხოზმა ევგენიმ. 1849 წ. წლიდგან გაუქმდა ეკლესიაცა და კათალიკოსების სასახლეც.

21. ტაძარი წმ. ჯვრის გამოჩენის სასელობაზედ კუკიაში აგებული 1815 წ. შემდეგ განახლებულ და გადაკეთებულ იქმნა აწინდელ კუკიის წმ. ნიკოლოზის ტაძრად.

22. ტაძარი წმ. ბარბარესი ქვემო ნათლუხში, აგებული ძველს დროს, დიდი თაყვანის-საცემელია, დღეობას (4 დეკემბ.) აქ იკრიბება დიდძალი მლოცველი. წმ. ბარბარეს მოსალოცად აქ მუდამ მოჰყავთ სახადით მორჩენილი ბავშვები.

23. ტაძარი წმ. ბარბარესი ზემო ნათლუხში, აგებული ამ მიმდინარე საუკუნეში.

24. ტაძარი ელია წმინდა, მახათის მთაზე. აწ დანგრეული.

ამ საუკუნეში კიდევ აგებულ იქმნა შემდეგი ტაძრები:

25. ალექსანდრე ნეველის (კუკიაში).

26. წმ. ნინოსი კუკიის სასაფლაოზე, რომელსაც აქვს მშვენიერი სასახლე სამრევლო სკოლისათვის.

27. მადეკნების უბნის ტაძარი (კუკიაში).

28. პეტრე-პავლესი ავლაბრის სასაფლაოზე.

29. ხარების (არქიელის ქარის ეკლესია).

30. იფერიის ღვთის-მშობლის (პირველი გიმნაზიის ქარის ეკლესია).

31. წმ. ნინოს ტაძარი (ქალების ინსტიტუტის ქარის ეკლესია).

32. წმ. ალექსანდრე ნეველის (მთავარ-მართებლის ქარის ეკლესია).

33. წმ. იოანე ღვთისმეტყველისა (სასულიერო სასწავლებლის კარის ეკლესია).

34. წმ. ანდრია პირველ-წოდებულისა (სემენარიის კარის ეკლესია), განახლებული 30 ნოემბ. 1862 წ.

35. წმ. ნიკოლოზის ორთაქალას ახლოს, აგებული დეკანოზის ბასილის მიერ ბერძენთათვის.

36. წმ. ალექსანდრე ნეველის (ალექსანდრეს ბაღში).

37. სამსედრო საკრებულო ტაძარი გუნების მოედანზედ (ნაკურთხი 21 მაისს 1897 წ. სახელსა ზედა ალექსანდრე ნეველისასა).

38. ქალების 1-ლი გემნაზიის კარის ეკლესია.

39. იუნკრების სკოლის კარის ეკლესია.

40. სამისსიონერო ტაძარი (რიყეზედ).

41. ვაჟების 2-რე გემნაზიის კარის ეკლესია.

3. ტაძრნი სომეხთა

1. ვანქი არის უპირველესი, უუძველესი და საეპისკოპოსო ტაძარი სომეხთა. მისი საფუძველი დაიდვა მე-XVII საუკ. გასულს. შარდენის თქმით ვანქი ანუ ფაშა-ვანქი ააშენა ვილაც ოსმალეთიდგან გადმოხვეწილმა ფაშამ. ეს ცნობა შარდენს გარდასცეს თვით აქაურმა სომეხებმა, რომელთაც მაშინ (1673 წ.) ტფილისში ჰყვანდათ თვისი ეპისკოპოსი. ამ ფაშის მიერ აგებულ ტაძრის ნამუსრევზე აგებულ იქმნა (1720 წლის ახლოს) აწინდელი ტაძარი, რომელიც საბოლოოდ განახლებულ იქმნა 1788 წელს.

2. სურბ-ნიშანი (წმ. ნიში), როგორც სჩანს მისი მარწერისაგან, აგებულია 1701 წ., ე. ი. მაშინ, როდესაც საქართველოს მეფედ (უკეთ ვსთქვათ: გამგედ)

სპარსთა ყაენისაგან დანიშნულ იყო ლეონი, მამა ვახტანგ სჯულმდებლისა.

3. წაღკე-ვანქ (ყვავილის სავანე) ნავთლულში*).

5. ასტვაწაწინ (ღვთისმშობელი), იქვე.

5. წირანავორ ასტვაწაწინ (წითელი სარტყლიანი ღვთისმშობელი) კრწანისში.

6. ლუსავორიხ (გრიგორ განმანათლებელი) ავლა-ბარში.

7. კარმირ ავეტრან (წითელი სახარება) იქვე.

8. ეჩმაწინ იქვე.

9. ძორაბაში სურბგევორქ (ხევისთავის წმ. გიორგი) იქვე.

10. სურბ მინას (წმ. მინასა) იქვე.

11. ხოჯევანქ ასტვაწაწინ (ხოჯევანქის ღვთისმშობელი) იქვე.

12. სურბ კარაპეტ (წმ. კარაპეტი) იქვე.

13. ასტვაწაწინ (ღვთისმშობელი) ჩულურეთში.

14. ასტვაწაწინ (ღვთისმშობელი) კუკიაში.

15. თანდლიან ასტვაწაწინ (თანდლიანთ ღვთისმშობელი) იქვე.

16. სურბხაჩ (წმ. ჯვარი) ვერაზედ.

17. ზრვინანტ ასტვაწაწინ (ზვრინანთ ღვთისმშობელი) იქვე.

18. მოღნინინ სურბგევორქ**) (მოღნინის წმ. გიორგი), აშენებ. 1751 წელს.

*) სია სომხების ტაძრებისა გადმოგვცა დიდად პატივცემულმა მღვდ. გ. ი. შერმაზანიანტმა, საღმრთო სჯულის მასწავლებელმა ტფილისის რეალურ სასწავლებლისა, — რისთვისაც მას ვსწირავთ უგულისთადეს მადლობას.

**) ამის ქვემოთ მოხსენებული ეპიკლესიები სოლოლაქსა და შუაგულ ქალაქშია.

19. ქაშოიანთ ტაძარი.

20. კუსანაც სურბ სტეფანოს (მოლოზნების წმ. სტეფანე).

21. ბეთხემინ ასტვაწაწინ ანუ ფეთხაინი (ბეთლემის ღვთისმშობელი).

22. ქარაფინ სურბგევორქ (ქარაფის კლდის წმ. გიორგი).

23. ღასტი ხაჩი სურბგევორქ (მინდვრის ჯვრის წმ. გიორგი).

24. ტერეშტავაპეტ (მთავარ-ანგელოზი).

25. სურბ სარქის (წმ. სარქისა).

26. ნორაშენ, აგებული 1793 წელს.

27. ჭიგრაშენ ავეტიაც (ჯიგრაშენი ხარებისა), 1785 წ.

შენიშვნა. ამ ეკლესიათაგან ვახუშტის დროს 7 ეკუთვნოდა ქართველებს და, მათ შორის ბეთლემი, რომელსაც სომხებმა უწოდეს ფეთხაინი (ბეთხემი); ეს ტაძარი აგებულია 1740 წ., სურენაშენა წმ. ნიკოლოზისა და წმ. მთავარანგელოზისა, რომელსაც სომხებმა უწოდეს ტერეშტავაპეტ (მთავარანგელოზი). ეს ტაძარი უძველეს დროს ბერძნების სალოცავი იყო და ჯერ ისევ გიორგი მე-XI-ის დროსაც იგინი ამ ეკლესიისთვის ედავებოდნენ სომხებს*). ამას გარდა ქართველების კუთვნილება ყოფილა კიდევ წინანაურის ტაძარი (კრწანისში), თაბორი (აელაბრის გორაზე), თელეთის ტაძარი (სოფ. თელეთში).

*) იხ. Описание древн. Тифлиса, ზღ. იოსელიანისა, გვ. 233 და Кавказъ въ древн. памятникахъ христiанства დ. ბაქრაძისა, გვ. 44, სადა მოყვანილია ცნობა შესახებ ჯანქისა.

ზ. კათოლიკეთა საუდრები.

კათოლიკეთა სარწმუნოების გავრცელება მოჰყვა რუსუდან დედოფლის მეფობას. მონგოლები რომ შემოესივნენ საქართველოს და დაამარცხეს ქართველნი, მაშინ რუსუდან დედოფალი, უმწეოდ დაშთენილი, იძულებულ იქმნა მიემართა რომის ტახტისადმი და შემწეობა ეთხოვნა პაპ ჰონორი III-ისა და პაპ გრიგორი IX საგან, და ამასთანავე ამ უკანასკნელს რუსუდანმა შეუთვალა, თუ დამეხმარებით, „მეცა და ჩემი ქვეყანაც რომის ეკლესიას შევუერთდებითო, ე. ი. კათოლიკობას მივიღებთო“ *). პაპმა გრიგორიმ რუსუდანი შეაქო ამ გვარ განზრახვისათვის, დაჰპირდა დომინიკანელ ბერებს გამოგიგზავნი, ხოლო ლაშქრით შემწეობის შესახებ მოსწერა, რომ რადგან ჩემი ტახტი დიდს განსაცდელშიაო ჩაყარდნილი იმპერატორ ფრიდრიხისაგან, ამიტომ ჯერხნობით ვგრას შეგეწევიო ²). მიუხედავად ამისა, პაპმა გრიგორი IX მაინც გამოგზავნა 7 ბერი რუსუდანისა და მისი ერის მოსაქცევად, გარნა რუსუდანმა უარყო მათი მოძღვრება. 1289 წ. პაპ ნიკოლოზ IV ხელახლა გამოგზავნა მღვდლები, რომელნიც ქართველობამ პატივით მიიღო, და ნება დართეს ტფილისში ჰყოლოდათ თვისი ეპისკოპოსი. კათოლიკეების პირველი ეპისკოპოსი ტფილისში იყო იოანე ფლორენტიელი (1329 წ.). მისი სადგური იყო იქ, საცა ეხლა კათოლიკეთა ხარების ტაძარია³). პაპთან მიწერ-მოწერა ჰქონდა აგრეთვე მეფე კონსტანტინე III (1469—1505 წ.). ამ გვარ მიწერ-

*) იხ. „ივერია“ 1879 წ., № 5, გვ. 195.
 ²) იქვე.
 ³) Опис. др. Тифлиса, გვ. 234.

მოწერისა და აქაურ კათოლიკე ბერების ოსტატურ ქა-
დაგება-გარჯისა გამო კათოლიკეთა მოძღვრებამ ფეხი
მოიკიდა საქართველოში და სახელდობრ ტფილისსა,
გორსა, ქუთაისსა, სამეგრელოსა, გურიასა და ახალცი-
ხესა. თუმცა 1600 წლიდგან კათოლიკეთ აღარა ჰყვნენ-
დათ ეპისკოპოსი, არამედ თეატინელი მამები, მაგრამ
მაინც მათი რიცხვი გამრავლდა და უფრო მეტად კი
1604 წლიდგან. კათოლიკე ბერები ძლიერ განათლე-
ბულნი კაცნი იყვნენ, იცოდნენ ექიმობა და ქართულის
ენასაც სწავლობდნენ. ამ ენის შესასწავლად რომის
„მოქადაგეთა სკოლაში“ პაპმა დააწესა ქართული ენის
კათედრა და პროფესორად გაამწესა ქართველი—ირბა-
ხი, რომელიც „მთელს წინა აზიაში განთქმული იყო,
მეცნიერებითა და სადიპლომატო ელჩობით“. ამ სკო-
ლიდგან გამოვიდნენ, მაგ., პაულინი, რომელმაც შე-
ადგინა და დაბეჭდა (1626 წ.) ქართული ანბანი და
მასში ჩაურთო 3,084 ქართული სიტყვა; მაჯი, რომელ-
მაც შეადგინა ქართული ენის გრამატიკა ლათინურ ენა-
ზე და დაბეჭდა რომს (1643 წ.). ეს წიგნი ისრე სწრა-
ფად გავრცელდა, რომ იგი მალე მეორე გამოცემადაც
დასტამბა *) (1670 წ.). ამავე ხანებში რიჯენერანდომ
შეადგინა (ქართულის ანბანით) იტალიური და თათრუ-
ლი (ადერბეიჯანის) ლექსიკონი, რომელიც 1722 წ. შე-
უძენია მურადიანთ ტირაკუ იოანეს **). ამას გარდა ქა-
რთულად გადმოთარგმნილ იქმნა გორის მკვიდრის ტლუ-
კაანთ დავითისაგან რომს დაბეჭდილი (1733 წ.) წიგნი
„საქრისტიანო მოძღვრება“.

*) ეს მეორე გამოცემა მაჯის გრამატიკის დაწვრთე-
ბით განხილულია ჩვენ-მიერ („ივერია“, 1895 წ., № 164).

**) იხ. ჩვენი წერილი, „ივერია“ 1895 წ., № 149.

ანაირად გაჩაღებულმა კავშირმა რომსა და საქართველოს შორის კათოლიკეთა მოძღვრება ჩვენში ბევრმა ირწმუნა. მოგზაური პიეტრო დელლავეალე პაპს ურბანოსს VIII-ეს მოახსენებს (1627 წ.), რომ „პატრი ფრაჯოვან-თადეო წმ. ელისეს კარმელიტანელი ფეხ-შიშველი საქართველოში იყო, მეფე თეიმურაზმა მას განუცხადა მეგობრობა... როგორც ჩვენებურ ქრისტიან სამღვდლო პირს, საჯაროდ აწირვინა თავის უმთავრესს ტაძარში; იმ ქვეყნის მიტროპოლიტის თანადასწრებით; მეფეს თვითონაც უნდოდა წირვის მოსმენა, მაგრამ არ დიცი რამ დაუშალა. გარდა ამისა მეფემ უბოძა და ჩააბარა მას მიწა-ზღვილი იმისთვის, რომ ამ ქვეყანაში მას, თუ ისურვებდა, გაეკეთებინა ჩვენი რჯულის მონასტერი და ეკლესია. ერთის სიტყვით, როგორც მეფემ, ისე ალავერდელ მიტროპოლიტმაც, რომელიც ითვლებოდა გონიერ კაცად და რომის საქმის ერთგულ მსახურად, გამოიჩინეს რომის ეკლესიისადმი ისეთი გულ-კეთილობა, რომ მეტი აღარ შეიძლება“ *).

პატრიარქი დოსითეოზი სწერს **) მეფე შანაოზის უამს (1758—1675 წ.) მოვალა ივერიაში ექიმი ანდრია ხიოსელი და შთააგონა მეფეს მოეწვია იეზუიტნი. სომეხთ წაართვის ორი ტაძარი: ერთი გორში და ერთიც ტფილისში და გადასცეს იეზუიტებს. ამ ბერებმა პაპის ტახტს შესძინეს ზოგიერთნი სომეხნი, ე. ი. მოაქციეს ნისლისაგან წყვდიადისადმი. 1688 წ. მე გავხსენი იეზუიტების წერილები: ივინი სწერდნენ რომაელს, რომ

*) ივერია 1879 წ. № 3 გვ. 33.

**) მ. სელეზნევი. О религоз. и полит. состоян. Грузин до XVII вѣка, გვ. 229; ჩვენი საქართვ. ისტ., გვ. 359

პაპისადმი მოვაქციეთ მეფე და სამღვდელთა უფროსები, ხოლო ეს ტყუილია“.

ეს არც იმდენად ტყუილია, როგორც გვარწმუნებს მართლ-მადიდებელი პატრიარქი დოსითეოზი. მეფე-კი არა, მისი ახლო ნათესავები და მოგვარეები პაპისადმი მიიქცნენ. ესრეთი პირნი იყვნენ, მაგ., საბა ორბელიანი, რომელიც იყო დედის ძმისწული გიორგი XI-ისა (1676—1698 წ.), ანტონი I კათალიკოზი, ვახტანგ მეფის ძმის იესეს ძე, თვით ისტორიკოსი ვახუშტი ვახტანგის ძე და სხ. ეს ვახუშტი ჯერ ისევ 15—16 წლისა იყო, რომ დაუახლოვდა ტფილისის კათოლიკეთა ბერებს; მას კიდევ შესწამეს გაფრანგება, რის გამო აუკრძალეს მისვლა-მოსვა ხსენებულ ბერებთან *).

თვით შანაოზ მეფეც მოწყალედ ეპყრობოდა ტფილისის კათოლიკეთა ბერებს, ჰპატიებდა მათ, უმასპინძლებოდა, თავის სასახლის ექიმებად ამწესებდა და სხა შარდენი ამბობს, რომ მეფე შანაოზმა მიგვიწვია ქორწილში მე და ტფილისის კაპუცინების პატერი რაფაელ პარმელი, მეფის კარის ექიმიო. ქორწილის დასასრულს პრეფექტმა მეფის ბრძანებით იგალობა იტალიურსა და ესპანურს ენებზე საეკლესიო საგალობელნი და სიმღერანიო **).

ამნაირად გაძლიერდა ჩვენში ფრანგობა, რომელსაც მიემხრო თვით ეკლესიის მამათ-მთავარი ანტონი I. თეიმურაზ მეფეს არ მოეწონა სარწმუნოების რყევა, დაამხო ანტონი კათალიკოზი და საქართველოდგან გან-

*) იხ. ჩვენი „Извѣстія груз. лѣтон. и истор. о сѣвер. Кавказѣ и Россіи“ გვ. 88.

**) Опис. древ. Тифл. 243, 244.

დევნა კათოლიკეთა ბერები (1755 წ.), ხოლო მათი დიდი ეკლესია, ტფილისში სახელსა ზედა ხარებისა მართლმადიდებელთა ეკლესიას შეჰმატა. კათოლიკეთა ბერები ახალციხეში წავიდნენ, საიდგანაც იგინი დააბრუნა ერეკლე II (1763 წ.), ხოლო ძველი ეკლესია-კი აღარ დაუთმო მათ. კათოლიკეთა ახალი ტაძარი აგებულ იქმნა 1804 წ. და მასთანვე ააშენა სასწავლებელი ყარაევმა, ერეკლესი და გიორგი შეფეების მკურნალმა. 1844 წ. რომაელების მოძღვრების მაგიერ კათოლიკეთა ეკლესიას განაგებენ პოლონელთა კსენზები (მღვდლები). ტფილისში მათ აქვთ სამი ეკლესია: ხარებისა, პეტრე-პავლეს და სასაფლაოსი, სოლოლაკს.

გ) გერმანელთა ტაძრები.

1818 წ. საქართველოში გადმოასახლეს 500 კომლი გერმანელთა. ამთგან ზოგი დასახლდა სოფელ კუკიაში, რომელიც 1824 წ. ქალაქ ტფილისს მიეწერა, და 25 სახლობა ტფილისის მოშორებით, მტკვრის პირას; ამათ სოფელს ჰქვია „შორეული ახალშენი“. გერმანელთ ტფილისში აქვთ ერთი მშვენიერი ეკლესია მიხეილის ქუჩაზე (აქურთხეს 1897 წ.) და აგრეთვე ერთი შორეულს ახალშენში.

თ) ურიათა თორა.

ტფილისში ურიებსაც აქვთ თავისი სამლოცველო საყდარი—თორა, რომელსაც სთვლიან კერპობის დროინდელ ნაშთად.

მაგრამ ირაკლიმ უკვე გაქუსლა
მთიულეთისკენ თავისი ცხენი.

(ალა-მაჰმად ხანის დაბრუნების შემდეგ ერეკლე თელა
ვიდგან გამოვიდა და გამოემგზავრა ტფილისს).

რა მოასლოდა ქალქსა შეეე,
დიდსანს უჭერეტდა ცრემლთა აღმჩქეფე!
ჰალატნი მისნი გარდმონგრეულან,
სასლნი სამშობლო დანაცრებულან,
მიდამო ჰსედავს უპატრონობას,
აღოხრებასა და ნატამლობას,
დუმილი ჰსუფევს მის არე-მარე,
მხოლოდ ბუტბუტებს მტკვარი მწუხარე...

აღავსო კვალად ერმან ტფილისი,
რა მობრძანება ჰსცნა ირაკლისა;
ქალაქი ისევ ჩქარად აშენდა,
თუმცა ადრინდელს მრავალი აკლდა!...*)

*) თუმცა ბუტკოვი სწერს (ტ. III, გვ. 177 და 260, რომ ტფილისში 1783 წლამდის იყო 61,000 მეკომური და ამათგან 1795 წლის შემდეგ დარჩა მხოლოდ 35,000, გარნა ეს შეეცდომაა. ამდენ ხალხს ვერ დაიტევდა მაშინდელი ტფილისი, რომელშიაც ტურნე-ფორის დროს (1701 წ.) იყო 20,000 სული მცხოვრები. ეს 61,000 მეკომური უნდა ყოფილიყო მთელს სამეფოში, რის საბუთსაც გვაძლევს თვით ბუტკოვი თავის მეორე ტომში (იხ. გვ. 310, სადაც იგი ამბობს, რომ 1783 წლამდის საქართველოში (ამერეთში) იყო